

# HOLMI

X. évfolyam 12. szám

1998. december

Szerkeszti: Réz Pál (főszerkesztő), Domokos Mátyás (széppróza),  
Radnóti Sándor (bírálat), Várady Szabolcs (vers),  
Fodor Géza, Szalai Júlia, Závada Pál

Szerkesztőbizottság: Bodor Ádám, Dávidházi Péter, Göncz Árpád,  
Kocsis Zoltán, Lator László, Ludassy Mária, Petri György,  
Rakovszky Zsuzsa, Tar Sándor, Vásárhelyi Júlia.  
Tördelőszerkesztő: Környei Anikó. A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

---

## TARTALOM

- Petri György*: Kis elégia • 1631  
Nesz-kávé • 1631  
Nagyapám abgangja • 1632
- Tandori Dezső*: „...az éj, a bor, a cigaretta” • 1632
- Rába György*: Riadalom az alvilágban • 1641  
A hinta • 1641  
Önkommentár • 1642
- Ritók Zsigmond*: Antigoné magányossága • 1642
- Kis János*: Hamlet (Egy olvasat olvasata) • 1647
- Gábor Miklós*: Shylock körül (I) • 1673
- Rozgonyi Iván**: Kérdés • 1687  
Esti fuvallat • 1688  
Ikon a moziban • 1688
- Gergely Ágnes*: Gershwin • 1688
- Lászlóffy Aladár*: Oda-vissza • 1689  
Hatások • 1690  
Dürer-ballada • 1691
- Utassy József*: A hajdani jövő • 1692  
Kiszáradt fa • 1692
- Kiss Ottó*: Szövetek • 1693
- Kun Árpád*: Párbeszéd • 1706
- László Noémi*: Kettő • 1707  
Három • 1707
- Halasi Zoltán*: Hogy lenyugszik • 1708  
Emlékkönyvbe • 1709
- Albert Gábor*: Vitatkozó levelek (II) • 1710

- Borbély Szilárd*: [Nárcisz] • 1725  
[Halálangyal] • 1725  
*Jónás Tamás*: [tárgyaimat vegye el tőlem] • 1726  
naponta le • 1726  
*Gajdó Tamás*: Isadora Duncan és Beregi Oszkár  
regénye • 1727  
*Beregi Oszkár*: Duncan • 1727

## FIGYELŐ

- Bazsányi Sándor*: A boldogtalanság retorikája (Kertész  
Imre: A gondolatnyi csend, amíg a  
kivégzőosztag újratölt) • 1744  
*Bodor Béla*: „Húzd ki magad” (Garaczi László:  
Mintha élnél. Egy lemúr vallomásai 1;  
Pompásan buszozunk! Egy lemúr  
vallomásai 2) • 1747  
*Rugási Gyula*: Historia aeterna (Karl Löwith:  
Világtörténelem és üdvtörténet) • 1753  
*Kocziszky Éva*: Jan Kott: Istenevők. Vázlatok a görög  
tragédiáról • 1762  
*Gereben Ágnes*: Szolzsenyicin beszél (Alekszandr  
Szolzsenyicin: Az „ orosz kérdés”  
a XX. század végén) • 1764  
*Dolinszky Miklós*: Az eredet akarása (Philippe  
Lacoue-Labarthe: Musica ficta.  
Wagner-olvasatok) • 1768
- A Holmi* postájából (Károly György levele  
és verse) • 1770

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Réz Pál. Vörösmarty Társaság  
Levélcím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A  
Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt., a regionális részvénytársaságok  
és a Sziget Rehabilitációs Szövetkezet  
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt.  
Előfizethető még postai utalványon Závada Pál címén (1092 Budapest, Ráday u. 11–13.)  
Előfizetési díj fél évre 750, egy évre 1500 forint, külföldön \$35.00, illetve \$70.00  
Nyomtatta az ADUPRINT Kft. Vezető: Tóth Béláné

---

Petri György

---

## KIS ELÉGIA

Kedves Mihály s Dezső, egy részét már tudom  
annak, amit ti  
tudtatok, elindultam a ti útatokon,  
elkezdtelek titeket óvatosan követni.  
S nem is vacog a fogam, legalábbis nem nagyon.

Utánozhatatlan féregmozgásomat,  
ahogy így *rákmenetben*  
hátrálok, hátrálok, kívülebbre szünetlen  
(vagy inkább lebegek, pangó vízen moszat?),  
nem csinálja utánam egyőtok sem.

Éldeklem – tán ez a helyes kifejezés,  
és elmúlattat  
ez a sok álzárlat, nem-jövő befejezés,  
halasztott *halasztás*, nem látványos lefejezés.  
Kiváró taktika. Nem huszár-attak.

---

## NESZ-KÁVÉ

Takarékláng-életet,  
ha ki él, nem is él az,  
önjáró hullá csupán,  
aszott, ösztövé önmérséklet  
dekázza, kicentizi  
hajdanvolt habzó bőség  
szánalmas maradékát

## NAGYAPÁM ABGANGJA

Már nem ismert meg senkit.  
A lába és a feje  
egyenletesen, gyorsan reszketett.  
Én a felmenőim között  
álltam ágyánál, és azon  
morfondíroztam, hogyan  
sokkolom majd a felmenőimet,  
hiszen kénytelen leszek  
közölni velük, hogy a  
*Papának* már ennyi. És akkor  
átsuhant egy nővérke a kórtermen,  
a nagyapám feléje fordította tekintetét  
és tagoltan, érthetően így szólt:  
„Köszönöm, kisasszony,  
minden nagyon finom volt.”  
Hajnalban exitált. Most már soha  
nem fogom megtudni:  
miféle „minden”  
és milyen értelemben  
volt „nagyon finom”.

Tandori Dezső

---

## „...AZ ÉJ, A BOR, A CIGARETTA”

Kész gyötirelem a magam társasága, vagy, ez áll változatként a cetlin, kész gyötirelem már a magam társasága is, nemhogy akkor másoké. Értsd, gondolom: önmagam társasága. Mikori ez a feljegyzés? Weöres verseit olvastam, az „én”-ről, mely legbenső társasága, cellafala, elviseli estig, de mindörökre nem? De Vas Istvántól (írásom cím-adójától) a velencei eső költeménye is jó alap lehet az én feljegyzésdolgomhoz: még egyetemesebbé teszi a hasadt rosszkedvet ő, a nagyobb Úr, a Sors és akarata-szálai ellenében vág fintort, mond cokit. Nem kér a fentebb rendelkezések társaságából, mondjuk. Mikori lehet, ez foglalkoztat most engem a leginkább, ez a kis tervezetem; hogy tudniillik erről, ebből, ilyen kiindulással írnom kellene valamit? A rossz vicc pisztoly-antihős-alakja juthat róla eszembe, ha azt mondom netán: e mostani napjaimra pontosan áll ez a tétel; a vicc lényege: túl sokat tudott. Túl sokat tudnék magamról, ha azt tudnám, „ma pontosan így vagyok ezzel”. Mert hogy „ma”, az addig rendben van.

De a „pontosan” már nem okvetlen pontos. Az „így” még csak elmegy, a „vagyok” tagadhatatlan. Ám mi akkor még mindig az „ezzel”? Elég baj, négyszáz csapás, hogy így mondjam gunyorosan, hogy magam is megvagyok, vagyok, jól el vagyok eresztve, meg vagyok áldva önmagammal, hát még akkor púpna a hátamra bárki-bármilyen más? Jelentheti az „ezzel”, nem vitás, ezt. Az „így” meg: hogy sem magammal, sem másokkal. Erről próbáltam írni, fejtegetni valamit, némelyek szerint, elképzelem, ködöset: arról, hogy a lélek is test, a lélek, mint a szív, az agy, ily hatáskonglomerátum, kémia; s valaki Harmadik illető van számkivetve a – sután ismétlem – testszerű lélekbe, ő szenved, fintorog, érzi s okozza a bajt. Fogalomhasogatás? Sem magammal, sem másokkal nem vagyok jóban. Nem pontos. Önmagamnak valami jellege, mikéntje, vetülete, síkja – borzasztó szavak, papírzörgetők – miatt nem jövök ki jól még csak a gondolatával sem annak, hogy mások meg én. De kik azok a mások? Mindenki? Se szeri, se száma a mindenféle kapcsolataimnak, és igen henye meghatározás, hogy például teher, pszichés nyomasztás nekem az, ha el kell ígérekennem, időpontok és helyszínek várnak, találkozások, elintézendők (halmozódnak): állapotom lehet beteges, túlzó, tárgyszerűen szélsőséges (tehát nem akaratosan, nem belőlem indulva az), lehet az egész, lásd Goethe, hasonlat. Lehet, mint Kosztolányi mondta ama bizonyos Manciról, aki nőket emancipál Pál miatt, lehet egyszemélyes okú, egytárgyas okú, netán többszemélyes, többtárgyas, de az ilyen rosszkedv, ön-számkivetés semmiképp sem lehet egyetemleges; üldözési mániával érne fel azt hinni, hogy az a bizonyos Úr, mondjuk a Sors, állandóan azzal foglalkozik, ha csak meglát engem, hogy nekem keresztbe rakjon; ilyen nincs. Mi van akkor, ha azt mondhatom (mondhattam!), hogy mások társasága kész gyötrem, hiszen már önmagamé is az? Nyilván nem az egyetlen logikus megoldás, mégis: föltehetően magam nem tetszem magamnak mások társaságában. Az nem tetszik, ahogy mások társaságában vagyok, ahogy ily tükrökben meglátom magam, ahogy társasan viselkedem, túlzásokra ragadtatódom, előnytelennek ítélem a magam számára azt a katalizátort, azt a folyamatkiváltó hatást, ami „a másik”. Még akkor ez igen enyhe fogalmazás ahhoz képest, hogy „a pokol – a többiek” („mások”). Feljegyeztem egyszer: „A pokol – mások; de mi sem vagyunk mindig ugyanazok.” Ennek a (szállítsuk le vélhető értékét) szellemeskedésnek egy változata a rejtélyes cetli szövege, két szövegváltozata.

Ám mit jelent eleve az „én és a másik”, a kapcsolat? Attól függ, miféle kapcsolatról van szó, s ezt talán mondani sem kell külön. Mármost ennyi bizonyos: nekem nem a világ nagy folyamatai, nem a pletykák, nem „jövők”, nem a szexualitás, nem az anyagi haszon, semmi ilyesmi nem jelenti, nem ezek a dolgok jelentik a kapcsolatok tárgyát, hanem „örök lelkünk és szakmai igyekezetünk, s neki az ő helyzete a konkrét körülmények között”. Hogyan lehet írói, szellemközpontú szakmát gyakorolni itt és ma, ahol és amikor élek (vagy adódható kapcsolatszemélyeim élnek). Tehát nem a becses időmet féltetem (túl sok is az időm! épp az itt és most körülményei folytán), nem afféle reputációmért aggódom, hogy igenis kristálytisztán, cáfolhatatlanul, kikezdetlenül kell vélekedni, illetve ily „bensőt” illik kifejezni, s ha netán ellentmondásokba bonyolódom, kisszerűnek mutakozom (méltatlannak minősíthető dolgokon akadok fenn), rosszabbul járok, mintha magamnak maradtam volna.

Magamnak maradni? Mely mértékben? Kik-mik a „kirekesztendők”, az „elkerülendők”? Van-e jogom így ítélkezni? Ez nem ítélkezés; nevezhető önvédelemnek is (négyzetre emelt formája annak; netán gyöke-vont formája; értsd: több, kevesebb); meghatározható az idő és az erő végességével; a vonzalommal, a kedvvel; netán – vé-

geláthatatlan a sor – a kényszerűséggel. Kivel és mikor találkozom? Nem azt mondom már: miről legyen szó akkor. Ha találkozol már, ha mások társaságát élvezed-tűröd, maradjunk ennyiben, másokkal próbáld az (alkalmi) együttlétet, szeretnéd elviselni talán, még örömmé is tenni az állandót (folyamatos együttlét), ha ez már így van, szó szót követ, hangulat hangulatot, hogy ne mondjam, fondorlat esetleg fondorlatot, provokációk lehetségesek stb., és nem te határozod meg, miről lesz szó, rosszul döntesz, helytelenítéd később, milyen „irányba” mentek a dolgok, mi derült ki fölősegesen, mi nem intéződött el mégsem, miként vált kellemetlenné a következő találkozásnak már csak a gondolata is a megvalósított találkozás révén. (Melynek oka megalkuvás, bizakodás, naivság, vélt haszonérdek etc. lehetett. Vagy csak természetesként adódott az együttlét, a „társaság”.) Saját magadnak nem tetszel a találkozás („társaság”) tükrében, esetleg nem is kell tükröznek lennie, utóbb – vagy „abban a pillanatban már” – magad is megítélheted, hol a hiba. Föltehetően egy olyan világban (elnagyolt szó), amikor a közvetlen politikai fenyegetés (elvisznek, kirúgnak stb.) nem erős, az átlagember számára (naiv volnék?) eleve figyelmen kívül hagyható (már ha nem munkaadóit szidja stb., nem beszél senkinek „ártására”, akitől érdekei függhetnek), egy föltehetően ilyen világban mintha dolgunk lenne, hogy bátrabban vizsgálgassuk az együttlét kérdését. (Ily szempontból is. Tehát nem mint evidenciát. Hanem mint elviselendő, elviselhető, tűrhetetlen, kerülendő etc. dolgot.)

Hogy e szép régi szót használjuk: vannak derűs, elfogulatlan *kedélyek*, kik mind e kérdéseimet értetlenül hallgatják, írásom netán fejcsóválva leteszik (falhoz ők semmiképp sem vágják). Azt hiszem, pontosan egy ilyen írás az, amit falhoz történetesen senki sem vág; fájdalom, igazi pikantériával a továbbiakban sem szolgálhatok, inkább tanakodva szeretnék tudatosítani bizonyos szempontokat, melyeket ki-ki maga vezethet tovább (vonalként), vethet el, vastagíthat. Vannak tehát elfogulatlan *kedélyek*, kiknek számára a társaság, épp lényük eredendő *társassága* okán, olyasmi, akár a levegő, a víz. Természeti folytatódás az emberközi együttlét; mi sem természetesebb annál. S való igaz, bárhogy szorítsuk meg kívánalmaink vagy tűrésünk körét (határait), tagadhatatlan: valamiféle találkozásaink a legnagyobb elvonultságunkban is adódnak. De hát elvonultság-e, ha a találkozásokat, a társaságot – hagyjuk az idézőjelet! – fenntartással kezeljük, ha tényük nem eredendő és elemi a számunkra? Vannak, akik eleve nem is óhajtanának találkozni velünk. Ez tény, tapasztaljuk. Vannak, akiket semmi érdek nem fűz ismeretségünkhöz, ahhoz, hogy idejüket ránk pazarolják. És így tovább. Nem lehetséges-e a fordítottja is ennek? Hogy mi vagyunk azok, akik... etc. Nyilvánvaló továbbá, hogy bizonyos találkozásokat eleve el sem kerülhetünk. Érdemes-e, természetes-e, egészséges-e, hogy „sziszergünk” (magunkban) ellenük? Netán ily írással, mint ez, gyanút ébresztünk olyanokban, akik efféle tüskét tőlünk igazán nem érdemelnének; akiknek talán nem is szánjuk szavainkat; még inkább összefoglalva, ahol és akikkel teljesen mindegy, mit „filozofálunk”, hogyan „érzeteskedünk” (fogadjuk el ezt a szót), a dolgok lebonyolódásán az mit sem változtat. Igen, a kérdés mintha leegyszerűsödne: túl a durva gyakorlat tényein (kihúzott, fel nem vett telefonok; halogatott válaszok; kibúvók, kellelenség éreztetése; „eltűnésünk” stb.), túl ezeken a nyereségeken (ki ne ismerné a tárgyat! hagyjuk a derűs *kedélyeket*), a dolog meglehetősen elméleti. „Lelki finomkodás”, így is mondható. Ellenben miért ne lenne fontos, miért lenne finomkodás, hogy önmagunknak önmagunkról alkotott képét helyesnek, pontosnak szeretnénk látni, magunkat a meggondolatlan kapkodástól, a fölőseges kísértektől kímélni szeretnénk, kerülni azokat a helyzeteket, melyekben igenis a – szóisméltés! – helyzet folytán kényszerülünk, csábulunk pontatlan önkifejezésre, haladunk

homályban, hogy aztán a napfényre bukkanva nekünk egyáltalán nem tetsző körülményekre ismerünk!? Tűlzás, frivol, nevetséges is valamelyest az a feljegyzésem – közlését meg nem állhattam, akkor is! –, hogy „Az etika mi? Rögtön kell nemet mondani”. Rögtön... jókor? Talán ez utóbbi pontosabb. De az etika nem lehet igen-nem kérdés (gyakorlati igenké-nemeké). Az etika vagy a lelkiismeret elmélete (és gyakorlata) feltétlenül evidenciából kell(ene), hogy fakadjon. Arra értettem a „rögtöni nem” fogalmát, hogy később, ha már belementünk a homályba, beúszunk háton-vakon a tengerbe, kisodrótunk valahová, ahol hirtelen veszélyek, mocskok, rútságok környeznek minket, később tehát kínos már nemet mondani, mind az egészet, az addigiakat meg- vagy letagadni, háritani. Keserves. A magunk társasága is, a másoké, másiké csakígy. Vonatkozhatott a cetlin lelt följegyzés ily következményekre.

Elvne, evidens aligha képzelhető, hogy önmagunk társasága keserves legyen a számunkra. Nem akarom olyan közhelyszerű kockákra bontani a dolgot, mint: betegségek... megalázottságok... inség. Persze hogy önmagunk társasága is keserv akkor. Jóllehet a remény forrása is. Csak mi segíthetünk önmagunkon, azzal is, ha másokat keresni próbálunk, másokban a segítség esélyét fellelni igyekszünk. Énem legbensőbb társaságom, mondja Weöres; na igen, ez már hármasságot tételez fel, ha nem Szabó Lőrinc tantételét fogadjuk el, ahogy a „szegény” testet sajnálja költő-gondolkodónk, ki is a lélekért dolgozik, s miért? Ha a kettősségtől, hármasságtól (mint más lapra tartozó lényegi vagy benső ügyeinktől) eltekintünk, ha „egészünk” (T. D., X. Y. etc.) szereplését tekintjük a közszínen (társaság, szélesebb értelemben), mindig személyek, „egységek”, ne mondjam, entitások kerülnek össze, egymás mellé, szembe egymással. A társaság, de a társaság maga, a kapcsolatok rendszere: meglét-változat. Variáció egy témára. Nem abszolútum, bár elemi, jó esetben evidens. (Leszámítva a kellemetlenként, érdektelenként felsorolt, meg sem valósuló kapcsolatokat.) Variációja az együttlét az önlétnek, a magunkban való létnek, tehát annak, hogy mi magunk milyen „alapállást” foglalunk el, miféle pontból indulunk ki, milyen jellegű vonalat húzunk. Például az író fiktív szépprózát ír-e, élete erkölcsi és anyagi alapjának tekinthető műfordításokat készít netán, aforizmákat fogalmaz, emlékezik, szubjektíven elmélkedik (csak neki érdekes tárgyokról, például ahogy én tehetném a madarakkal volt kapcsolatunkról, a labdarúgólígák helyett a házi kártyabajnokságainkról, ezeknek általánosítható érzeteiről, „tanulásaikról”), netán az író, ismétlem, elmélkedik, de mint e sorok szerzője teszi, remélhető objektivitással, egy „köztárgyról”.

Ellenben épp itt vagyunk még gondok közt, hogy tárgyunkat meghatározzuk. Mit jelent az, közérvénnyel érdemlegesen vizsgálhatóan, hogy már önmagunk társasága is keserves, hát még akkor másoké. Eljutottunk odáig, hogy az együttlét alkalmisága bennünket is könnyen csábíthat rögtönzésekre, s ezek nem helytállóak, léhák, túlzók, árulkodók (feleslegesen „szétdumálók”, hogy egy korábban már pedzett fogalmamat idézzem fel), később képviselhetetlenek... esetleg a másik felet is megtévesztik, pontatlan képet adnak rólunk, esetleg egy ügyről, dologról, lehetőségről. S ha valaki túl gyakran érezheti azt, hogy mások társaságában önmagáról hamis képet képez, joggal tekintheti az együttlétet még az önmagával-létnél is előnytelenebbnek, vélheti a dolgot kerülendőnek, érezhet találkozásokat „fenyegetéseknek”, zavarásoknak, a tér és az idő „foltjának”, vágyhat netán szabadságot kedvelő lelke túllöntül is hevesen az „abszolútumra”, melyben ő maga az „addigiakból”, a már adott „elemekből” mintha alkalmassabban meglehetne, fennmaradhatna, önmagához hívebb lehetne, mint a – gyakorlatilag netán hasznos, etikailag-illemeleg szükséges és helyeslendő – találkozásokban, társaságokban. Cinikusan szólva: ha teheti... Ellenben abszolút fokon senki ilyet nem

tehet, találkozni, mint hajózni, muszáj. Ha ki akarjuk iktatni az élénk torlódó akadályokat, kellemességeket, ígérekéseket, akár fenyegetéseket, bonyodalmakat stb., Pascal mondását cáfolnánk hiábavalóan, hívságosan: ha jól idézem fel, arról szól ez a megállapítás, hogy mindeffélek takarják el szemünk elől a szakadékat, mely felé rohanunk. Előnyösebb-e a találkozásoktól lecsupasztatott üres sík? Nem okoz-e fokozottabban szorongásokat? Le kell számítanunk a (nem okvetlenül beteges, sajnálatos, sérült) szorongásokat, hogy ismétljem a szót, a találkozásoktól és a társasságtól való félelmet. Számítsuk is le azonnal! Marad az, hogy lelkünk egész mivoltát zavarja (gondolatmeneteinket, állapotainkat, igazságkeresésünket etc.), teljesebbségünket csorbitja (talán) akármi társaság. Nem mindenkor; „most”, „akkor épp”. Ellenben miért van az, hogy egy-egy véletlen összefutás, negyedórányi elbeszélgetés olyan jó tud lenni (az utcán, az eszpresszóban, a kapualjban, a villamoson)? Mindannyian egy kicsit Arthus királyok vagyunk. Áhitozzuk a helyesen feltett, „megváltó” kérdést. S a vallás elgondolása nem helytelenség: nem volnánk méltók, hogy hajlékunkba jöjjenek, ám ha elhangzik csak az az egy szó, már változást hoz lelkünkben. Kétségtelen, oly igazságok ezek, melyek félresöpörése hiteltelenebbé teszi egyébkénti alapállásunkat: hogy találkozásokat, szándékkal előidézve, kevésbé (nem annyira) kívánunk.

Az éj közege az, melyben efféle aggályaink evidenciákká válnak (látszanak válni), elemien derengenek, szó szerint *rémlenek*. Antonin Artaud az éj befolyásoltságát (befolyását) a fekvő testhelyzetével azonosította körülbelül, mondván (ismétlem unalomig), a fekvő testhelyzet felfokozza a vágyakat, hozzátettem egyszer, elképzelhető, hogy még az is, melyik oldalunkon fekszünk stb., de hagyjuk ezt. Az éj más közeg. Szinte társaság. Nevetséges lenne azt mondani, kacérság, vágy, hogy dogmatikus hírbe keveredjünk (ami, nem vitás, sok más rosszabbnál jobb, megannyi ürességben kapaszkodó, egyszermind alkalom, hogy magunkon – ha dogmatikusak igazából nem vagyunk – mulassunk), nevetséges lenne az éjszakát az alvás közegének tekinteni, hiszen a szerelemé, a tünődésé, a munkáé etc. csakígy jól lehet. Az éj nem okvetlenül a nagy csábító és rábeszélő, magányunkon az éj inkább a nagy lebeszélő, elrettentő. Számos jó-rossz döntésemet hoztam hajnalok sötét hajnalán (lásd Kafka: add föl!), döntöttem tehát utazások ellen, félttem múltaktól, szorongtam elkövetkezendőktől... hogy aztán világos reggelen, már „álltó-járó” helyzetben csak mosolyogjak aggályaimon, ne is értsem magam. Keserves önmagam tarsasága, íme. A végigvirrasztott éjszaka, az álmatlanul át-kínlódott sötétség, netán a hőség nyomasztása – ismerőseink. Van-e kellő arányban szedhető altató? Nekem riasztóan kevés elég, egy tablettát a közepes erősségűből (hagyjuk most az elnevezéseket), s másnap délig aludnék. Külföldön sokszor gondoltam: most majd kialszom magam, senki-semmi nem zavar. Nem kell madárkánkhoz fél négykor, fél ötkor felkelnem. Ez olykor így lett. De csakhamar (sokszor): kialudtam magam két-három éjszaka, nagyon is, és következtek a hajnali felébredések. Sokkal ridegebb környezetben, mint szívem szerint való lett volna, s mit tegyek? Nem ittam, visszaemlékezem azokra az időkre, 1000 napig (jó, hát nem 7000-ig, ahogy elhatároztam volt), s mit tegyek hajnalban? Nyolc óráig, főleg télen, szobafogság ez a legrútabbjából, a rácsos, alig feltolható ablakon nehéz kinézni, s mire látok? Alacsony falra, előtte szemétre. De ha jobb dolgokra, akkor is: egy kopár platánra, szemközt egy szálloda villogó fényeire, fénylő aszfaltra. Előkerült a cigaretta, ha a bor nem is. Rosszabb volt, ha a bor, a tömény (a korábbi is a mostani években). Reggel nyolcra majdnem másfél doboz piros Symphonia „elment”. Nyolc után, mikor már nyitott a bolt, mentem ke-



nyérért (egyetlen táplálékom volt Londonban ez a napi egy-két adag, részben elköpöködött – ne hizlaljon! – sült krumpoli mellett; a kávé nem bírta volna hajnalban a gyomrom), mentem „bevásárolni”. Fél kiló szeletelt kenyér kb. 20 pennybe került akkor. Nem pénz. Elfogyasztása, persze, kiköpökődős alapon, ám így is jutott a gyomromba valami. Semmi köze nem volt ennek a bulimiához, a kóros evészethez, határozottan a testsúlyom tartását próbáltam összeegyeztetni azzal a „társasággal”, ami a koszt, az étel, egy másik szükséglet tehát. Akkor alkonyig nem cigarettáztam. Miért cigarettázom hát? Ha utána, ráadásul, egyik napról a másikra, hiányérzet nélkül felhagyhatok a dologgal, s csak unalomból kezdek rá megint, például mert nem akarom önmagam kizárólagos társaságát „elszenvedni”. Jellemző, ha másokkal vagyok, alig gyűjtök rá, munka közben soha. Ami az éjszakát illeti, egyébként: már időtlen idők, évek óta este fél nyolckor, fél kilenckor fekszem le aludni. Sokáig hittem, döbbenetesen kevés alvással is beérem. Háromkor keltem, nekiültem dolgozni. Majd azt a teóriát alakítottam ki, hogy nekem a tíz-tizenegy órányi alvás is kevés. Ezek a dolgok aztán mint „témák”... a társaskodás részei... hamis képek alakulásai, alakításai önmagamról mások tükrében. Csak egy példa, íme.

Meg hát miféle társaskodó vagyok én? Író akkor is, amikor oldottan, elengedetten kellene beszélgetnem „csak úgy bármiről”? Magam is elviselhetetlenné válhatok, nehezen tűrhető lehetek így másoknak – ha ennyire soha el nem vonatkoztatok a magam személyétől, görcsösen magamat, magamat mondom, hiába, hogy valamiféle humor(izálás) álcázásában, örvén. Miközben ez, beszédeim tehát alvásról, írásról, netán akár arról, hogy társaskodni hogyan lehetne, hogyan nem lehet, esetleg a kölcsönös (finomabb-nyersebb) emberszólás és vidéke, a (humorba mártott) önvallomások, az eltúlzott (vagy visszafogott) panaszok, sorolhatnám, mind-mind olybá tűnhetnek (a te számodra, a te részedről), hogy még csak arról sincs szó, ami igazából közel van hozzád, ami evidens a te életedben: nem a madaraidról beszélsz, nem a kártyabajnokságról. Legfőljebb annak örülsz, hogy már a lovakról sem, sőt teljesen hiteles (és valódi) őszinteséggel mondhatod, a lovak kiúsztak az életedből, egyelőre feltétlenül ki, s vajon visszajöhetnek-e még. Kiúsztak az utazások, de még a nagyobb budai csavargások is elmaradnak. A Nagyvásárcsarnokig még el, ritkán, főleg a Hold utcáig, Kálmán Imre utcáig, esetleg a Krisztinavárosba, de oda is alig. Miért van ez? Főleg azonban: miért téma ez, miért kell ennek ürügyén, ismétlem, örvén etc. társalogni, társaskodni, azt hinni, kifejezted magad? Persze hogy aprópénz ez, bármi „jellegzetesnek” érzed, mások számos ügyben jártak ugyanígy, ti magatok is itthon: amióta kutyátok van, végképp elmaradtak közös túráitok, jószerén sátoros ünnep, ha bárhová együtt mentek, feleséged s te. Meg aztán kicsinyes is vagy titkon: jó, hogy ezt az írást kell félbehagynod, jó, esik az eső – de hát tegnap evidens volt, hogy elígérkezz jó barátodhoz, akitől ráadásul a Totyi madarad érkezett tavaly, elmenj hozzá, hogy egyáltalán megnézd, hogy s mint van, és visszahozd négy kazettádat, melyet átjászásra adtál kölcsön neki (szintén tavaly még). Mi olyan nagy eset ez? Rajta, indulj, rég jártál arra, az Erzsébet hídon sem lesz kellemetlen átmenni, két jópofa kocsmá is van arra, egy-két deci bor nem fog megártani. Hát a bor is, persze. Minden meggyőződés nélkül. Azaz: meggyőződésed ellenére. Vagy hát: miért lenne épp bor dolgában meggyőződésed? Meggyőződésed, hogy a Totyi és három társa mellett minél többet kell itthon lenned. Időd semmiképp sem szétlálkózni, hogy utazásokról már többé ne is beszéljünk. De ha ki kell menned Londonba még egyszer, fényképezni a könyved számára! Olyan szörnyűség az? Igen, annak érzed. Borzadsz tőle, hogy taxiba ülj, reptéren várakozz,

bezsúfolódj a gépbe, megérkezve egy órát metrózz, ott a kopár szoba... stb. A bor is hizlal. Ez a fő motívumod, hogy lehetőleg alig igyál. De ha alig iszol, túl keményen gondolkodsz és írsz. „Az irgalmatlan irány.” Túlzás megint. Saját magad társaságában vagy, azaz magányos vagy, s akkor is túlzol. A józanság kegyetlenségével. Innod kell inkább, hogy megennyhülj, tényleg önmagad „társasága” légy, ne egy legyél, hanem inkább kettő, és így nem következik el a „kegyetlen árva” állapota. Na, az „árva” szó igencsak túlzás, hiszen a Totyi és három társa, így vagy úgy, veled van. S veled vannak, ha nem is úgy általában az emlékeid, jó, azok vagy vannak veled, vagy nem akarod őket, de a kártyabajnokság huszonhét évének eredményfüzeteit bármikor nézegetni kezdheted, az valóban érdekel, mint Ottlikot a bridzs; henyé hasonlat, mégis.

Megszakítottam az írást, elmentem barátomhoz-öregemhez, mesteremhez a madarakban, akitől Totyi is került, és nagyon jó volt az ottlét a szárnyasok, teknősbékák és – a nekem kevesebbet mondó, tőlem távolibb, ám madárfejú – kígyók közt, és végig fuldokoltam, asztmaszerűen, rekedt torokkal beszéltem, fáj a mellkasom, és a végén a kedves barát is fulladozott, részben a nevetéstől fulladoztunk mindketten – története! –, részben, hogy ő is berekedt, mondja, mert rég nem beszélt ennyit, jól jött neki, megjegyzem, nekem is. Feleségem mézet hoz most, tényleg kétrét köhögöm magam, görnyedek, nem tudom, mi ez. Hideg víz? Asztmás tünetek tényleg? A cigaretta aligha lehet, bár hát miért ne! Allergia ez is? Itt tartanék? Milyen értelemben, meg hát hol? Csorog tovább az orrom. Magamat ismétlem: az allergiáról azt olvastam, eléggé döbbenet, hogy „az életminőséget” a tumoros megbetegedésekre viszi le. Na, köszönöm.

Ahogy boldogságomra – három és fél év alatt elvégeztem kötelességeimet, tíz kis könyv (tegnap összetalálkoztam bécsi jó barátommal, ő mondja: az „Evidenciák”-at és a „Katasztrófák”-at te kis könyvnek nevezed? na ja), kiállítások, gyűjteményes könyvek (versek), számos könyv kényszerű elutasítása (a szűk piac, ki venné meg a további T. D.-ket, fizetni se tudnak értük, s ami még rosszabb, annyira komolyan vettem, hogy én most megvagyok a „reám bizottakkal”, hogy nincs is igazi erőm újabb összegyűjtésekre, és egészen más elképzelésem volna róla, hogyan kellene régebbi dolgaim kiadásának folytatódnia, semmiképp sem válogatások formájában; de micsoda finnyáság ez – a realitásérzékben is!), mindenféle díj, most már valóban, aztán, hogy Rudi madarunk, akinek életéért 1994-ben ír földön Leopold Bloomhoz és Szent Patrickhoz egyképp fohászokdtam, hamarosan életkori rekorder lesz (ismétlem ezt is; és hogy Patrick madaras védszent, Bloom úrnak meg mindössze egy évet élt a Rudy nevű fiacskája, hát a mi mezei verebünk hadd élne többet) (így írnak le e témák körköröket, így ismétlődnek), aztán, hogy a huszonhetedik éve játszott kártyabajnokságban az Ullstein/Icsi, azaz egy címlapmedve és halott, végül megvakult széncinegénk klubja (a klubnevekben ott élnek halott madaraink, rendre, nap mint nap találkozunk sokukkal) végre, huszonhét év helyzetlenségei után, igen, bajnok lett, és nem is sorolom, ennyi minden volt jó, és ennyi jóra jött az, véletlenül a baleset után éppen, éjszakáról hajnalra, hogy boldogságomat mintha elfűjták volna, nem a baleset tette, de mintha függöny lebbent volna, ködös, áttetsző, nekem egyáltalán nem tetsző, világos függöny, tegnap nyár volt, ma ősz van, mint Baudelaire írja, kész, vége, nincs tovább boldogság, jött az allergia, a letörtség, a bizonytalankodás (például a lovakkal, jött a sok „hát most mi legyen”, jöttek különféle kellemetlenségek és rémségek a „magán-szférában”), és közben az állandó megoldatlanságok: a felhalmozódó, megválaszolatlan levelek... a munkák elmaradása... a nevetséges fizetmények... a kedvszegettség...

valami kilátástalanság. Holott mi minden jó is akadt közben... de ezt már mind mondtam, mondtam, csak azért meséltem el, mert öreg barátomnak is ezt meséltem el, nem is volt pofám neki, aki nálam sokkal rosszabb helyzetben van, szóra mindent elmesélni. Jöttem már el, óvatosan behúzta maga mögött a folyosó ajtaját, suttogva, nevetve mondta: képzeljem, a... jöttek a családi dolgok, jöttem haza, csóváltuk itthon is a fejünket, na persze, öreg haverommal szinte kizárólag „minősített dolgok” történnek.

Ha úgy vesszük, ki is zökkentett, tovább is lendített ez a látogatás. Az írás, ha szabad ezt mondani, lélegzetet vett, az iméntiek: ez volt a lélegzetvétel. Nem is lehet ugyanúgy folytatni. A találgatásokról mondottakat nem „dönti meg” az új változat (új változat már meg se lep, mondta Kálnoky László), ráadásul a „fulladás, tüsszégés”, az „autóbal eset” címszavak (tegnapi és ma hajnali jegyzeteim, mit ne hagyjak ki) törölhetőek. Röstellem, ahol riportra elgérkeztem, nem tudom állni majd a szavam, a kérdések elevenek, a válaszok gumirágás-szerűek, élettelenek, „ember úgy nem beszél”. És különben se. Ne. Hol az írás igazi öröme? Akár a teljesítményé, hol? Ha gólyalábon áll eképp minden, nem a szilárd munkavégzés (fordítás stb.) alapjain. Öreg barátommal – nem olyan öreg! – megbeszéltük, hamarosan jelentkezem nála, akkor zenélünk, mesélünk (főleg ő mesél, remélem; újra bereked); de ahogy elnézem (magamat), talán jobban megértem, miért vágyom olyan elemi erővel legalább arra, hogy ne legyenek kitűzött időpontjaim, programjaim. Ha ilyen cefetül vagyok (az allergia, a jövőbizonytalanság, a mindennapos „hullámvasút”, a nyugalom még nagyobb vágya, az egyformaságé), hát még ennyim se legyen? Ezért nem akarok utazni... enyhe szó, hogy nem „akarok”... evidens, hogy ne! Nehezen veselkedem neki bármi olvasmánynak is, szinte sosem olvasok; jó, hát mégis, amikor Ausztráliából egy Duchamp-életrajzkönyvet kaptam, napokig faltam, a végén írtam egy Duchamp-dolgozatot, a „hogyan éljünk”, az „élet mint mű” (na ja, nálam miféle mű?) elengedhetetlen feltétele, kérdésrendszere volt az írásnak, annak, hogy a Mesterről egyáltalán írni merészeljek, tehát hogy érdemes legyen, oly sokak után épp nekem.

Ám ahogy 1995 táján Angliában előjött ez, vagy 1993-ban már itthon megalapozódott, a filmnézés (különben évtizede, másfél, két évtizede nem voltam, miattam nem *voltunk* moziban), aztán (mondom, 1993-tól) a rock, ahogy írtam is ezekről a dolgokról, ez is elszállt, egyszerűen nincs nekem többé. „Nekem nem kell”, ahogy a lóversenyzők mondják, ha a hármas befutóhoz lovakat válogatnak a mezőnyből, s pár induló szóba sem jöhet náluk. A két lókönyv után elment nekem a lójáték is, a lónézés is, „nekem nem kell!” lehetne a harmadik könyv címe, ha lesz olyan. Elmúlt a levezvásárlósdí, hol lenne rá pénz; az antikváriumjárás (pénz, kedv hiánya); néha lemezeket újra, ez még valami; ostoba tévéműsorokat nézek, meg Tour kerékpárt, Vuelta kerékpárt (Franciaország, Spanyolország). Kerek filmtörténetekhez nincs türelmem, híg érdekességekhez annyi sem; maradnak a tájak (egy kis hajó végigmegy déli francia csatornarendszeren, kiket-miket látnak utasai, jó), a városrészek (de nem vágyom már egyik helyre sem). Ha iszom pár pohárral, befolyásol: jaj, elmegyek még egyszer Párizsba! Stb. Dehogy megyek. Következhet a kínos visszamondás. Szívom a fogam, ha madárkáinknak csak gyógyszereket veszek, akkor is. Szívesen vásárlók nekik viszont krumplít, salátát (salátát én magam nem is eszem), ezek állandósult programok, ilyenekből áll az életem, vasárnap van, várom a hétfőt, ismét Hold utca, Kálmán utca, sajnos, el kell mennem a filmanyagért is (London, fotóim majd a könyveimhez), szokatlan az időpont, túl nagy vállalkozás nekem.

Túl sötét (igazságtalan, irreális, túlzó) ne legyen már véletlenül sem a kép (rólam): író társam mondja, kutyakölyökei segítők, igaz, azóta több kölcsönös horzsolódásunk egyik főszereplője, mondja: „te voltál az egyetlen, aki kiálltál a dolgom mellett, pedig minden ismerős pályatársamat megkértem, te voltál az egyetlen”. Hát ebben nincs olyan nagy dolog, semmi, volt rá módom, úgy gondoltam, ahogy írtam. Majd találkozunk egyszer. Iszunk egyet. Talán Bécsben. Rossz a lelkiismeretem: hogyan mondhattam volna: iszunk – talán még ez az egy, ami meglesz; de a találkozással nekem az a bajom, hogy... Béccsel nálam az van, hogy... Így aztán megint nehéz.

Kiderül-e mások számára mindebből, „hogyan élt T. D. 1998 táján”? Lásd az Ottlik-féle javaslat a hangosfilmkockákról a *Hajnali háztetők* bevezetőjének végén. Milyen sokan bagatelizálják el, tekintik ómódinak, jelentéktelennek ezt a regényt. Nincs min vitatkozni. Duchamp mondta: nincs megoldatlanság (megoldás), mert probléma (kérdés) sem volt. Akkor meg? Kinek ez az evidens, kinek az. Annyi bizonyos mégis: az a kohézió az irodalomban nincs meg többé, ami 1960 körül volt. Mándy írt valamit? Tudtuk. Ottlik új könyvére vártunk. Miért változott meg Pilinszky. Ez ma nincs. Vagy csak én dohogok így? Egy rossz értelemben is középpontját veszített irodalmi életben vagy egyszerűen életben – miképpen lenne szorosabb ismeret-összefüggés, ily rendszer. Amit írtam, nem csoportosítottam jellegzetes „tárgyak” köré, de hátha ez vagy amaz érintette mások érdeklődését, megérintette őket, nem vált ólomsúlyyá, nem nyomta meg a gyomrokat, abba lehetett hagyni... de ezt már kinek mondom akkor?

Csak elfogyott ez az írás is, mint az éj, a bor, a cigaretta; mindössze én nem akarok fogyni, fizikai valóban nem. „Akarok”, mégis ez van: „nem akarok”. A nyelv vice nem vigasztal. Miért kellene fogynom? Minél kevésbé legyek jelen ezen a világon? Nem is. Már 1986/87-ben, mikor először mentem le jócskán hatvan kiló alá (182 cm vagyok), úgy gondoltam: jó ez a minimalizmus. Aztán botrányosan „felhíztam”, de 1993 márciusában, meghozzá épp Párizsban, elhagyott a szesz – nem én hagytam el, az hagyott el engem –, és késő őszre már megint ötvenhét kiló voltam (a máj természetes zsírégető tevékenysége?). Sajnos elátlagosodtam azóta, és most vagy hiába küzdök, vagy nem tudok igazán küzdeni. Három-négynapos fellángolások... pár deciliterre csökkentem a boradagot naponta (a bor is hizlal, általában csak rossz borokat lehet inni, cukrosakat, ha jól mondom), a bor mégsem fogyhat el egészen az életemből, mert kell bánata, enyhülete – ahogy erről már volt szó. Ha nem innék, ha egyáltalán semmit, akkor is nagyon kellene vigyázni az étkezésre. És így tovább. Egyelőre a Totyira vigyázok, mert ez mintha nem csupán allergiás nátha lenne, több annál. S ki tudja, madarakra mi fertőző.

Olvasom egyik legkedvesebb festőm, az amerikai Morris Graves életrajzát: ő az emberi őszállapotot az állatokban vélte fölfedezni, főleg a madarakban. Másvalaki azt írja róla: szárnyakra helyezte azt, ami életünkben felszárnyal, ami a megfoghatatlan, az üdv. S Julian Huxley, a természettudós azt mondja: a madarak, persze, külön egyének... könnyedek, dalolnak... De annak, fordítja a verset Kosztolányi, aki a mélyükre néz le, ők a hatalmas Élet csonka része, mely messzi fényt keresve lassan árad; nincs bennük ábránd, gondolat, se bánat, az égbolt szárnyas érzelmei ők, örök jelenbe örök repülők. Kár, hogy ezért az írásért nem lehet egy kis tévőzés Totyival a jutalmam; szokásos programunk a nátha miatt elmarad. Gábor Miklós írta, nem lehet örökké náthásnak lenni, vagy gyógyulj ki, vagy halj bele. Érdekes lenne egy olyan lefogás, amely halálos kór jele már. Nem örülnék. Hiába mondom – pár deci után –, az örök készenlét állapotában kellene újra élnem: akár a kártyabajnokságot, Totyit is készséggel itt ha-

gyom; ez nem megy, ez az állapot nem tér vissza, ez a képzet. Marad a küszködés örök náthája, a teljesítendő kisszabású kötelességek nyúge és nyűglődése, reménye annak, hogy bármi véget érhet itt anélkül, hogy mi a végszóig érjünk. Reggel van megint, vackolódom, készíteni kell Totyiék kosztját, el kell majd olvasni ezt „betűhibára”; mondom, mindenféle merészkedés után az aprólékosság marad, levelek, telefonok, húzom-nyúzom intézések. Ehhez képest az a gyötrelmes induljunk el te meg én, ahogyan dolgozatomat kezdtem, még mindig üdv és szárnylebbentő könnyűség.

Azért írunk mindig, hogy ez véget érjen, és lassan az ismétlés vágyát sem hagyja; csak akkor valóban mi marad. Ha igazából az éj sem, a bor sem, a cigaretta sem; csak a szorongás és szutykolás, nagyon rossz vicc: a hátha helyett csak a nátha. Kész gyöt-relem a magam társasága, s még így sem kész soha.

*1998 szeptemberében*

Rába György

---

## RIADALOM AZ ALVILÁGBAN

Ültess üres sörösüvegeket  
süllyeszd nyakig a kerti földbe  
futkározzon fölöttük  
éhen valami szenvedély  
tutul bennük a szél  
fordul menekül a vakond  
neki üzenhet az a rém  
tüzes gégeből beszél  
fenyegeti a szörny  
prémvadász indulója

---

## A HINTA

Hintázunk itt vidáman  
hintázunk itt vadul  
a teljes panoráma  
már agyunkba tolul  
rábírja hajtva följebb  
röptét nem kellene  
tótágásra a földet

a hinta szelleme  
átfordulunk s pörögve  
talpünk fölött eget  
látunk s látjuk örökre  
ahogy nem lehetett

---

## ÖNKOMMENTÁR

Itt többértelmű a jelentés  
mert az énnék elégtelen  
a nyűtt tapasztalati rend és  
jól tudja ő sem oly szerencsés  
hogy ne sűrűsse a jelen

Karnyujtásnyi meg talpalatnyi  
határu jutott neki tér  
javát ezért tornyozza az ki  
ingéül kontinenst kiszabni  
vágyott s most helybenjárva él

Ritoók Zsigmond

---

## ANTIGONÉ MAGÁNYOSSÁGA

*A 85 éves Szabó Árpádnak, egykori  
Sophoklés- és Parmenidés-órákra em-  
lékezve, hálával*

Antigoné egyedül van. Magányos, mint a nagy sophoklési tragikus hősök mind, s többnyire a nem sophoklésiak is. Ez közhely, valószínűleg nem is vitatja senki. Kérdés azonban, hogy miben áll magányossága. A legkézenfekvőbb felelet az, hogy egyedül cselekszik, egyedül temeti el testvérét, Polyneikést, egyedül mer szembeszállni Kreóonnal. Ez igaz, de némi árnyalás szükséges. Sokan vannak, akik rokonszenvűkkel mellette állnak. Így a város népe (693), bár őket senki sem kérdezi. Így Isméné, aki kész akár meg is halni vele (543–6). Így Haimón, aki nemcsak kész erre, hanem meg is teszi (1235–6). Még a thébai öregek is, megfélemlítve, óvatosan kifejezésre juttatják, hogy érzik: valami nincs rendben Kreón rendelete körül (278–9), s megpróbálnak kibújni az engedelmeskedés és a felelősség alól (216–20). Végül is azonban Antigoné

mégiscsak egyedül cselekszik, a rokonszenv csak a tett végrehajtása után nyilvánul meg, senkinek sem jutott eszébe, hogy a halottat a királyi parancs ellenére eltemesse.

Ez azonban nemcsak azt mutatja, hogy Antigoné egyedül van, hanem azt is, hogy némelyek, talán a legtöbben, kettős erkölcs szerint élnek. Elvben elismerik némely erkölcsi érték érvényét, de szögre akasztják ezeket, mielőtt érdekeik ellenkeznek velük, s érdekeik szerint cselekszenek. Az Őr, ami őt magát illeti, kertelés nélkül ki is mondja: „*Ha az ember a bajból maga megmenekül, az a legédesebb, és a barátokat bajba vinni fájdalmas, de már nekem az a természetem, hogy a saját épségemet mindennél fontosabbnak tartsam*” (437–40). A Kart alkotó öregekről Antigoné mondja meg: „*Mind azt mondaná, hogy helyesnek tartja ezt, ha a félelem nem zárná le nyelvüket.*” Kreón: „*Te egyedül látod így a kadmosiak közül.*” Antigoné: „*Ők is látják, de szájuk meghunyászkodik előtted.*” Kreón: „*És te nem szégyenled magad, hogy másképp gondolkodol [phroneis: másképp vagy józan], mint ők?*” (504–5; 508–10.) A régi Schneidewin–Nauck-féle kommentárt idézem csak: Kreón hallgatólag elismeri, hogy a polgárok szívükben ugyanúgy éreznek, de engedelmeskednek az uralkodónak, míg Antigoné a maga elveit a gyakorlatban is érvényesíteni akarja.

Antigoné ezek szerint nem kettős erkölcs szerint él, magatartása következetes, úgy cselekszik, ahogyan gondolkodik. Ebben áll magányossága? Bizonyos mértékben igen, vagy talán még inkább: ebben is, de vannak mások is, akikre ez áll. Kreón nem kevésbé következetes. Antigoné maga mondja, Kreónra utalva: „*A zsarnokság sok egyéb mellett azért is boldog, mert azt teheti és mondhatja, amit akar*” (506–7) – s ugyanez elmondható nemcsak Antigonéről, aki öntörvényű (*autonomos*: 821), hanem Haimónról is: ő is következetes a maga módján. A következetesség ezek szerint nem csupán Antigonéra jellemző. Azt jelenti ez, hogy Antigoné még sincs egyedül? De igen, csak más okból és másképpen. Haimónt egy pillanatra most figyelmen kívül hagyom, és egy kicsit messzebből kezdem.

Mikor Antigoné közli Isménével, hogy el akarja temetni bátyját, Isméné rémülten kiált fel: „*Gondold meg [phronéson], nővérem, hogy veszett el apánk!*” (49.) Antigonét azonban nem lehet szándékától eltéríteni, és heves vita után e szavakkal távozik: „*Hagyd, hogy én és az én esztelenségem [dysbulia] elszenvedje azt a szörnyűséget!*” (95–6.) Isméné fájdalmasan sóhajtja: „*Ha így látod jónak, menj, de tudd: bár esztelen [anus] vagy, ha mész, de szeretteidtől szeretett!*” (98–9).

A meggondolás (*phronein*: józannak lenni, megfontoltnak lenni, értelmesnek lenni: a görög szót nem lehet a magyarban mindig ugyanavval a szóval visszaadni), a józanság kérdése a darabban többször előkerül. Hogy Antigoné esztelen, ebben Isméné, Kreón és a Kar véleménye megegyezik (99; 383; 561). Kreón önmagát természetesen józannak tartja, ha ezt kifejezetten nem mondja is, azt azonban mondja, hogy nem józannak lenni (*mé phronein*) a legnagyobb rossz, s így gondolkodik a Hírnök és, másképp fogalmazva, Teiresias is (1051; 1242–5; 1050). A kérdés azonban, hogy mi józan és mi nem az, nem egyszerű. Józannak lenni, úgy látszik, többféleképpen lehet, aszerint, hogy ki ítéli meg a dolgot. „*Én amazok [ti. a holtak], te emezek [ti. Kreónék] szerint voltál józan*”, mondja Antigoné Isménének (557). A Kreón–Haimón-jelenetben Haimón arról beszél, hogy Kreónnak nem kellene azt gondolnia, hogy csak az helyes, amit ő gondolt, semmi más. „*Aki azt gondolja, hogy egyedül ő józan [phronein], az, ha jobban megvizsgáljuk, üresnek bizonyul!*” (705–9). Nincs tehát senki, aki mindig és minden vonatkozásban józan volna. Kreón sértve érzi magát, a vita mind hevesebbé válik, s Haimón most már személyessé teszi, amit az előbb általánosságban mondott: Amit

Kreón mond, üres beszéd! Kreón erre: „*Megbánod még, hogy te akarsz engem józanságra oktatni [phrenóseis], holott te magad józanságtól üres vagy [phrenón kenos].*” „*Ha nem volnál apám, azt mondanám, hogy nem vagy eszeden [uk eu phroneis]*” (755–7). Hogy mi józan, mi nem, egyéni vélemény kérdése. A Kar azonban a második stasimonban még egy súlyosabb lehetőséget is említ: „*Akinek értelmét [phrenes] az istenség romlásba akarja vinni, az a rosszat tartja jónak*” (620–4). Ezek szerint mégis van valami, aminek alapján el lehet dönteni, hogy mi a jó és mi a rossz, s az istenség tudja, mi az igazán jó.

Antigoné búcsúja után Teiresias jelenik meg, s általa az emberi viták és fenyegetések világában az istenek üzenete szólal meg. Teiresias megpróbálja meggyőzni Kreónt, némileg ahhoz hasonlóan, mint Isméné Antigonét: „*Gondold meg [phronei], szerencséd borotvaélen áll*” (996), és befejezésül még hozzáteszi: „*Jól meggondolva [eu phronésas], jóakarattal szölok hozzád*” (1030). Hiába. Csakhogy Teiresias nem lehet úgy elintézni, mint Haimónt. Teiresias nemcsak azt mondja ki, hogy Kreón, aki az esztelenséget (*mé phronein*) a legnagyobb rossznak tartja, éppen ebben szenved, hanem a félelmetes jövőt is feltárja, s ezután e szavakkal távozik: „*Tanulja meg [ti. Kreón], hogy nevelje nyelvéét szelidebbre, és értelmét [nus] jobbá a mostani gondolkodásmódjánál [tón phrenón]*” (1089–90). Kreón úgy érzi, gondolkodása zavart (*tarassomai phrenas*: 1095), a Kar rábeszélésére, mely végre veszi a bátorságot, hogy Kreónt legalább közvetve botornak nevezze (1098; 1104), megpróbál mindent jóvátenni, de már késő. „*Esztelen ész vétke [phrenón dysphronón hamartémata]*”, kiáltja (1261), saját esztelenségét vádolva, és ugyanazt a szót (*dysboulia*: 1269) használva, mint amellyel Antigoné jellemezte (ironikusan) saját magatartását a darab elején (95). A Kar a darab végén leszúri a tanulságot: „*A józanság [phronein] a boldogság alapja. Az istenek ellen vétkezni nem szabad. A kevélyek fennhézájó beszédei nagy csapásokkal bűnhődve öregkorban megtanulják a józanságot [phronein]*” (1347–52).

Kreónnak tehát meghatározó jellemvonása az értelemhez, a józansághoz, pontosabban az ő értelméhez, az ő józanságához való ragaszkodása. Ez azonban elégtelennek és tévesnek bizonyul. Antigoné – bár talán ő is indokolja tettét racionálisan, ha a Goethe óta nagyon vitatott sorok utolsó beszédében hitelek – Kreónnal folytatott nagy vitájában nem hivatkozik ésszerű megfontolásokra. Tudja, hogy az ésszerű józanság egyéni megítéléstől függ, viszonylagos. Kreón ezt nem ismeri fel. Ők ketten nem érthetik meg egymást, nem azonos nyelven beszélnek. Kreón racionális érveivel szemben Antigonénak nincsenek hasonlóan racionális ellenérvei. Kreón a testvérek közti különbségre: a városért vagy az ellen és a saját törvényére helyezi a hangsúlyt, Antigoné ezzel szemben egyenlőségükre hivatkozik, a vérrokosságra, Hadés törvényére és egyszerűen arra, hogy szereti testvérét. A szeretetben és nem a gyűlöletben akar társ lenni. Erre viszont Kreón nem tud megfelelő választ adni, és a vitát hatalmi szóval zárja le.

A vita mindamelllett a mi kérdésünkre is választ ad: Miért van Antigoné egyedül? Polyneikés azért jött, hogy hazáját feldúlja, Eteoklés annak védelmében esett el – így érvel Kreón. „*Hadés mégis ezeket a törvényeket [az ókori magyarázó értelmezése vagy szövegváltozata szerint: egyenlő törvényeket] kívánja*” – így Antigoné. „*De a derék nem kíván a rosszal egyenlő részt*” – vág vissza Kreón. Antigoné válasza: „*Ki tudja, hogy ott alant is ez-e a szent?*” Kreón: „*Az ellenség, ha meghalt sem barát!*” (518–22.)

Itt van Kreón alapvető tévedése. Nemcsak azt hiszi, hogy egyedül az ő gondolkodásmódja a helyes, hanem azt is, hogy az a halálon túl is érvényes, vagyis hogy – abszolút. Feltétlenül bízik a maga józan értelmében. A darab folyamán azonban kiderül, hogy az emberi értelem viszonylagos, sőt képes a rosszat is jónak tartani. A józan ér-



telem (*phronein*) éppen abban áll, hogy az ember felismeri emberi mivoltának korlátozott voltát. Csak az istenek abszolútak, és aki azzal az igénnyel lép fel, hogy valamilyen tekintetben abszolút, az istenek jogát sérti. Kreón nem ismeri meg magát a maga emberi mivoltában, csak későn, mikor már esztelen észről beszél, ami így láthatólag nem pusztán szónoki fordulat, hanem annak felismerése, hogy az emberi ész fogyatékos, elégtelen.

Ez a kornak egyik nagy kérdése volt. Parmenidés és iskolája, az eleai iskola azon az állásponton volt, hogy az igazság kritériuma az ellentmondás-mentesség: igaz az, amiben nincs ellentmondás. Ugyanakkor azonban ő és tanítványai azt is kimutatták, hogy fontos fogalmainkban, mint a mozgás, keletkezés, elmúlás, sokság stb. valami ellentmondás fedezhető fel. A prótagorasi és gorgiaszi relativizmus ennek általánosítása: Nincs olyan állítás, amelyben ne jelenék ellentmondás. Ez esetben azonban, ha az igazság kritériumának az abszolút ellentmondás-mentességet tartjuk, nincs igazság, vagy legalább számunkra nem hozzáférhető. Mindenről csak véleményünk, vélekedésünk (*doxa*) lehet, a dolgok olyanok, amilyeneknek számunkra megjelennek, hol jók, hol rosszak, és ugyanabban az időben is az egyiknek jók, a másiknak rosszak.

Ha azonban a szofistáknak ennyiben igazuk van, és minden vélemény egyformán igaz (vagy hamis), úgy nem lehetséges tudomány, de nem lehetséges erkölcs sem, hiszen nincs olyan feltétlen mérték, amelyhez a tudás vagy a cselekvés helyességét mérni lehet. Hogy a tudomány és az erkölcs megmenthető legyen, úgy látszott, hogy kell valami abszolútumot találni, akár a logikán való erőszaktétel árán is. Az eleaták szigorú következetességgel azt mondták, hogy a változatlan és örök egy létező az abszolút, amelyben nincs ellentmondás, tagadva ezzel minden tapasztalás igazságát és mindenben elméleti bizonyítást, az ellentmondás-mentesség kimutatását követelve. Az atomisták az abszolútumot az abszolút tömör, szétvághatatlan (*atomon*) testcskében vélték megtalálhatni, melynek kiterjedése van ugyan, mégsem osztható (logikai szempontból különös egy állítás, s az ún. mértani atomizmus még inkább az). Később Platón a valóban létező, örök formákat (*idea*) tartotta abszolútnak.

Parmenidés és tanítványa, Zénón 450 körül látogatott Athénba, és különösen Zénón nagy feltűnést keltett, maga Periklész is meghallgatta előadásait. Prótagoras a negyvenes években tartózkodott Athénban, és maga is Periklész baráti köréhez tartozott. E filozófusok tehát minden valószínűség szerint jól ismertek voltak egész Athénban, mindenesetre ismertek lehettek Sophoklész számára – hiszen az ANTIGONÉ első stasimonjában az ember fejlődéséről szóló prótagorasi tanítás is hathatott –, és Sophoklész is állást foglalt a viszonylagosság és abszolútum kérdésében. Elfogadta a szofisták nézeteit, de a delphoi vallásosság és az archaikus gondolkodás bizonyos irányzatainak szellemében értelmezte azt át. Igaz: az ember leigázta a természetet, és minden várakozáson túl birtokolja mint bölcs leleményt a mesterségeket, de éppen, mert megismerőképessége korlátozott és gondolkodása ellentmondásos, óvakodnia kell önmaga abszolutizálásától.

Csak az istenek abszolútak. Itt ragadhatjuk meg a Kreón és Antigoné közti különbség gyökerét. Kreón a hétköznapi emberi okoskodás, az emberi értékek és fogalmak világában mozog, ahol minden állandónak és változatatlannak látszik. Az ellenség nem lehet barát. Valami nem válhatik önmaga ellentétévé. Antigoné tudja, hogy a valóság nem ilyen egyszerű, az, hogy mi józan, személytől függő: az ő tette a halottak szemében józan, Kreón szemében nem. Ezért Kreón sokkal ésszerűbben érvel, mint Antigoné, aki nem érvel, hiszen minden érveléssel lehet ellenérvet lehet szembeszegezni, hanem csak

hivatkozik az isteni törvényre, az örökkévalóra, szilárdan megmaradóra (454). Kreón nem vesz tudomást arról, hogy az emberi világ változó és ellentmondásos. Az ellenség nem barát, még akkor sem, ha meghalt. Csakhogy a halál éppen minden emberi cselekvés határa, utána minden emberi okoskodás, minden emberi érték kérdésessé válik. Az emberi döntések következképpen átmenetiek és változók, az isteniek állandók és változatlanok.

Az isteni törvény világa azonban, ebből következőleg, az emberi józan ész számára nehezen megközelíthető. (Az öreg Platón majd valami hasonlót fog felismerni az ideákat illetően, s látja meg ideatanának egyik nehézségét.) Isméné szereti Antigonét, kész meghalni is vele, de az ő értelme számára Antigoné tette merő örültség – és igaza van. Az, hogy egy gyöngé nő fellázadjon a szinte korlátlan hatalmú uralkodó ellen, ez a józan ész számára örültség vagy, szelidebben fogalmazva, sajnálatos eltévelyedés. Kreón végül enged álláspontjából, de nem azért, mert a józan érvek meggyőzték, hanem mert megrettent az istenek haragjától. Még Haimón is, Kreón és Antigoné mellett a harmadik, aki következetesen cselekszik és meghal Antigonéval, még ő is belül marad az emberi érvek határain: Kreónnal való vitájában csak emberi szempontokra hivatkozik. Érthető, hogy Antigonét nem érti meg senki. Ő egyedül áll ki az isteni rend mellett következetesen, azt a végsőkig komolyan véve, azt tekintve abszolútnak. Ezért marad egyedül.

Innen nézve világosak lesznek a fokozatok a darab szereplői között. Két nagy csoport van. Az egyik azoké, akik kettős erkölcs szerint élnek: érthetően, hiszen a világ is, amelyben élnek, bizonyos értelemben kettős, ellentmondásos és változó. Ehhez a csoporthoz tartozik mindenekelőtt az Őr. Fontoskodása, csak önmaga körül forgása, szószátyársága Antigoné komikus ellentétévé teszik. Miközben Antigoné a halál árnyékában, mintegy a status confessionisban áll, neki semmi más nem fontos, csak az, hogy a dolgot ép bőrrel megússza. A thébai öregek is csak a maguk érdekeit tartják szem előtt, de rossz a lelkiismeretük – nyelvüket félelem zárja le! –, s hogy magukat igazolják, azt bizonyítják, hogy Antigoné túl merev és hajlíthatatlan. Nekik is igazuk van. Antigoné csakugyan merev és hajlíthatatlan. De ha Antigoné nem hajlíthatatlanul engedelmeskednék az isteni törvénynek, nem tenne semmit: vagy eltemeti testvérét, vagy nem. Több eset nincs. Végül ehhez a csoporthoz tartozik Isméné. Szereti Antigonét, szenvedni is kész vele, de úgy gondolja: a nők uralom alá vannak vetve, nekik engedelmeskedniük kell, még ha még rosszabbat parancsolnak is nekik (61–4). Antigoné a lehetetlent kísérli meg, és ennek nincs semmi értelme (67–8; 90; 92). Valóban, ha józan ésszel meggondoljuk, nincs.

A másik csoportba azok tartoznak, akiknek elveik vannak, és azok szerint cselekszenek, mindvégig következetesen. Egy ellentmondásos, tehát következetlen világban nekik egyedül kell maradniuk. Ilyen alak Kreón. Őt az értelem vezeti, de nem veszi tekintetbe annak korlátait. Úgy véli, az emberi értelem abszolút, s az uralkodónak, aki azt követi, szintén abszolútnak kell lennie, tyrannosnak. Parancsoljon jót vagy rosszat, parancsát mindenki teljesíteni köteles (670–1). Így a tyrannosok magánya az osztályrésze. Haimón viszont apjával szemben a demokrácia elvei szerint érvel, a közvéleményre hivatkozik és arra, hogy egy polis nem lehet csak egy ember tulajdona, valójában azonban őt nem politikai megfontolások vezetik, hanem Antigoné iránti érzelmei. Érzelmeitől vezetette akarja megölni apját, s mikor ez nem sikerül, öli meg magát. Antigoné halott, apjával véglegesen szakított, Haimón is egyedül maradt. Végül ehhez a csoporthoz tartozik Antigoné. Őt is vezetik érzelmek, hiszen szereti test-

vérét, de ő az egyetlen, aki az emberi érzelmek, elvek és megfontolások fölé emelkedik, és felismeri, hogy az istenek törvénye örök, mindig volt és mindig érvényes marad, hogy nem függ körülményektől, emberi okoskodástól: abszolút. Testvére eltemetésével ennek a törvénynek engedelmeskedik: az általános elv személyessé válik, személyes tetteivel az egyetemes isteni rend képviselőjét vállalta, ő egyedül, élete árán.

Antigoné tudja, hogy meg kell halnia (460), és tudja, hogy mit veszít ezáltal (916–20). Értékes személyiség, mert vállalja a temetést és az istenek jogának képviselőjét. Ha nem vállalná, nem pusztulna el, de nem is volna értékes személyiség. Az által pusztul el, ami által értékesé válik. A világ tragikus: az érték megvalósulása folytán pusztul el. Az isteni világtörvény érvényesül, az istenek kinyilvánítják, hogy elítélik Kreón parancsát, hogy az nem jó, de nem mentik meg Antigonét. *„Szeretteimtől megfosztottan, élve megyek, én szerencsétlen, a holtak üregébe – az istenek miféle jogának megsértése miatt? Miért kell nekem, nyomorultnak még az istenekre nézmem? Kút hívjak szövetségessül?”* – kérdi Antigoné utolsó beszédében (919–23). Az istenek hallgatnak.

Antigoné egyedül van.

Abszolút egyedül.

Kis János

## HAMLET

### Egy olvasat olvasata

*Fodor Géziának*

A HAMLET, DÁN KIRÁLYFI a közfelfogás szerint Shakespeare legtalányosabb műve. Hamlet előtt megjelenik atyjának szelleme, s tudatja vele: nem természetes halállal halt meg, öccse megmérgezte őt, hogy elorozhassa trónját és hitvesét. Felszólítja fiát, álljon bosszút a gaztettért – de csak nagybátyjával végezzen, anyja büntetését bizza az égre és a lelkiismeretre. Hamlet habozás nélkül azonosul a feladattal. Nincs kételye afelől, hogy a bosszú erkölcsileg megengedett, sőt szigorú gyermeki kötelesség. Úgy érzi, apja halálán túl az anyján esett „szepőlőt” is meg kell torolnia – a darab világában a fivér özvegyével kötött házasság bűnös „vérfertőzésnek” számít, s a bűnt csak tetézi a sietség, amivel a frigyét tető alá hozták. Hamlet személyes küldetésének tekinti, fenntartás nélkül akarja a bosszút. Minden percért, melyet nem a merénylet előkészítésére és kivitelezésére fordít, súlyos szemrehányásokat tesz magának. És mégis, csak kering a tett körül, mint az éjjeli lepke a lámpás körül, míg sorsa bele nem taszítja a lángba. Miért nem teszi meg, amit akar? Tőle magától nem tudjuk meg a választ, mert az önmaga számára is rejtély. Nem tudjuk meg a darab többi szereplőjétől sem, mert azok a bokájáig sem érnek föl Hamletnek, nemhogy megértenék azt, amit ő maga sem ért. A magyarázat el van rejtve a történetek és emberi viszonylatok kusza szövegdékében.

Vannak persze, akik tagadják, hogy itt bármiféle megfejtést kívánó rejtély lappangana. Tolsztoj például úgy gondolta, hogy Shakespeare egész egyszerűen felületlen és következtelen. Ám a HAMLET-et a legtöbben lenyűgözően nagyszabású alkotásnak

érezzük, s ez arra ösztökél, hogy próbáljuk megindokolni csodálatunkat: nézzünk a látszólagos következetlenség mögé, s mutassuk ki, miként válik egy páratlan világdrama formájává az, ami egy átlagos színmű esetében szerzői hibának számítana. Négyszáz évvel a tragédia megszületése után még mindig keletkeznek új megfejtési kísérletek.

A különböző értelmezések óhatatlanul vetélytársai egymásnak. Ugyanazokról a tényekről – a műalkotás zárt világának tényeiről – kell számot adniuk. Hamlet tétovázásának csak azok a magyarázatai fogadhatók el, melyek összeegyeztethetők azzal, hogy a trónörökös késlekedik ugyan nagybátyja megölésével, de egy szempillantás alatt ledöfi a kárpit mögött rejtőző Poloniust; hogy előre kitérve fortélyal „*a holdba röpíti*” Rosencrantzot és Guildenstern; hogy a királygyilkosság történetének színrevitelével „*egérfogót*” állít Claudiusnak. A magyarázatba be kell vonni mindazt, amit Hamlet beszél, amikor a halogatásért önmagát ostorozza. Meg kell találni benne Hamlet világnézeti töprengéseinek helyét, hisz Hamlet kétségkívül folyvást a lét végső kérdésein – az élet és a halál viszonyán, a vaksors elleni lázadás és a végzet türelmes elfogadása közti választáson, a szerencse és a gondviselés természetén, az emberben lakozó isteni és állati őselem ellentétén – tépelődik. Végig kell elemezni az áruló anyához fűződő viszony kétlelkűségét. Értelmet kell adni Hamlet fordulatának a sorssal való megmérkőzés igenlésétől a gondviselés elfogadásáig és így tovább. Az az interpretáció, mely többről képes számot adni e tények közül, helyesebb, mint az, amely kevesebbet fed le.

De az eltérő értelmezések nem minden téren versenyeznek egymással. Van egy terület, ahol viszonyuk inkább kiegészítő, mint kizáró, s ez a mű és a való világ közti kapcsolat rekonstruálása. A művészet nem úgy kötődik a valósághoz, hogy a művek a saját világukon kívüli tényeket jósolnának meg vagy tárnának föl, hanem úgy, hogy a műalkotás világának tényei a külvilág felől nézve *jelentéssel telítődnek*. Ugyanaz a történet olvasható az elnyomás, az elidegenedés, az emberi természet veszélyeztetettsége vagy valamilyen más eszme megjelenítéseként. Bár a hozzá rendelhető jelentések köre akármit nem foghat át, de mégsem teljesen meghatározott. Nem azonosítható egy és csakis egy kitüntetett alapeszme, melynek látószögéből a műalkotás részletei – minden más értelmezést kizárva – jelentésteli egységbe rendezhetők. Az értelmezést kívánó tények – a mű alakjai, helyzetei, környezetei, eseményei – ugyanis egyszer s mindenkorra adottak; együttesük véges, nem bővíthető. Ha két különböző értelmezés egyaránt lefedi őket, akkor már nem kereshetők újabb tények (nem történhet meg például, hogy az egyik kritikus közreadja a főhős egy eladdig ismeretlen levelét), melyek eldönténék, hogy melyik a pontosabb. Mindkettő konzisztens olvasat lehet, mindkettő megáll. Lesz persze különbség közöttük. Az egyik megmagyarázza, miért remekmű (ha az) a vizsgált alkotás, a másik nem ad számot rendkívüli értékéről. Az előbbi jobban megfelel céljának, mint az utóbbi, hisz az értelmezés dolga éppen az, hogy racionálisan motiválja a mű által kiváltott csodálatunkat – de attól még az utóbbi nem válik érvénytelenné. A művekhez valamennyi lehetséges értelmezésük hozzátartozik, ezek együtt töltik ki „*értelmezési tartományukat*”. S a nagy mű éppen attól emelkedik a pusztán helyi érdekű irodalmi szövegek fölé, hogy nemcsak eredeti közönsége, nemcsak saját kora számára kínál anyagot az emberek alapvető problémáinak feldolgozásához, hanem más közönségek, más korok befejezetlen sokasága számára is. Noha nem interpretálható sikeresen bármely tetszőleges nézőpontból, nincs eleve kijelölve a nézőpontok köre, ahonnan termékeny módon értelmezni lehet.

Mint bármely jelentős világirodalmi alkotás értelmezései, a HAMLET olvasatai sem tartanak igényt kizárólagosságra. Ha egy olvasat sikeres, azaz meg tudja indokolni, miért tartozik a HAMLET a saját korukon messze túlmutató, egyetemes alkotások sorába, ezzel mintegy arra is rávilágított, hogy olyan drámával van dolgunk, melynek más érvényes olvasatai is lehetségesek.

Az itt következő írás egyetlen ilyen értelmezést vesz szemügyre. A mai HAMLET-olvasatok egyikéből indul ki; mintegy azt értelmezi tovább. Egyfelől szembesíti a darab lényeges tényeivel; megmutatja, hogy nem mindenről tud számot adni, s megvizsgálja, hogyan lehet az alapeszmét továbbfejlesztve jobb összhangot teremteni az értelmezés és a dráma tényei között. Másfelől javaslatot tesz az értelmezés perspektívájának módosítására, új látószög elfoglalására. Igyekszik érzékelteni, hogy a változás a mögöttes eszmét is nemhogy csorbítaná, még tovább gazdagítja. Más szóval, igazolni szeretné, hogy az értelmezés, melyet túlhegyre vesz, fontos és termékeny. A mű olvasata nem vitatkozhat a művel, nem szólhat arról, hogyan kellett volna Shakespeare-nek a HAMLET-ot megírnia, az olvasat olvasata azonban vitába szállhat az interpretátorral. Én is vitatkozni fogok Fodor Gézával, akinek NAGYON TÚLHEGYRE VENNŐK, HA ÍGY VENNŐK? című tanulmányáról itt szó lesz (először 1991-ben jelent meg, majd bekerült a szerző ZENE ÉS SZÍNHÁZ című gyűjteményes kötetébe: Argumentum Kiadó–Lukács Archivum, 1998; erre a kiadásra utalnak az idézetek mellett zárójelben szereplő oldalszámok).

## I

„Kizökkent az idő; – ó, kárhozat! / Hogy én születtem helyre tolni azt”, kiált föl Hamlet, miután elvált atyja szellemétől. De a Szellem nem azt a parancsot adta neki, hogy tolja helyre a kizökkent időt. Ő egy sokkal körülhatároltabb feladatot állított fia elé: ölje meg Claudius, alattomos gyilkosát. A Szellem egy szó említést sem tesz a világ állapotáról. Szavainak értelmét csak Hamlet terjeszti ki a kor egészére. Csak ő beszél arról, hogy felborult az erkölcsi és természeti világrend, hogy „kizökkent az idő”. Ezen a kiterjesztő látásmódon alapul Fodor Géza szerint a dán királyfi tragédiája. Az anya bűnéről mondja, de nyilván a meggyilkolt király elleni egész gatzettsorozatra érti, hogy benne Hamlet „*mint cseppben a tengert látja meg a világ minőségét*” (12).

Valóban: „*mint cseppben a tengert*”. Fodor Géza finom érzékkel mutatja ki: nem egyszerűen arról van szó, hogy Hamlet minden részleges problémát nyomban a világrend általános problémájává nagyít fel. A kiterjesztés nem „*diszkurzív*”, hanem „*szimptomatikus*”: Hamlet nem segédtelemek és következtetések útján emelkedik föl az egyedi ténymegállapításoktól az általános tézisekhez, a résztől az egészhez, hanem az esetleges tényekben közvetlenül látja meg a világ egyetemes állapotát. Az ő szemében az egyes cselekedetek, az egyes emberek romlottsága „*csak megjelenése az általános romlottságnak, ami túl van az individuumokon és az interindividuális viszonyokon*” (19). Ezért a dán királyfi „*a figurákban, a figurák által, révén, közvetítésével, a figurákon keresztül magával a világgal, a korral áll szemben, az ő konkrét drámai ellenfele nem Claudius és megannyi eszköze, hanem a »world«, a »time«, az »age«*” (uo.). A cselekmény azon a síkon zajlik, ahol „*Claudius és megannyi eszköze*” intrikál, de Hamlet, bár maga is ebben az életre-halálra folytatott játszmában vesz részt, „*túlnyomóan abban a síkban, abban a dimenzióban marad, amelyben feladatát (a Szellem parancsán túlmenően) önmaga számára megfogalmazta*” (23). Ebben gyökerezik alakjának nagysága – de bukásának oka is.

Mert Hamlet nem csupán egy *másik* feladatot csúsztat a Szellemtől kapott feladat helyébe. A feladat, ahogy ő határozza meg, *más minőségű*, mint az eredeti. A Szellem által kitűzött feladat részleges és jól meghatározott. Hamlet önmaga elé állított feladata a világrend egészére vonatkozik és meghatározatlan. A Szellemtől kapott feladat végrehajtható. A hamleti feladat végrehajthatatlan. Létezik egyéni tett, mely bosszút vesz az atya gyilkosán. De nem létezik egyéni tett, mely a „kizökkent idő”-t helyretolná. „*Hamlet maga teremti meg és adja fel magának feladatát, amely nemcsak új, hanem megoldhatatlan is*”, állítja Fodor Géza (14). „*Hamlet problémája... az, hogy olyan feladatot vél magára hárulni, amely teljesíthetetlen*” (36). Ez gátolja meg abban, hogy a végrehajtható feladatot elvégezze.

De miért a behelyettesítés? Miért emelkedik föl Hamlet egy másik dimenzióba, mint amelybe a Szellemtől kapott feladat illeszkedik, s amelyen a darab többi szereplője nem lát túl, ahol azonban – tőle eltérően – valamennyien otthonosan mozognak? A kérdés nem valami további okra utal, mely magyarázatot adna Hamlet sajátos látásmódjára. A drámán belül Hamlet személyiségének e meghatározó vonása további magyarázatot nem kívánó, végső adottság. A kérdés értelme ez: mi a drámai *jelentősége* annak, hogy a főhős ezzel a – rendkívüli és ugyanakkor végzetes – szemlélettel közelít a valósághoz. A választ az elemzés végén találjuk meg: „*A Hamlet-probléma... [a] radikális-univerzalisztikus látás- és gondolkodásmód*” problémája. „*Nem nélkülöz minden alapot, ha a HAMLET-ot az első par excellence értelmiségi drámának, sőt a paradeigmatikus értelmiségi drámának érezzük.*” (38.)

Röviden: Fodor Géza Hamlet-értelmezésének alapeszméje három főbb állításban foglalható össze. Először, a tragédia kulcsa a Szellemtől kapott feladat és Hamlet önmaga elé állított feladata közti feszültség. Másodszor, Hamlet azért nem képes végrehajtani a Szellemtől kapott feladatot, mert az ő átfogalmazásában a feladatnak nincs gyakorlati megoldása. Harmadszor, Hamlet tragédiája a modern kor egész kultúrahordozó rétegére, az értelmiségre jellemző szemlélet és magatartás, „*a radikális-univerzalisztikus látás- és gondolkodásmód*” egyidejű létjogosultságát és veszélyességét világítja meg. Az első tézist meggyőzőnek és termékenynek tartom. A harmadik vizsgálatát írásom végére szeretném halasztani. Az értelmezés értelmezését a második tézis bírálatán kezdeném. Először azt mutatom meg, hogy Hamlet többféleképpen is értheti önmaga elé állított feladatát. Adhat neki olyan meghatározást (nem is egyet), mely – a dráma világképén belül – véges emberi lény számára valóban végrehajthatatlanná teszi. Lehetséges azonban olyan meghatározása is, melyben elvégezhető. Az előbbieket jól megfelelénék Fodor Géza olvasatának. De ha ezek valamelyikét választjuk, a HAMLET lényeges tényeivel nem tudunk elszámolni. Az utóbbi, véleményem szerint, jól fedi a tragédia tényeit, és olyan magyarázatba illeszthető, mely számot ad a HAMLET nagyságáról. De önmagában még nyitva hagyja a kérdést, hogy miért nem hajtja végre Hamlet egyik feladatát sem. Ezért azt javaslom, hogy a második tézist egy másikkal helyettesítsük. Ne abból induljunk ki, hogy Hamlet a Szellemtől kapott – megvalósítható – feladat helyett egy olyat állít maga elé, mely kivihetetlen. Inkább megfordítva, vegyük észre, hogy a Szellem parancsa az, amit nincs mód végrehajtani. Hamlet nem ölheti meg Claudiust, legalábbis akkor, ha anyja életét megkíméli. Márpedig ha Claudiust nem öli meg, akkor bele sem vághat a „kizökkent idő” helyretolásának feladatába.

De persze a HAMLET nem családi tragédia, hanem világdráma. Ezért célszerű lesz a másik végén kezdenünk az értelmezést; azon, hogy mit is jelent a nagy erejű metafora: „*kizökkent az idő*”.

## II

A HAMLET világa történelmileg nem túlságosan meghatározott. Dánia éppúgy lehetne kora középkori, mint antik vagy reneszánsz fejedelemség. Vagy inkább egyik sem lehet, mivel fiktív valóságát valamennyinek az elemeiből gyúrta össze Shakespeare. A király neve latin, a királynéé germán, a királyi testőrség két tagja olasz nevet visel, a Hamlet név talán izlandi eredetű. Ugyanilyen eklektikusak a dán állam intézményei, a dán udvarban uralkodó szokások és hiedelmek is.

De ha közömbös is, hogy mikor és hol létezett Dánia, az már egyáltalán nem elhanyagolható tény, hogy berendezkedése dinasztikus. Ez a tengelye a társadalom és a mindenség rendjének a dráma világában. Az emberi viszonylatokat a legitím uralkodó iránti hűség tartja össze. Amikor az alattvalók lojálisak az állam fejéhez, akkor az általa megszentelt írott és íratlan törvényt is megtartják, s engedelmességük a hatalmat szilárdá, az életet mindenki számára kiszámíthatóvá teszi. A legitím uralkodó azonban nemcsak kezelhetővé teszi az életet: pusztá létezésével s azzal, hogy tettei hűek az örökletes hagyományhoz, életben tartja az erkölcsi szokásokat, és óvja a természet szakrális rendjét. Amíg az állam élén legitím uralkodó áll, az idő rendes kerékvágásában halad.

Minderről persze csak közvetve szerzünk tudomást. A történet kezdetén az idő már kizökkent. A következmények azonban világossá teszik, hogyan kell néznünk a királygyilkosság előtti rendre. Mert most minden épp az ellentéte a társadalom és a világ normális állapotának. Legitim autoritás híján senki nem tudja bizonyosan, kihez kell igazodnia, s ezért senkiről nem lehet tudni, hogy holnap kihez lesz lojális. Megjósolhatatlan, mikor lázad fel a „zavargó népség”, hogy megdöntse az illegitim uralmat, s új királyt ültessen a trónra. A jelentéktelen tanácsnok, Polonius tisztázatlan halála elegendő ahhoz, hogy az indulatok robbanásig feszüljenek, s az összeverődött tömeg azt kiáltsa, „*Tegyünk királyt! Éljen Laertes!*” Érthető, hogy a dráma „*valamennyi résztvevője (Hamletot is beleértve) színel, alakoskodik, kísérletezik, sőt játszik a másikkal*” (16). Az emberek hűségében bizonytalan Claudius sötét cselekhez és alattvalói megfigyeltetéséhez kénytelen folyamodni, s ez határozza meg az alattvalók egymáshoz való viszonyát is. Ettől lesz „*börtön*” Dániából.

Ebben a világban nem kiszámítható rend, hanem az emberek életét és biztonságát szüntelenül fenyegető vaksors uralkodik. Igaz, a „*vaksors*”, a „*sors szeszélye*”, a „*végzet*” és hasonló metaforák a HAMLET világában minden körülmények közt hozzátartoznak az egyén életéhez. De az életet teljes egészében uraló hatalommá akkor válnak, amikor a legitím rend felborul.

A legitím utalkodó meggyilkolása nemcsak az életet teszi kiszámíthatatlanná; a morális tekintélyt is szétzúzza; nincs többé követendő minta, vége az erkölcsöknek. Ez az egyik vezérmotívum Hamlet kétségbeesett jajkiáltásaiban. „*Phí! rút világ! gyomos kert, mely tenyész, / Hogy magva hulljon; dudva és üszög / Kövér tanyája. Ó, megéрни ezt!*”, mondja mindjárt első monológjában. „*...a szűkkeblű idő / Zsírjában az erénynek kell magának / A vétket megkövetni*”, veti oda anyjának nagy, négy szemközti szembesülésük során. „*Cinkos gazemberek vagyunk mindnyájan*”, közli Opheliával. „*Bánj mindenkivel érdeme szerint; melyikünk kerül el a mogyorópálcát?*”, inti Poloniust.

Mi több, a királygyilkosság feldúlja a kozmikus rendet is: ha Dániában nincs erkölcsi rend, akkor (Dánia számára) nincs rend a világegyetemben sem. Horatio mondja a Szellem megjelenését értelmezve társainak: „*Így Róma fönt-virágzó napjain, / A leghatalmasb Julius bukása / Előtt kevéssel, gazdátlan maradt / Sok sir; s belőle a leplel halott / Ma-*

*kogva, nyíva járt mind útcaszerte; / Tűzfarku csillag, vérharmat, homály / A napban; és a nyirkos égitest, / Mely Neptun országán uralkodik, / Kórrá fogyott, majd mint a végnapon. / S im, zord jövőök hasonló gyászjelét, / Mintegy a balsors száguldó futárul, / S előbeszédét ránk törő gonosznak / Tüntet föl együtt a menny s föld, hazánk / Éghajlatán és honosink előtt.”* Maga Hamlet is hol „veszett világ”-ról, hol „seprőjére szállt világ”-ról – önmagából kifordult világról – beszél.

Így tehát a dolgok kétféle állapotban leledzhetnek: az egyiket a legitím autoritás megléte, az erény uralma, a társadalmi viszonyok kiszámítható volta és a kozmikus rend fennállása jellemzi, a másikat a legitím autoritás hiánya, a bűn felülkerekedése, a vaksors elhatalmasodása és az egyetemes káosz. Mivel ezen az együttesen belül a legitím autoritás a kulcstényező, annak jelenlététől függ az erkölcsi és a kozmikus rend épsége, annak összeomlása vagy illegitím uralommal való fölcserélődése okozza az erkölcsi romlást és a kozmikus zűrzavart, ezért azt javasolom, nevezzük az egyik állapotot a legitimitás, a másikat a legitimitáshiány világállapotának. Nem kétséges, hogy melyik világállapotot tekinthetjük az erkölcsi helyeslés hangsúlyával normálisnak. De az már korántsem ilyen egyértelmű, hogy melyiket kell normálisnak tekintenünk abban az értelemben, hogy ez tölti ki az idők nagyobb részét. A HAMLET világában ugyanis a legitimitás állapota rendkívül borulékony.

Részint olyan esetlegességek magyarázzák ingatag mivoltát, melyek a dinasztikus hatalom szerkezetével függnek össze. Ezek közül a darab egyet mutat be: ugyanarra a területre egyszerre több fejedelmi család is jogot formálhat. Ha a jogcímek rangsora az államon belül egyértelműen tisztázott is, kifelé csak az erő dönti el, hogy ki a legitím úr valamely terület fölött. Hamlet apja párbajban megöli Fortinbras apját, a norvég királyt; szerződésük értelmében egy vitás térség a győztesre száll. De amikor harminc évvel később hírét veszi az idősebb Hamlet halálának, Fortinbras nyomban arra gondol, hogy kard élén szerzi vissza a karddal elhódított területet; a tragédia végén pedig már egész Dániáról állítja, hogy e tartományhoz „*emlékezetes*” – tehát nagy múltra visszatekintő – joga van.

De az efféle esetlegességek csak az alkalmat szolgáltatják a legitím rend felborítására. Van egy alapvetőbb indoka annak, hogy a legitím hatalom oly gyakran válik külső támadás vagy belső pártütés martalékává. Ez az ok az emberi természetben rejlik. A HAMLET embere kettős – egyszerre isteni és állati – természettel felruházott lény. „*S mily remekmű az ember!*”, mondja Hamlet Rosencrantz-nak és Guildensternnek első találkozásukkor, „*Mily nemes az értelme! Mily határtalanok tehetségei! Alakja, mozdulata mily kifejező és bámulatos! Működésre mily hasonló angyalhoz! belátásra mily hasonló egy istenséghez!*” Mégis, teszi hozzá, „*Én nem gyönyörködöm az emberben, nem*” – majd így fejezi be: „*az asszonyban se, hiába mosolygasz*”. Rosencrantz nem érti meg a kiszólást, de a néző megérti, hisz emlékszik az első monológ híressé vált mondatára: „*Gyarlóság, asszony a neved!*” Hamlet azért nem képes gyönyörködni az emberben, mert tudja róla, hogy az isten képmására alkotott, magasabb természete alatt ott lappang az alacsonyabb, állatias természet, az ösztönlény, aki vakon követi alantas vágyait, ahogy Gertrud is hagyta magát a vérfertőző nászágyra vonszolni alig két hónappal férje halála után. Ebben a vonatkozásban az idősebb Hamlet és Claudius alakjának népmesei szembeállítására – Hüperion firtjei, Jupiter homloka, Mars fenyegető és parancsoló tekintete, Mercurius délcég tartása az egyik oldalon, „*üszögös kalász*” a másikon – mély szimbolikus jelentőséget nyer: Gertrud választása irracionális, „*ilyet örült sem hibáz, / Így elmehábor sem tevé soha / Rabbá az érzést, hogy választani / Épen ne tudjon, ily különbözőkben*” –



de amikor elhangzik a „*Gyarlóság, asszony a neved!*”, amikor Hamlet azt mondja Opheliának, hogy „*a szépség ereje hamarabb elváltoztatja a becsületet abból, ami, kerítővé, mintsem a becsület hatalma a szépséget magához hasonlítóvá tehetné*”, akkor félreérthetlenné válik, hogy Gertrud irracionális nem valami esetlegesség, nem a királyné egyszeri silány-ságát tükrözi, hanem a minden emberben benne rejlő egyik őselem – az állati – elszabadulásának lehetőségét.

Fodor Géza is beszél arról, hogy a HAMLET vilásképe szerint az ember két ellentétes elemből van megalkotva. Harold Jenkinst idézve megemlíti, hogy az isten képét idéző apa és az állatiasságot megjelenítő gyilkosa testvérek, ugyanahhoz az életfához tartoznak, s hogy Hamlet önmagáról is úgy tudja, részeseedik a gyűlölt állati elemből (12 sk.). De van egy további kérdés, melyet Fodor Géza nem tesz föl: hogyan lehetséges egyáltalán a legitimitás világállapota, ha az ember ki van szolgáltatva az állati őselem irracionális késztetésein? Nos, úgy lehetséges, hogy az embert másik, isteni lénye alkalmassá teszi az erény befogadására, s az erényt mintegy második természetévé, szokássá teheti a rendszeres gyakorlás, megzabolázva az eredendő természetünkben lakozó állatit. Anyjának mondja Hamlet: „*Jó éjt; – de bátyám ágyához ne menj: / Mutass erényt, ha nincs is. A szokás – / E szörny, ez ördög, mely öntudatát / Elnyeli teteteinknek – angyal ebben: / Hogy a szép s jó foglalkozásra is / Oly mezt, ruhát ad, mely tággá viselve / Ráílik éppen. Türtözzél ma éjjel; / S a holnap-éji megtartózkodás / Könnyebb leend; még könnyebb azután; / Mert képes a természet bélyegét / Kicserelni mintegy a szokás, lebírní / Az ördögöt, vagy csuda hatalommal / Kidobni.*” Amit Gertrud maga kellene megtegyen, azt teszi az alattvalókkal a legitim kormányzat: szokássá változtatja az erény gyakorlását, s elfojtja, az ember tudatos és erkölcsös énjének ellenőrzése alá vonja az alantas ösztönöket.

Az ember tehát nagyszerű, de ugyanakkor veszélyeztetett lény. Természetében van valami isteni, de van benne valami állatias is: ki van szolgáltatva a veszélynek, hogy úrrá lesznek rajta alantas énjének irracionális szenvedélyei. Megvan benne a célkitűző cselekvésre való képesség, de körülményei állandóan keresztezik terveit: ki van szolgáltatva a veszélynek, hogy a vaksors játékszerévé válik. Belső és külső esetlegességek boríthatják föl ésszerű életvezetését. E kettős kiszolgáltatottsággal szemben fogalmazódik meg Hamlet erkölcsi embereszménye: ideális ember az, aki egyfelől képes megzabolázni a benne rejtőző alantas szenvedélyeket, másfelől férfiasan állni a sors külső csapásait, mi több, céljainak szolgálatába állítani a véletlen szeszélyes játékát.

Azonban jóllehet anyját azzal biztatja Hamlet, hogy a szokás nemcsak „*lebírhatja*” az ördögöt, hanem arra is képes, hogy teljesen „*kidobja*” az emberből, mégis valószínű, hogy e lehetőséget csak a rendkívüli pillanat felfokozott légkörében kockáztatja meg. Opheliának mindenesetre azt mondja, hogy „*hiába oltja be az erény e mi vén törzsünket, megérik rajtunk a vad íz*”. Vagyis az állati őselem megzabolázható ugyan, de mindig ott tanyázik az emberben, és épp irracionális, vak, öntudatlan mivoltából következik, hogy soha nem tudható, mikor és hol tör fel, halomra dönteni a legitimitás világrendjét. Bárkiben benne rejtőzhet egy Claudius, aki orvul meggyilkolja királyi bátyját, vagy egy Gertrud, aki az illő gyászt is feledve siet sógorával egyesülni. (Vagy egy Fortinbras, aki katonák zreit készül feláldozni „*egy talpalt földért*”, mely „*öt aranyat*” nem ér...) Ebben a balsejtelemben rejlik a HAMLET pesszimizmusának végső alapja.

És mégis, a „*kizökkent idő*”-t mindig újra helyre kell tolnia valakinek, mert az ember tudatos feléhez méltó, az erkölcsileg igazolható világállapot csakis a legitimitás világállapota lehet.

## III

Lássuk akkor, mit jelent „*helyre tolni*” a „kizökkent idő”-t. Ha az előző szakaszokban hű leírást adtunk a HAMLET világgképéről, akkor a végrehajtandó „*nagyszerű, fontos merény*”-t a következő három tett valamelyikével próbálhatjuk azonosítani.

A legradikálisabb program az volna, ha Hamlet úgy értené a feladatot, hogy magát az emberi természetet kell megváltoztatnia, kiűzve belőle az ördögöt, megszabadítva a benne lakozó istenit az állati őselem tehertételétől. Erre a vállalkozásra nincs világi minta, de létezik vallási: feltéve, hogy valahogy így érti küldetését, Hamlet a darabban kétségkívül jelen lévő – noha szellemi világát nem kizárólagosan uraló – keresztény eszmekörhöz folyamodhat gondolati eszközökért. A megváltás vitathatatlanul ilyen cselekedet: a megváltó minden ember helyett magára veszi és személyes áldozatával mintegy megsemmisíti az eredendő bűnt, melynek az emberi természetben rejlő állati a tartós lenyomata.

Ennél kevésbé radikális – valamilyen világias megoldással is összeegyeztethető – volna az a program, mely az ember eredendő természetén nem próbálna változtatni, de alaposan megújítaná a legitim kormányzat intézményi rendjét, s így tenné lehetővé, hogy a második természetté váló erény biztosabb kézzel zabolázza meg az állatias hajlamokat, s hogy az intézmények erős bástyaként állhassanak ellen a sötét ösztönök rohamainak, ha azok ritkábban ugyan s talán kevésbé elementáris erővel, de mégis csak kitörnének.

Végezetül a feladat ennél is realiztikusabb – de a pusztá bosszúálláson még mindig messze túlmutató – értelmezése szerint Hamlet dolga abban állna, hogy helyreállítsa a legitimitás korábbi állapotát. Ez a tett érintetlenül hagyná az ember elsődleges természetét, s nem változtatna a második természetén és az azt formáló intézményeken sem, de amennyire a társadalom erkölcsi rendje és a mindenség általános rendje a múltban működni tudott, mindkettőt újra működésbe hozná.

Melyik cselekvéstípusra gondol Hamlet? Ha Fodor Géza második tézise igaz, ha tehát a dráma főhőse olyan feladatot állít maga elé, melyet – T. S. Eliottól kölcsönzött szavakkal – „*a lehetséges cselekvések egyike sem képes kielégíteni*”, akkor az első két típus bármelyike megfelel vállalkozásának, a harmadik azonban nem. Esendő, véges földi lény előtt nem áll nyitva az emberiség megváltásának – az eredendő emberi természet módosításának – lehetősége. Ez olyan feladat volna, melyhez valóban nem rendelhető egyéni tett. Az intézményi rend gyökeres – az ember második természetét erőteljesen megváltoztató – átalakítása elvben tán nem lehetetlen, de a HAMLET világgképében egész biztosan az. A dráma horizontján belül nem tűnik fel más berendezkedés, mint amit a legitim uralkodó autoritása tart össze. A feladat megint csak túl van a Hamlet számára tettekkel megközelíthetón.

A harmadik cselekvéstípus azonban különbözik a másik kettőtől. A legitim rend helyreállítása a dráma világában nem eleve esélytelen vállalkozás. Rendkívül kockázatos, nagy merészséget kívánó vállalkozás, de nem olyan, melyhez a dán királyfi számára lehetséges cselekedetek eleve ne érhetnének föl. Nem állítható, hogy egyfelől ne volna „*nagyszerű, fontos merény*”, mely a bűn megtorlásán túl a világrend egészére kihat, és másfelől ne illelné meg „*a tett neve*”, azaz ne lehetne tudni, hogy miféle cselekedeteket kellene Hamletnak végrehajtania a feladat elvégzéséhez. És mégis: egyedül a harmadik értelmezés fér össze a dráma lényeges tényeivel.

Először is, semmi nem utal arra, hogy akár az emberi természet erkölcsi megújítása, akár a politikai intézmények átformálása foglalkoztatná Hamletot. Az ember alkátának őseredeti kettőssége a királyfi számára megváltoztathatatlan adottság; kerete, nem tárgya erkölcsi döntéseinek. S ugyanez a helyzet az intézményi renddel is.

Másodsor, ha a bosszú végrehajtása azért marad el, mert keresztezi egy másik feladat (az emberi természet vagy az emberi társadalom gyökeres átalakítása), melyre nincs megoldás, akkor tudni szeretnénk, hogyan akadályozza meg az elvégezhetetlen feladattal való bibelődés az elvégezhető feladat kivitelezését. Ám erre a kérdésre nincs jó válasz.

Már az sem egészen világos, miben állna a kétféle feladat közötti konfliktus. Úgy nyilván nem érthetjük a dolgot, hogy Hamletot teljesen magába szippantja az önmaga számára adott feladat, s a Szellemtől kapott feladattal nem is gondol. Másra sem gondol. A fennmaradó lehetőségek viszont nem meggyőzők. Feltételezhetnénk, hogy a két feladatot nincs mód egyszerre végrehajtani, tehát időbeli rangsorba kell rendezni őket. De az ésszerű sorrend az volna, hogy Hamlet előbb rövid úton végez a királlyal, majd pedig minden erejét és figyelmét a nagyobb feladatra (a „kizökkent idő” helyretolására) összpontosítja. Hisz Claudius megölése egyszerűbb és ráadásul sürgetőbb feladat. Egyszerűbb: nem kíván másokkal összehangolt cselekvést. És sürgetőbb, mert amíg Claudius él, Hamlet nincs biztonságban. Miért nem az ésszerű sorrendet választja Hamlet? Újabb kérdés, mely újabb magyarázatot kíván.

Vagy feltehetnénk, hogy aki helyesli az emberi természet vagy a politikai intézmények radikális átalakítását, az nem helyeselheti a bosszúállást. De ennek az elvi természetű konfliktusnak a drámában nincs nyoma. Mondhatjuk persze, hogy bármennyire jogos a bosszú, maga is része a gyilkosságok és megtorlások körfolyamatának, melyben az emberi természet alantas, állati oldala az úr. Mondhatjuk, hogy radikálisan más világot, az állati őselem kivetésén vagy teljes megzabolázásán alapuló rendet csak radikálisan más tettekkel lehet teremteni. A darab világképéhez – mindjárt látni fogjuk – illik ez a gondolati elem. De nem a bosszú vonatkozásában. Claudius megölése a dráma perspektívájában erkölcsileg nem támadható. Semmi nem szól amellett, hogy Hamletnak oka volna kételkedni a bosszú helyes és szükséges voltában.

Harmadszor, még ha igaz lenne is, hogy a konfliktus – akár az egyik, akár a másik változatban – fennáll a kétféle feladat között, az értelmezésnek számot kellene adnia a tényről, hogy Hamlet nem érti, mi bénítja meg tetteit („*Én nem tudom, miért élek, mondogatva: / »Ez a teendő!«, bár ok, akarát, / Erő, eszköz, mind kész, hogy megtegyem*”). Ha a feladatok összeütközése az ok, akkor az értelmező bajban van, mert egyáltalán nem világos, hogy ezt a körülményt miért ne lehetne tudatosítani. A szűkös időért és emberi energiáért való verseny triviális jelenség, nem nehéz szembenézni vele. Az elvi ellentét pedig olyan jelenség, mely nem is létezik annak számára, aki hozzávetőlegesen sem fogalmazza meg magának. Egyszóval, a tézis, mely szerint Hamletot az tartaná vissza a bosszú kivitelezésétől, hogy ő egy másik, véges emberi lények számára meg sem közelíthető feladatot tűz maga elé, ez a tézis nehezen tartható.

De talán rosszul tettük fel a kérdést, amikor azt kérdeztük, hogy miért nem képes rangsorolni Hamlet a neki rendelt feladatokat. Hisz láttuk: Fodor Géza nem egyszerűen azzal jellemzi a hamleti gondolkodásmódot, hogy Hamlet minden részleges problémát nyomban a világrend általános problémájává nagyít fel. Állítása úgy szól, hogy Hamlet gondolkodásmódja „szimptomatikus”: az esetleges tényekben közvetle-

nül látja meg a világ állapotát. Ha így van, akkor lehetséges, hogy Hamlet számára a rangsorolás problémája egyszerűen nem létezik: megkülönböztetni sem tudja – nem-hogy sorba rendezni – a kétféle feladatot. Hátha abban áll a hamleti probléma, hogy ő csak olyan megoldást képes elgondolni, mely a személyes bosszú és az egyetemes rendteremtés feladatát egyszerre, egyazon tett által végzi el! Hátha az magyarázza Hamlet bénultságát, hogy ilyen – egyszerre két síkon végrehajtható – cselekedet nem létezik!

Ami engem illet, nem gondolnám, hogy ez a feltételezés átsegít a nehézségen. Hamletra úgy kell tekintenünk, mint egy költői mű hőisére, nem úgy, mint a való világot költői ihletettséggel szemlélő valóságos emberre. A dráma világában szellemek közlekednek élő emberekkel; a társadalom erkölcsi züllése a természetet is kifordítja sarkaiból; minden mindennel közvetlenül összefügg, ugyanúgy, mint Hamlet gondolkodásában. Ebben a világban Hamlet látásmódja rendkívüli ugyan, de nem torz, beteges vagy téves. Ellenkezőleg, egyedül ő lát helyesen. Ebben a világban a bosszú és a „kizökkent idő” helyretolása nem két külön síkhoz tartozik, miként a megbosszulandó bűn és a világrend felborulása sem két független eseménysor. A kettő csak a mi világképünkben válik el. Ám a mi világképünk nem azonos a drámáéval. Hogy megindokoljuk, miért bénítja meg Hamletot a gondolkodására jellemző „szimptomatikus” látásmód, föl kell tételeznünk, hogy a dán királyfi egyszerre nézi feladatát belülről, a dráma logikája szerint, és kívülről, a mi köznapi logikánk szerint. De ez igazi szarvas hiba volna.

Végezetül, amikor meg akarjuk érteni, mi az a feladat, melyen Hamlet elbukik, a drámát a befejezése felől kell néznünk. Abból kell kiindulnunk, hogy Hamlet bukása nem pusztán kudarccsal – a hős nem tudja elvégezni feladatát, de miközben viaskodik vele, olyan folyamatokat indít el, melyek mégiscsak helyretolják a „kizökkent idő”-t, lezárják a romlásnak, az állati őselem ellenőrizetlen tombolásának korszakát. Amikor Fortinbras színre lép, vége a „*Vérbűn, erőszak, természetellen / Dolgok, nem is vélt gyilkolás, kivégzés, / Ravasz, de kényszerült ölés*” sorozatának – kezdetét veheti az új, legitím dinasztia uralma. S Hamlet halála percében nem azt üzeni az utókornak, hogy váljanak új emberekkel, vagy alkossanak új társadalmat. Azt üzeni, hogy „*Fortinbrasra száll az ország*”, és hogy ő maga is Fortinbras királyságára szavaz („*övé haldokló szavam*”). Ezzel a kibontakozással összhangban kell látnunk Hamlet feladatát. De csak a harmadikként szemügyre vett meghatározása felel meg neki.

Hamlet nem elvetélt vallási forradalmár és nem kudarcot vallott társadalmi reformer. Időképe nem lineáris, hanem ciklikus; nem előrehalad, a korábnál többre értékelt állapotok felé, hanem körben forog a legitimitás és a legitimitáshiány világállapotai közt. A „*Kizökkent az idő; – ó, kárhozat! / Hogy én születtem helyre tolni azt*” metaforája olyan feladatra utal, mely ezen a cikluson belül tornyosul a hős elé. Azt kellene visszaállítania, ami volt.

Ám ha a feladat megvalósítható, változatlanul nyitva áll a kérdés: mi magyarázza, hogy Hamlet még csak bele sem vág a végrehajtásába.

## IV

Érdeemes azon kezdeni, hogy közelebbről szemügyre vesszük, miféle nagyszabású tettek sorát kellett volna Hamletnak végrehajtania, hogy a „kizökkent idő”-t helyére tolja. A szó szoros értelmében szemügyre vehetjük, mert a darab utolsó jelenetében a világrend helyreállításához szükséges feltételek szinte maradéktalanul ott vannak a színen. Claudius halott. Gertrud halott. Nincs utóduk, aki tőlük eredeztethetné jogcímét a trónra. Laertes halott: nincs, aki azon a címen folytatná a pártütést, hogy Polonius halálát bosszulja meg. „*Rosencrantz és Guildenstern halott*” (tetemük valahol mástutt fekszik, de halálhírüket meghozza az Első követ); sorsuk minden udvaronc számára intő példa: a trónbitorló kiszolgálása nem marad büntetlenül. Ophelia halott (csak ő és apja nincsenek jelen sem testi valójukban, sem a túlélők szavaiban): nem szülhet gyermekeket, akinek a nagyapja és nagybátyja halála miatti bosszú válhatnék romboló szenvedélyévé. S halott maga Hamlet is, az egyetlen, aki ha életben marad, kétségbe vonhatná Fortinbras trónigényét. Röviden: mindenki halott, aki valami módon belekeveredett a gyilkosságok és bosszúállások öngerjesztő forgatagába; akár az ősbűn elkövetőjeként, mint Claudius, akár a „*parázna, vérmószó barom*”-mal sietve egybekelő, gyarló asszonyként, mint Gertrud, akár a bűnös bitorló silány szolgájaként, mint Polonius és Rosencrantz–Guildenstern, akár a nemes bosszút hitvány orgyilkossággá, önmagát „*becstelen eszköz*”-zé züllesztő lovagként, mint Laertes, akár a jogos megtorlás – ha nem is teljesen szennyezetlen – pallosaként, mint Hamlet, akár teljesen ártatlanul, mint Ophelia. Erre a vérfürdőre volt szükség az új kezdethez. Ezt a vérfürdőt kellett volna Hamletnak *megterveznie* és könyörtelen tudatossággal *végigcsinálnia* – kiterjesztve a gyilkosságok sorozatát a háttérben készülődő külső vetélytársra, Fortinbrasra s annak minden fegyverbíró rokonára és vazallusára is –, hogy ő legyen az, aki a hullahegyeken mind magasabbra emelkedve trónra lép.

Ez nagyobb szabású, de egyszersmind kétesebb „*merény*” volna, mint a bosszúállás. Képzeljük el, hogy Hamlet leszúrja Claudius; a haldokló segélykiáltására berontanak a terembe Claudius szolgálói, és végeznek a királyfival. Hamlet meghal, de a rábizott bosszúművet maradéktalanul elvégezte. A „kizökkent idő”-t azonban nem toltá helyre: halála csak egy epizód a helsingőri trón birtoklásáért dúló marakodásban. Ahhoz, hogy a világrend helyreálljon, Hamletnak – akárcsak az eredeti Amleth-legenda hőséne – meg kellene győznie a „*zavargó népség*”-et, hogy királygyilkos tette jogos és üdvös cselekedet volt. Meg kellene akadályoznia, hogy vele szemben próbálják királlyá ütni akár Laertest, akár Fortinbrast, akár valaki mást. Végeznie kellene lehetséges kihívóival s azok lehetséges megbosszulóival. Mivel nem kezdhetné tiszta lappal az uralkodást, mint a végszóra érkező Fortinbras, ezért hosszú ideig vaskézzel kellene kormányoznia, értésére adva minden tanácsnoknak, udvaroncnak, lovagnak és testőrnek meg a „*zavargó népség*”-nek, hogy övé az erő és a hatalom, s jaj annak, aki ellene lázad vagy fondorkodik. Mindez nem lehetetlen, de egészen rendkívüli férfit kíván, még-hozzá két tekintetben is.

Először, az az ember, aki a „kizökkent idő”-t helyretolja – nevezzük őt új fejedelemnek –, képes kell legyen arra, hogy megzabolázza a vaksorsot. A „kizökkent idő” a kiszámíthatatlan veszélyek, az előre láthatatlan sorsfordulatok ideje. Hamlet azt mondja Horatióknak: „*te... férfi vagy, ki a / Sors öklözését vagy jutalmait / Egyképp fogadtad*”, s kétségkívül ezt az ideált kívánja életében megvalósítani maga is. Az új fejedelem azonban nem maradhat meg annál, hogy *férfiként viseli el a sorsát*. Neki *maga alá kell*

*gyűrnie a sorsot*; ő kell legyen az az ember, aki érvényt szerez a törvények és szokások hatalmának, s ezáltal kiszámíthatóvá teszi a kiszámíthatatlant, rendet visz a káoszba, helyreállítja a tudatos és erkölcsös elem ellenőrzését a vak ösztönök fölött.

Másodsor, az új fejedelemnek készen kell lennie arra, hogy az erkölcsi rend helyreállítása érdekében merész eltökéltséggel túllép az erkölcs parancsain. Említettem már, Claudius megölni a HAMLET világán belül nem bűn. Hamlet nem mindig biztos benne, hogy a Szellem igazat beszélt, de abban rendíthetetlenül biztos, hogy *ha* igazat beszélt, *akkor* a bosszú megengedett, sőt kötelező. Abban azonban már nem ennyire biztos, hogy Polonius helyes volt ledőlni, hogy helyes volt Rosencrantznak és Guildensternnek gyilkos csapdát állítani. Abba pedig, hogy a gyermekien ártatlan Ophelia megtérbolyodásáért és haláláért őt is felelősség terhelheti, belegendolni sem képes. Pedig Poloniust önkívületi állapotban szúrta le, Ophelia vesztét nem szándékosan és csak közvetve okozta, s még a Rosencrantz és Guildenstern elleni cselvetést is igyekszik úgy beállítani önmaga és Horatio előtt, mintha az hirtelen sugallat hatására végrehajtott „meggondolatlan tett” lett volna, aminek átgondolását a rendkívüli sietség nem engedte meg – jóllehet már angliai útja előtt közölte anyjával, hogy cselre csellel fog válaszolni, s „*holdba röpíti*” a két urat. Mi ez ahhoz képest, hogy mint trónkövetelő, olyan cselekedetek sorozatát kényszerülne végrehajtani, melyeknek részint eltervezett célja, részint előre látható következménye, hogy meghal egy sereg ember, aki nem követett el bosszúért kiáltó bűnt – köztük sok olyan is, aki teljességgel ártatlan, mint Ophelia!

Mindezt a dráma nem taglalja, csupán a végkifejlet felől világítja meg: azzal, hogy a kölcsönös gyilkosságok sorozata – és éppen ez, semmi más – olyan ember előtt nyitja meg az utat a trón felé, aki alattvalóinak roppant szerencséjére tiszta lappal kezdheti meg az uralkodást. Az idő visszazökkenésének stratégiai és erkölcsi dilemmái nem véletlenül maradnak homályban egészen eddig a pillanatig. Csak akkor vetülhetne rájuk fény már korábban is, ha Hamlet kísérletet tenne rá, hogy elvégezze azt, amire született: a „kizökcent idő” helyretolását. De nem tesz rá kísérletet.

## V

Annyit már tudunk: nem azért halogatja a cselekvést, mintha az új fejedelem feladatát „*a lehetséges cselekvések egyike sem [volna] képes kielégíteni*”. De azt is tudjuk: a szükséges cselekvések egészen rendkívüli embert kívánnak, aki mind stratégiai képességeit, mind az erkölccsel szembeni szuverenitását tekintve magasan az átlag fölé emelkedik. Nem lehet, hogy ez a megközelítés rehabilitálja Goethe értelmezését? „[N]agy tett nehezedik egy tetre nem született lélekre – írja Goethe a WILHELM MEISTER TANULÓÉVEI-ben. – ...Itt tölgyet ültetnek egy drága edénybe, amelynek csak kedves virágokat lett volna szabad magába fogadnia...” Ezt a magyarázatot azzal szokás cáfolni, hogy hiszen Hamlet nem habozik leszúrni Poloniust és így tovább. Az ellenvetés rendben is van, amíg csak azt firtatjuk, hogy a személyes bosszút miért nem hajtja végre Hamlet. Ezt valóban nem indokolja, hogy Claudius megölése meghaladná erejét. De, mint láttuk, a „kizökcent idő”-t helyretolni nagyobb dolog, mint a királyt leszúrni. Sokkal nagyobb formátumra van szükség hozzá. Jogos hát a kérdés: megvannak-e Hamletben az új fejedelem képességei?

Fortinbras válasza igenlő. Szerinte Hamletból, „*ha / Megéri, nagy király vált volna még*”. De minek szánja a tragédiát lezáró szavait? Igaz megállapításnak az elbukott

vetélytárs uralkodói képességeiről? Szónoki aláfestésnek a halott trónörököst megillető díszsortúzhöz? Alighanem inkább az utóbbinak. Tegyük fel mégis, hogy Fortinbras úgy hiszi, Hamletban megvolt az igazi fejedelem lehetősége: van-e mód megerősíteni vagy cáfolni vélekedését? A dráma sem ehhez, sem ahhoz nem szolgál perdöntő bizonyítékokkal. Hamlet olykor azt az érzetet kelti, hogy valóban uralkodásra termett. Közvetlenül a végkifejlet előtt, a temetői jelenet után és a párviadal-jelenet előtt így kommentálja Rosencrantz és Guildenstern elintézését: „*Egyik se nyomja lelkem; buktijok / Önnön csuszás-mászásukból ered. / Veszélyes ám, ha két hatalmas ellen / Bószúilt rohamja s vívó-tőre közzé / Hitvány elem kerül.*” Ebben a pillanatban úgy tűnik, Hamletban megvan a rend visszaállításához szükséges szuverenitás. Másutt azonban nem így érezzük. Polonius halála kapcsán Hamlet szinte magyarázkodva hártja el magától a felelősséget: „*Sajnálom; de ha így tetszett az égnek / – Büntetve őt velem, s engem vele –, / Hogy én legyenek szolgája, ostora...*” Ez nem a maga uralma alá hajtó ember beszéde. S a dráma második felében Hamlet egyre inkább úgy viselkedik, mint aki már nem hiszi, hogy ilyen ember szunnyad benne.

Akkor hát mégiscsak Tolsztojnak volna igaza, aki szerint Hamlet jellemzése egyszerűen következetlen? Ha a dráma alakulását azzal kívánnánk magyarázni, hogy szakadék van a hős formátuma és az önmaga elé állított feladat megkívánta formátum közt, akkor a tisztázatlanság ezen a ponton valóban zavaró volna. Ha azonban a történet nem arról szól, hogy Hamlet azért nem vág bele a dán királyság és a világ rendjének helyreállításába, mert hiányoznak belőle az új fejedelem tulajdonságai, akkor a dráma nyugodtan nyitva hagyhatja a kérdést, hogy ha mégiscsak nekilátna a feladatnak, vajon fel tudna-e nőni annak magaslataira. Hamlet alakja kétségkívül talányos marad a drámai cselekmény szempontjából lényeges tetteinek és mulasztásainak megindoklása után is, de a fennmaradó homály nem aggályos – inkább teltebbé teszi a hős auráját –, ha közben a történet s benne Hamlet szerepe kellően motivált. Az, hogy mekkora fejedelem válhatott volna Hamletból, szintén olyan talány, melyet nem okvetlenül szükséges megfejtenünk.

Ám ha nem a drága edény volt gyöngé a tölgyfa befogadásához, akkor mi okozta a katasztrófát? Azzal kezdeném, hogy sorra veszem a döntő jelentőségű tényeket, melyekre közös magyarázatot kell találnunk. Először, Hamletnak egyszerre két feladatot kellene megoldania; az egyiket a Szellem szabta neki, a másikat ő állította maga elé. Másodsor, amikor a Szellem felszólítja őt, hogy végezzen Claudiuszal, egyszersmind arra is figyelmezteti, hogy anyját nem szabad megölnie. Harmadszor, Hamlet önmagának sem tud számot adni róla, miért nem hajtja végre a Szellem parancsát: olyan indíték tartja vissza a döntő lépéstől, mellyel nem képes szembenézni. Negyedszer, az anyjával való – egyetlen – négy szemközti találkozásig Hamlet, minden megtorpanás ellenére, előrehalad a tett végrehajtása felé („*egérfogó!*” állít Claudiusnak), és arra törekszik, hogy olyan legyen, mint az, „*kinek / Vérvél úgy vegyült itélete, / Hogy nem merő síp e sors ujjá közt, / Oly hangot adni, milyent billeget.*” A találkozás után Hamlet többé nem ugyanaz az ember. Még *készen áll* arra, hogy bármikor végrehajtsa a Szellemtől kapott feladatot, ha szembekerülne vele, de már nem *keresi* az alkalmat a bosszúra. Az események áttekinthetetlen fordulataiban immár nem vaksorsot lát, melytől önmagát függetleníteni a küzdő ember célja, hanem gondviselést, melynek az egyén csupán eszköze.

Alighanem látható, hova készülök kilyukadni. Ahhoz, hogy a „kizökkent idő”-t helyretolja, Hamletnak meg kellene ölnie Claudiuszt. A bosszúmű elvégzése nem csu-

pán feltétele – döntő jelentőségű része is a rend helyreállításának: el kellene foglalni a trónt, s amíg Claudius él, a trón nem üres. De ahhoz, hogy Claudius megölhesse, Hamletnek rendeznie kellene viszonyát az anyjával. Csakhogy ez a viszony nem rendezhető. Ezért Hamlet állandóan halogatja a merénylet végrehajtását. De mivel nem képes szembenézni azzal, hogy mit is szeretne anyjától – mivel az, amit szeretne, lehetetlen –, így arról sem tud számot adni magának, hogy a végső tettől mi tartja vissza. Nem öli meg Claudius, s nem tudja, miért; viszont, mivel Claudius nem öli meg, a „kizökkent idő” helyretolásába sem foghat bele. A két teendő – a bosszúé és a rendteremtése – valóban összefügg, de az összefüggés véleményem szerint a fordítottja annak, amit Fodor Géza feltételez. Hamlet nem azért halogatja a bosszút, mert közte és a Szellemtől kapott feladat között ott tornyosul az önmagának adott másik feladat, hanem megfordítva: azért késlekedik a világrend helyreállításával, mert nem képes végrehajtani a Szellemtől kapott feladatot. S nem azért, mert gyenge hozzá, hanem azért, mert közte és a Szellemtől kapott feladat között ott tornyosul a parancs, hogy anyját ne bántsa.

## VI

Az idő kizökkenését Hamlet személyes életében is megéli, mint a családja erkölcsi rendjében bekövetkezett katasztrófát. De a család krízise is két részre válik. Egyfelől Claudiuszal, apja gyilkosával állítja szembe Hamletot. Másfelől Gertruddal, apja áruló-jával. Nemcsak az aljas merénylet – az árulás sem maradhat válasz nélkül.

Az özvegy királyné önként sietett egybekelni a „*parázna, vérnószó barom*”-mal. Az isteni Hamlet király után az állati Claudius – ráadásul első férjének fivérét – választotta, s ezzel beszennyezte a Hamletok becsületét. Ezt a szennyet külön is le kell mosni. Az idősebb Hamlet és Gertrud gyermekeként *ezt* a feladatot is a királyfinak kell elvégeznie. De hogyan végezhetné el?

Képzelnék el, a Szellem azt mondja Hamletnak: öld meg Claudius, és anyádat se kíméld. Vagy csupán nem tiltja meg neki, hogy anyja életére törjön. Lehet, hogy akkor a fiú megölné Gertrudot? Vagy akkor egy másik, egy lelkiismereti konfliktuson öröklődne fel: azon, hogy meg kellene ölnie egy védtelen nőt, aki ráadásul a tulajdon anyja? Ezt ugyanúgy nem tudhatjuk, mint ahogy nem tudjuk azt sem, képes volna-e felemelkedni Hamlet az új fejedelem szerepköréhez, ha egyszer megölné Claudius, és magának követelné Dánia trónját. A dráma világa zárt, nincs benne helye tényellen-téses hipotéziseknek. De nem is kell ismernünk a választ. Annyit enélkül is tudunk, hogy ha Claudiuszal együtt Gertrudot is elérné a bosszú, vére lemosná a Hamletokon esett gyalázatot. Ha azonban Gertrudnak élnie kell, akkor csak az ő megtisztulása állíthatja helyre a Hamlet-ház méltóságát. Amíg „természetellenes” módon együtt hál Claudiuszal, a folt ott éktelenkedik a Hamletokon. Addig nem zökken helyre a család ideje, amíg az asszonyt – miként a Szellem sejteti – valóban mardosni nem kezdi a lelkifurdalás, s az önvád terhe alatt nem szakít férjével, nem áll át egyértelműen a fia oldalára.

Ha a királyfi számára fontosabb volna a bosszú, mint anyja megtisztulása, akkor eldönthetné persze, hogy sorsára hagyja Gertrudot, s a tettek mezejére lép. Csakhogy nem így áll a dolog. Az anya árulása közelebbről érinti őt, mint az apa fivérének gyilkos cselekedete. Amikor Hamlet először megjelenik a színen, még csak a királyné vétkéről tud; arról csupán homályos sejtése van, hogy a „*parázna, vérnószó barom*” megölte apját



(„*Ó az én próféta lelkem*”, kiált föl, amikor a gyanú bizonyossággá válik; addig azonban szót sem ejt erőszakos halálról). De a világgal máris meghasonlott. Miután atyjának szelleme beavatja a gyilkosság titkába, felháborodása először Gertrud ellen fordul, s csak azután Claudius ellen: „*No, jaj! rémséges asszony! / Ó, gaz – mosolygó, átkozott gazember!*” Az udvari bolond koponyája a temetőjelenetben megint csak Gertrudot juttatja eszébe, nem Claudius: „*No, eredj ő asszonysága öltözőjébe, s monddjad neki: fesse bár magát ujjnyi vastagon, erre jut az arca.*” (Nem fordul elő, hogy Hamletot bármi is nagybátyjára emlékeztetné annak távollétében!) A halál pitvarában Hamlet búcsút vesz Gertrudtól („*Isten veled, boldogtalan királyné!*”); Claudiushoz azonban nincs szava. Amikor leszúrja, akkor sem az apa halálát olvassa a fejére, hanem az anyáét („*Kövesd anyámat!*”).

Első monológja, mely még a Szellemmel való találkozás előtt hangzik el, oly magatehetetlen kétségbeesésről tanúskodik, mint egyetlen későbbi sem. A fiú, akiben anyja tettének láttán minden összetört, nem is gondol arra, hogy bármit tehetne: egyetlen gondolata az undor kiváltotta halálvágy: „*Ó, hogy nem olvad, nem hígul s enyész / Harmattá e nagyon, nagyon merő hús! / Vagy mért szegezte az Örökkévaló / Az öngyilkosság ellen kánonát?*” A Szellem közlése kirántja ebből az állapotból. Szinte áldás neki, hogy nagybátyja nemcsak anyját és trónját orozta el, de olyat cselekedett, ami bosszúért kiált: megölte apját. Van tehát mit tennie; s azonnal fel is tör belőle a tettekreklés: „*Ó, hadd tudom hát, s oly gyors szárnyakon; / Mint a fohász s szerelmi gondolat, / Szálljak bosszúmrá.*” Amikor azonban a Szellem a tudomására hozza, hogy anyját kímélnie kell, új helyzet keletkezik. Hamlet természetesen meg akarja ölni Claudius. De ha előbb végez vele, mint hogy anyját sikerült volna bűnbánatra bírni és elszakítani a bitorlótól, akkor *családjában* a „kizökkent idő” soha nem találhat vissza a rendes kerékvágásba. Gertrud számára addig áll nyitva az őszinte megbánás és jóvátétel lehetősége, amíg Claudius él. Amíg Claudius él, Gertrud szabadon választhatja Hamletot. Amíg Claudius él, Gertrud bizonyíthatja, hogy teljesen nem ölte ki magából az erényt, hogy úrrá tud lenni állati szenvedélyén. De csak amíg Claudius él. Claudius meg kell ölni. Claudius nem szabad megölni.

Ezt a dilemmát Hamlet nemcsak feloldani – tudatosítani is képtelen. Nem kell a pszichoanalízis első generációs mítoszaihoz folyamodnunk, hogy észrevegyük: a fiú nem láthat a mélyére zavarodottsága okainak. Mindent Gertrud megtisztulására kell föltennie, de nem hihet Gertrud megtisztulásában. A Szellem kétértelmű szavai azt a sejtést ültetik el benne, hogy anyja nem a gyilkosság után, hanem már a gyilkosság előtt állt össze a nagybátyjával („*Ki búvós ésszel, csáb ajándokokkal / ...megnyeré gyalázatos / Kéjére színleg feddhetlen királyném*”), tehát valószínű résztvevője a bűncselekmény kitervelésének s talán a kivitelezésének is. Ám ha Gertrud részt vett férje meggyilkolásában, akkor semmit sem ér a szakítás Claudiuszal. A gyilkosságban való részvétel visszavonására nincs mód, az jóvátehetetlen. Hamlet mégsem viselheti el, hogy anyja ne szakítson Claudiuszal, mert a szennyes folt ott van apján is, rajta is. Gertrudnak szakítania kell Claudiuszal. Semmi sem változik, hiába szakít Claudiuszal. Ezt lehetetlen ép ésszel feldolgozni.

Így fest Hamlet viszonya anyjához egészen a kettejük négy szemközti találkozásáig. Akkor egy pillanatra úgy tűnik, meg lehet oldani a csomót. Ez a jelenet a dráma fordulópontja. Nagyon fontos, hogy tisztán lássuk a dinamikáját.

A nagy szembeülésre az „*egérfogó*”-jelenet éjszakáján kerül sor. A színelőadás után Hamlet kezdetben elégedett, szinte vidám. Ügyesen és könnyedén állította föl a csapdát nagybátyjának. Élvezettel játszotta a játékot (Király: „*Hallottad a meséjét? Nincs benne*

valami bántó?” Hamlet: „Nincs, nincs; hiszen csak tréfálnak, tréfából mérgeződnék; semmi bántó a világon.” Király: „Hogy is hívják a darabot?” Hamlet: „Az egérfogó. Hogy miért úgy? Képletesen”). Claudius önleplezése felvillanyozza („Nos, barátom [ha másképp szerencsém hátat fordítana], ez, meg egy toll-erdő, meg egy pár vidékies szalagocska kivágott cipőimen, nem bejuttatna engem akármely színészcsapatba, vagy hogy?”). Most úgy érzi, benne is megvan a képesség, melyet a legfőbb erényként tisztel: hogy ne váljék a sors – más emberek áttekinthetetlen tervei – játékszerévé, hanem az legyen, aki ő akar lenni („A keservét! azt hiszitek, könnyebb énrajtam játszani, mint egy rossz sípon? Gondoljatok bármilyen hangszernek: rám tehetitek a nyeret, de nem bírtok játszani rajtam”). Birtokában van képességeinek, ura önmagának. Elhisszük róla, hogy végre tudná hajtani a királygyilkosságot.

S íme, feltűnik Polonius az üzenettel, hogy anyja a lakosztályába várja. Hamlet egyszerűen elveszti önuralmát; agyát vak düh borítja el, tettekre szövege önkivületi állapottá fokozódik. „Most van az éjnek rémjáró szaka, / Minden sir ásít, s maga a pokol / Dögvészt lehell ki. Most hő vért megimmám, / S oly szörnyű tettet bírnék elkövetni, / Hogy a napfény reszketve nézne rá”, tör föl belőle a gyilkos indulat. Kinek a „hő vérére” szomjazik Hamlet e kísértetórán? Bizony Gertrudéra. Hisz amikor hirtelen felocsúdik, arra figyelmezteti magát, hogy anyját nem szabad megölnie: „Ó, szív! el ne nyomd / Természeted, s ne hadd, hogy e kebelbe / A Néro lelke szálljon valaha: / Legyek kegyetlen, ne vértagadó. / Dobjon szavam tört, ne rántson kezem.”

Hamlet tehát azzal lép be a királyné szobájába, hogy megölné, de nem teheti. Olyan veszett dühvel támad Gertrudra, hogy az asszony halálra rémul, azt hiszi, fia valóban az életére tör. Segítségért kiált, a kárpit mögött hallgatózó Polonius visszhangozza a kiáltást, Hamlet egy hirtelen mozdulattal odaszúr, s megöli az öregembert. Ekkor még mindig magánkívül van (Királyné: „Jaj! mit tevé?” Hamlet: „Hát tudom én, mit. A királyt?...”). És most, az indulat tetőfokán, amikor minden gát leomlik, kibuggyan belőle, hogy anyja apjának gyilkosa (Királyné: „Ó, mily hebehurgya, véres munka ez!” Hamlet: „Véres biz ez, s majd oly gonosz, anyám, mint / Megölni egy királyt, s öccsével élni”).

Itt következik be az első fordulat a jelenetben. „Királyt, megölni?” – tör föl a döbönt kérdés Gertrudból, s őszinte megütkezésé bizonyossá teszi: az anya nem volt részese a büntettnék. Első szavaival Hamlet még megerősíti ugyan a vérvádat („Azt mondtam, igen”), de csak a kezdeti dühkitörés lendületével, mint aki őrjöngésében megkésve fogja föl, mit is hallott. Többé célzás sem esik arra, hogy az asszonymak szerepe lett volna férje megölésében. A jelenet második szakaszában kizárólag a „vérfertőző” nász a vád tárgya: Hamlet amiatt ostorozza anyját, hogy az nagyszerű férjét feledve sietett egyesülni annak „üszögös kalász” öccsével („Tekints e képre, s e másikra itt...”).

De még ekkor is a végsőkig felfokozott állapotban van; anyja százalmas könyörgése még mindig csak fokozza dühét. Királyné: „Ó, ne mondd tovább! Fülemben mint tör hatnak szavaid; / Ne többet, édes Hamlet.” Hamlet: „Egy gyilkos, egy gaz; / Egy szkláv, ki első férjed tizedének / Még huszadrésze sincs; egy vész király! / Ország, uralkodás zsebtolvaja, / Ki polcra lópta el a koronát, / Úgy dugta zsebre.” Királyné: „Ó, ne többet.” Hamlet: „Egy kapca-, rongykirály.”

A dühkitörés tetőfokán azonban váratlanul színre lép a Szellem. „Csak azért / Jövök, hogy edzsem tompult szándokod”, kezdi, de mihelyt túl van a kötelező intelmen, másról kezd beszélni. Nem Claudiusról, hanem Gertrudról. Figyelmet, sőt gyengédséget kér Hamlettől anyja számára: „De nézd, anyádon mily rémullet ül, / Ó, lépj közéje s vívó lelke közé: / Minél gyöngébb a test, a képzelet / Annál erősbben működik. / Szólj néki, Hamlet.”

Nem lehetetlen úgy értelmezni ezt a közjátékot, hogy a Szellem nem jelenik meg

igazi valójában, csupán Hamlet lázas képzelete idézi meg. Hisz a királyné észre sem veszi, noha az első találkozáskor nemcsak Hamlet látta, hanem Horatio és Bernardo is. Ha így van, akkor a látomás arra kell a fiúnak, hogy tárgyasítsa és magasabb tekintéllyel ruházza föl vágyát az anyjához való közeledésre. Az is lehetséges persze, hogy a Szellem valóban megjelenik, csak hogy Gertrud *nem láthatja*. Ez esetben a Hamlet és anyja észlelete közötti teljes meg nem felelés azt vetíti előre, hogy Hamlet kísérlete hiábavaló: anyja nem lesz képes felismerni új férje testi valója fölött az elárult, régi férj árnyékát.

Az értelmezőnek nem okvetlenül kell választania a két lehetőség között. Bármelyiket fogadjuk el ugyanis, a Szellem belépésének dramaturgiai helyi értéke ugyanaz marad. Mint arra Lessing a HAMBURGI DRAMATURGIÁ-ban rámutatott, a Szellem nem önálló szereplője a drámának. Nem képzelhető el, hogy monológba kezdjen, vagy Hamleton kívül bárki mással beszédbe elegyedjen, netán közvetlenül megszólítsa a nézőt. Mi csak Hamlet szemével látjuk őt, csak azt látjuk, ahogyan Hamletra hat. S akár úgy van, hogy a látomás ezúttal csupán a fiú érzékszalódása, akár úgy, hogy most is kísérteties valóság, a Szellem mindenképpen a megfelelő pillanatban tereli Hamlet figyelmét Gertrud felé. Éppen akkor, amikor a királyfi már oda tud fordulni anyjához: már nem áll közöttük a gyanú, hogy az asszony részt vett az apa meggyilkolásában. A fiú szenvedélyes haragja, melyet újra és újra a csúcspontig gerjeszt a tehetetlenségérzés, csillapodni kezd; az érzelmek áradása a megoldás felé terelődik. Úgy tűnik, elhárult az akadály, Hamlet most már ki tudja mondani anyjának s ezáltal – először és utoljára – önmagának is, hogy voltaképp mit vár tőle: „*Kettéhasítád szívemet, fiam*”, szakad ki Gertrudból, mire Hamlet: „*Ó, hát hajtsd el a rosszabb felét, / S kezdj a maradtal tisztább életet.*” S itt következik a hosszú rábeszélés, melyből már idéztünk. A fiú annyira szeretné hinni, hogy ők ketten mostantól ugyanazon az oldalon állnak, hogy vakmerően feltárja titkait a királyné előtt; megmondja neki, hogy nem őrvült, csak színleli a tébolyt, s azt is közli: tudja, hogy Rosencrantz és Guildenstern tört készül vetni neki Angliában, de se baj, ő majd végez velük. Ezzel ér véget a lakosztályjelenet.

A remélt fordulat azonban nem következik be. Gertrud állja ugyan a szavát, nem adja ki Hamlet titkait Claudiusnak, de már a következő jelenetben kiderül az is, hogy eszébe sem jut követni a fiú tanácsát, nem szakít a királlyal. A nagy kibeszélésnek semmiféle következménye nincs a személyiségére; még most sem méri föl helyzetét; nem gondol bele, hogy Hamlet talán tud valamit korábbi férjének haláláról, ami új fénybe állíthatja második házasságát; nem gondol bele, hogy méltatlan az isteni király özvegyéhez annak állatias öccsével élni: egyszerűen meg akarja tartani a fiát is és a férjét is. Alighogy vége kettejük drámai szembesülésének, már Claudiuszal tanácskozik arról, hogy mi legyen az egyre terhesebb Hamlettel, s egy szava sincs a terv ellen, hogy a királyfit Angliába küldjék, noha most már tud a készülő merényletről.

Hamlet természetesen nincs jelen, és nem tudjuk meg, végül is mikor s mi módon derül ki számára, hogy anyja erkölcsi megtérésére nem számíthat. De amikor útra kel Angliába, már tisztában kell lennie az igazsággal. Hisz amikor – útban célja felé – találkozik Fortinbras Lengyelországba tartó csapataival, és a halálba induló katonák látán újra előveszi a lelkifurdalás, utolsó nagy önvádmonológja után nem fordul vissza, hanem megy tovább Anglia felé. A hasonló szerkezetű színészmonológoknak még volt konzekvenciája: ezután rendezte meg Hamlet az „*egérfogó*”-jelenetet. A katonamonológot már nem követi a bosszúval összefüggésbe hozható cselekedet.

Ahogy az „*egérfogó*”-jelenet előtt Hamlet még adhatott némi csekélyke esélyt annak,

hogya a Szellem talán megtévesztette őt, s Claudius talán mégsem gyilkos, úgy a lakosztályjelenet előtt is volt valami esélye, hogy *ebben* a bűnben az anya ártatlan. Ezért bármennyire összekuszálta is terveit a gyanú, Hamlet még azzal az öntudatlan reménnyel készülődhetett Claudius megölésére, hogy anyja erkölcsi feltámadása talán nem reménytelen, s talán még időben bekövetkezik. A lakosztályjelenet eloszlatja a gyanút, és tudatos, kimondott követeléssé teszi a reményt. De röviddel ezután eldől, hogy az anya így sem, úgy sem fordul szembe a gyilkos nagybácsival. Hamlet próbát tett – és kudarcot vallott. Többé a lelke homályos mélységeiben sem remélhet új fordulatot. De attól még marad a leküzdhetetlen óhaj, hogy a fordulat mégis következék be. Csak éppen végleg visszasüllyed az eszmélet számára hozzáférhetetlen mélyrétegekbe.

Soha nem jön el a pillanat, amikor Claudius halála ne volna túl korai. Claudius meg kell ölni, de semmit nem szabad tenni, ami siettetné a leszámolást. Hamlet még készen áll a bosszú végrehajtására, ha a sors kézközelbe hozná a tettet, de már nem áll készen arra, hogy maga határozza meg, mikor és milyen körülmények között hajtja végre a neki rendelt feladatot. Az anyjával tett kísérlet kudarcra, ennek a tudatosan föl nem dolgozott, de mégis a lelkében munkáló hatása okozza a sokat emlegetett törést Hamlet magatartásában, ez magyarázza, hogy tépelődéseiben a sorssal való megmérkőzés szándéka két másik indítékkal kezd váltakozni: az egyik a beletörődés a sötét gondolatba, hogy minden tett hiábavaló, hogy a halál a legnagyobb emberi teljesítményt is megsemmisíti („*Nem nyomozhatja-e képzeletünk a Sándor nemes porát, míg végre mint hordóakna tapasztát leli meg?*”), a másik a gondviselés kifürkészhetetlen akaratának elfogadása („*egy verébfi sem eshetik le a gondviselés akaratja nélkül*”). Az anyjától való elválás után Hamlet e három beállítódás közt hánykolódik, anélkül, hogy képes volna irányt szabni gondolati mozgásának, s csak a végkifejlet szakítja meg az oda-vissza csapódást a gondviselésben való megnyugvásnál (a végső szó a gondviselés elfogadásáé: „*Ha most történik: nem ezután; ha nem ezután, úgy most történik; s ha most meg nem történik, eljő máskor: készen kell rá lenni; addig van*”).

Semmi kétség, van ebben a lezárásban valami kiengesztelő. A halálos párviadal előtt Hamlet az önmagával való megbékélés, a lelki nyugalom állapotába jut. Átalakulása mégsem egyértelmű előrelépés. A gondviselés elfogadásával Hamlet nemhogy a sorssal szembeni önállóság ideálja fölé emelkednék, *lemond* róla, hogy ezt az ideált a saját életében megvalósíthatná. Elveszti a reményt, hogy történetét a saját terve szerint alakíthatja. Nem hisz már benne, hogy tetteinek az ő akarata adhat értelmet; ezért bízza a gondviselés kifürkészhetetlen akaratára az értelemadást. A drámai cselekmény nem emelkedő, hanem hanyatló vonalú; az elején Hamlet a kezdeményező, ő teremti a helyzeteket, melyekre Claudius és emberei reagálni kénytelenek (s mily rémülten, micsoda tanácstalanságban!), az anyjával való találkozás után azonban immár Hamlet az, aki csak reagál ellenfeleinek kezdeményezéseire (igaz, minden ijedtség nélkül, a sztoikusok bölcs nyugalomával). Hamlet személyiségváltozása előkészíti a végső bukást – noha, mindjárt látni fogjuk, ez valódi tragikus bukás, magában hordja a katarzis felemelő és vigasztaló elemét.

## VII

T. S. Eliot, aki HAMLET-esszéjében szintén a darab középpontjába állítja a fiú és az anya közötti külön drámát, azt írja, hogy épp az anya-fiú viszony centrális jelentősége miatt a HAMLET művészi fiaskó: Gertrud jellege ugyanis annyira „negatív és jelentéktelen”, hogy így az asszony „olyan érzést kelt Hamletben, amelyet ő maga valójában nem tud képviselni”. Ezért aztán „Hamlet azzal küszködik, hogy az anyja az oka undorának, de undorának nem megfelelő egyenértékese az anyja; Hamlet undora körülfojja őt, és túlfolyik rajta. Ennél fogva olyan érzés ez, amelyet képtelen megérteni, képtelen tárgyiasítani, s ezért továbbra is mérgezi az életet, és gátat szab a cselekvésnek”. Úgy vélem, Eliotnak majdnem mindenben igaza van. Az anya tette valóban undort vált ki Hamletből; Hamlet valóban képtelen megérteni és tárgyiasítani anyjával szembeni érzéseit; Gertrud valóban negatív és jelentéktelen alak, személyiségének súlya valóban nincs arányban az érzésekkel, melyeket Hamletben kelt. Ebből a képből azonban hiányzik néhány lényeges elem, melyek hozzáadása megfordítja az ítéletet. Először, Gertrud és Hamlet viszonya anya-fiú kapcsolat; Gertrud egyetlen emberi vonása, hogy szereti gyermekét, és Hamlet is – túl mindenben és mindennek ellenére – szereti az anyját. Másodszor, Hamlet természetesen szeretné visszakapni Gertrudot, de az asszony megtisztulását nem egyszerűen ezért, hanem a Hamlet-házért akarja, azért, hogy a Hamletokról lekerüljön a szégyenbélyeg. Harmadszor, Gertrud közönséges lény, de épp közönségességében olyasvalamit képvisel, ami a HAMLET világképe számára alapvető probléma: semmi távolságtartás nincs benne az emberben lakozó állatitól. Ő jeleníti meg Hamlet személyes világában az irracionális őselemet, mellyel a drámai birkózás folyik. Negyedszer, Gertrud viselkedésének konzekvenciák nélküli volta pontos tükörképe Hamlet vergődésének: ahogyan Hamlet képtelen lemondani arról is, hogy kivitelezze a nagybátyja elleni bosszút, meg arról is, hogy eltörölje a Hamletok szégyenét, ugyanúgy akarja Gertrud Claudius is, Hamletot is megtartani. Csak persze ami Hamlet esetében egy ízig-vérig erkölcsi lény meghasonlása, az Gertrudnál a tökéletes erkölcsi közömbösség tünete. Végezetül, a kettejük hasonló szerkezetű – bár egészen más emberi színvonalú – problémája között nem csupán strukturális analógia áll fenn; megfelelésüknek dinamikai jelentősége van, ez mozgatja a drámát a tragikus végkifejlet felé. Figyelemre méltó, hogy Hamlet akkor szúrja le a mérgezett karddal a királyt, amikor már tudja, hogy anyja halott, megmérgezték – s hogy épp Claudius mérgezte meg.

Hamlet tehát valóban olyan probléma fogságában vergődik, melyet képtelen kezelni, bár ez a probléma nem a „kor”, az „idő”, a „világ” dimenziójában van, hanem családi életében. Feladataira nem azért nincs megoldás, mert ő maga „radikális-univerzalizáló” módon túlértelmezi őket, hanem azért, mert atya azt kívánja tőle, hogy anyja életét kímélje meg – anyja pedig olyan, amilyen. De vergődése a megoldhatatlan feladat szorításában nem csupán azzal jár, hogy végestelen-végig halogatja a neki rendelt tett végrehajtását. A halogatás ebben a drámában valójában cselekvés. Az anyával kapcsolatos zavarodottság olyan akciókba sodorja Hamletot, melyek színről színre új lökést adnak a dráma kibontakozásának, anélkül, hogy maga a hős tisztában volna akár a tettek valódi indítékaival, akár következményeikkel.

Első lökés: Hamlet úgy dönt, hogy az udvar megtévesztésére tébolyt fog színlelni. Azt hiszi, hogy terveit leplezendő mímeli az örültet, de a színjátéknak valójában nincs ésszerű célja: nincs mögötte cselekvési terv. Hamlet valójában azért folyamodik az örültet maszkiához – mellesleg hol valódi elmeháborodottat, hol udvari bolondot játsz-

va –, mert kezelhetetlen helyzetében képtelen hallgatni arról, amiről nem volna szabad beszélnie. Úgy viselkedik, mint általában az öngyilkosság határára sodródott emberek, akiket életproblémájuk a magány fogságába zár, s akik kétségbeesetten próbálnak kitörni onnan, rákényszeríteni a világot, hogy figyeljen fel rájuk, amíg nem késő. Ezért aztán nemhogy elterelné magáról a gyanút, egyenesen fölhívja magára a figyelmet, s így ő maga provokálja ki a hallgatóság és intrikálás halálos játékát, mely egyre dagadva végül minden szereplő ellenőrzése alól kicsúszik.

Második lökés. Hamlet, láttuk, azzal megy a királyné lakosztályába, hogy ölni szeretne, de nem szabad ölnie. A tehetetlen indulat hatása alatt szinte esztét veszti, s az első gyanús jelle vad dühvel a kárpit mögé dőf, ahol Polonius rejtőzködik. Tettének rejtett rugóit megint csak nem ismeri, nem ismerheti. A büntető igazságszolgáltatás eszközeként hiszi magát, mivel képtelen szembenézni vele, hogy értelmetlen, helyettesítő ölést hajtott végre: az agg tanácsnoknak valójában azért kellett meghalnia, mert a királyfit csaknem szétvető gyilkos düh valódi célpontján, a királynén nem csapódhat ki. S a céltalan és aránytalan cselekedet újabb lökést ad a tragédiának; Hamlet esküdt ellenségévé teszi Laertest, aki – később a királyfi is belátja – ugyanazon feladat elé kerül, mint ő maga: bosszút kell állnia apja gyilkosán.

Harmadik lökés. Apja és bátyja felszólítására Ophelia szakít Hamlettel. Rendes körülmények között Hamlet könnyedén átláthatná, hogy a lány nem hűtlenségből hagyja el (a királyfi nem tapasztalatlan kamasz: a történet idején harmincéves). De most nem képes mást látni a lány színe változásában, mint anyja árulásának tükörképét. A gyöngye Ophelia alakját céda, számító asszonnyá nagyítja fel. Hogy úrrá lehessen a vélt megcsalottság és megalázottság miatt érzett iszonyú fájdalomán, hideg kegyetlenséggel távolítja el magától szerelmét. Valódi érzései csak akkor törnek elő megint, amikor a lány már halott – de most persze őrvjögő túlhazzásban. Innen a jó ízlés határait sértő szópárbaj Laertessel a temetőjelenet során, amikor Hamlet beugrik Ophelia nyitott sírjába a leány fivére mellé, s azt kiáltozza, hogy „*Szerettem Opheliát; negyvenezer / Testvér szerelme, összefogva, nem / Ért az enyimmel*”. A leány szomorú sorsa végképp aláassa a háborgó Laertes erkölcsi ítélőképességét, mely legalább attól megóvhatta volna az egykori pajtást, most halálos ellenfelet, hogy az aljas cselszövésben részt vegyen.

Végezetül, amikor már kész a csapda, Hamlet még kitérhetne előle, hisz megérzi a veszélyt. De hiába inti Horatio, hogy ne fogadja el a párbajra szóló kihívást, ő a sztoikusok életbölcsségével hártja el a baráti jó tanácsot („*készen kell rá lenni: addig van*”). Mi már tudjuk, hogyan függ ez is össze a megoldhatatlan Gertrud-problémával. Hamlet válaszában ambivalenciájáról is szót ejtettünk már; arról tehát, hogy a királyfi szavai egyszerre fejezik ki a lemondást a sors kézbeveteléről és a megnyugvást a gondviselés mindent elrendező akaratában. De most, a végkifejlet felől visszatekintve még valamit hozzá kell tennünk korábbi megállapításainkhoz. Hamlet az utolsó pillanatig iránytű nélkül hanykolódik a sors térdre kényszerítésének szándéka („*rövid időn*” belül kitudódik Rosencrantz és Guildenstern halála, „*de a köz enyim*”), minden tett értelmetlen voltának elismerése („*Hát csak annyiba került táplálni e csontokat, hogy most tekézzenek velők?*”) és a gondviselés tervének elfogadása („*készen kell rá lenni: addig van*”) közt. Az utolsó szó azonban a gondviselés elfogadásáé, s ennek szimbolikus jelentősége van: a hős akkor jut el az önmagával való megbékélés állapotába, amikor a dráma is a megoldódás küszöbére érkezik. Hamlet belső drámája most már nyugvóponton juthat, mert a királyfi – ha nem is a saját terve szerint – eljuttatta az eseményeket addig a

helyzetig, melyben a külső dráma nyugvópontonra jut. Már csak arra van szükség, hogy ő maga, balsejtelmeivel dacolva, vállalja a halálos párviadalt.

Így tehát a cselekmény legfőbb mozgatója Hamlet, jóllehet olyan tettekkel készíti elő a végkifejletet, melyek indítékait nem érti, következményeit nem látja át. S miután a párbajra szóló kihívást elfogadta, a végzetes események megint csak nagyobbbrészt az ellenfél titkos terve és az azt keresztező vaksors szerint alakulnak. A királyfinak azért kell meghalnia, mert Laertes mérgezett tőrrel vív. Laertes halálát a véletlen – a fegyverek kicserélése – okozza. A királyné véletlenül iszik a Hamletnek szánt bürökpohárból. Egyedül a király halála tudható be Hamlet céltudatos cselekedetének. A neki rendelt tettet, mellyel az egészsznek kezdődnie kellett volna, csak akkor hajtja végre Hamlet, amikor már minden elvégeztetett.

Ez a kibontakozás a királyfi szemszögéből mégis győzelem. Megmagyarázom.

Csak az utolsó jelenet felől visszatekintve válik érthetővé, hogy amikor Hamlet felkiált, „*Kizököknt az idő; – ó, kárhozat! / Hogy én születtem helyre tolni azt*”, egy tragikus dilemmát villant föl, s csak a darab egészének ismeretében válik érthetővé, hogy miben áll a dilemma. Ha Dániában „*kizököknt az idő*”, akkor azt a dán királyfi született helyretolni: hiszen ő a legitim trónörökös. Ez a helyzet – „*ó, kárhozat!*” – a következő választás elé állítja őt.

Vagy eleget tesz a küldetésének, ravaszsággal és erőszakkal, tűzzel és vassal. Akkor övé lesz a trón és a dicsőség. De elveszti lényének jobbik, isteni felét. Az új fejedelemnek nem lehetnek erkölcsi kételyei. Ő nem nézheti, kit tesz tönkre, kit szed rá, kit küld halálba. Akár szenvedélyévé is válhat az emberi sorsokkal való játszadozás. Ha kezdetben volt benne érzék az emberélet értéke és az elemi tisztesség iránt, a végén már nem lehet.

Vagy pedig lemond a neki rendelt tett végrehajtásáról. Akkor megőrzi önmagát, elkerüli az erkölcsi áldozatot. De elveszti az esélyt, hogy a sorsot igájába hajtsa.

Korábban azt írtam: Hamlet szeme előtt kettős erkölcsi eszmény lebeg. Férfi akar lenni, aki nem játékszere, hanem ura a külső esetlegességeknek. És tudatos lény akar lenni, aki kordában tartja a belső esetlegességeket, állatias szenvedélyeit. A HAMLET egyik vezérlő gondolata szerint vannak élethelyzetek, amikor e két ideál egymás ellen fordulhat. Ilyen tragikus helyzetbe kerül az, akinek a legitimitáshiány világállapotában a „*kizököknt idő*” helyretolására kell vállalkoznia. Vagy megzabolazza a vaksorsot – de elveszti uralmát az énjében rejlő állati fölött. Vagy megőrzi az énje fölötti erkölcsi szuverenitását – de elbukik a sorssal való tusakodásban.

Ez a dilemma lebeg Hamlet fölött; ezt kell a hősnek dűlőre vinnie. Hamlet azonban nem úgy teszi föl a kérdést magának, hogy vagy a világrend helyreállítása, vagy a személyes integritás megőrzése. Ha ezzel a döntéssel küszködnék, ha a mű alapdilemmájának szarvai közt választana, akkor története átlagos tézisdráma lenne, nem az a világdramma, ami. Csakhogy Hamlet cselekedetei más rugóra járnak. Őt kibogozhatatlanul összebonyolódott feladatai sodorják magukkal – és csak utólag válik világossá, hogy merre is: kifelé a dilemmából, egy harmadik végkifejlet irányába.

Nem ő állítja helyre a rendet, de ő idézi elő az eseményeket, melyek során a káosz erői kölcsönösen megsemmisítik egymást. Nem alatta, de az általa előidézett katalizma eredményeként szilárdul meg a trón, ő tisztítja meg a terepet az új fejedelem számára. Ne feledjük: a „*kizököknt idő*”-t nem Fortinbras tolja helyre. S az, hogy nem ő tolja helyre, döntő hatással van az új királyság indulására. Dánia kivételes szerencséjére Fortinbras tiszta lappal indulhat (hogy mit fog ráírni, az már egy másik törté-

net). S Hamlet szerencséjére neki magának nem kell meghoznia az erkölcsi áldozatot, mely nélkül nem válhatott volna ő maga a rendteremtő új fejedelemmé.

Igaz, anyja kivételével a tragédia összes áldozatának halálában része van. Azonban Claudius megölni nem bűn. Laertes halálát akaratán és tudtán kívül okozza: a felelős nem ő, hanem maga Laertes, aki mérgezett tőrrel lép a pástra. Laertes hozzátartozóiért a haldokló Hamlet bűnbocsánatot nyer. Marad Rosencrantz és Guildenstern, akiknek megöletése valószínűleg nem állja ki a szükségesség és arányosság etikai próbáját, de akik mégiscsak hitvány résztvevői voltak a királyfi elleni összeesküvésnek. Hamlet joggal reméli, hogy ha Horatio híven elmondja történetét, a neve tisztára mosva fog ragyogni.

Az erkölcsi diadal nem tökéletes persze. Ha megértjük Hamlet tépelődéseit az emberi természet leküzdhetetlen kettősségéről, óhatatlanul azt kell gondolnunk: Fortinbras Dániájának rendje is veszélyeztetett rend lesz. Az emberben lakozó állat domesztikálható, de nem teljesen. A vigasztaló vég nem oszlatja el a rossz előérzeteket.

Hamlet szempontjából azonban ennél is fontosabb, hogy a győzelemnek hatalmas ára van. Nem csak az, hogy a királyfiból nem lesz dicsőséges fejedelem. Nem csak az, hogy belepusztul feladatainak teljesülésébe. Mint minden tragédiában, az események fölötti ellenőrzést itt is személytelen mechanizmusok veszik át. S ez Hamlet számára azt is jelenti, hogy a sors letaszítja választott erkölcsi pályájáról: a maga urából külső hatalmak eszközévé teszi. Nincs tisztában azzal, hogy mit miért csinál, s még kevésbé van áttekintése afölött, hogy tettei hogyan függenek össze az előtte tornyosuló feladatok megoldódásával. Nem, Hamlet nem „*drága edény*”, melynek „*csak kedves virágokat lett volna szabad magába fogadnia*”, azonban mégis fölmerül a kérdés: nincs-e ki egyenlíthetetlen aránytalanság a hős és a neki tulajdonított kibontakozás között? Elég nagyszabású alak-e Hamlet ahhoz, hogy ő legyen az eget-földet megrázó tragédia mozgatója?

De hiszen tudjuk a választ. Van Hamletnek egy tulajdonsága, mely annyira fontos a dráma megértése szempontjából, hogy külön nem is kellett tárgyalnunk: óhatatlanul benne volt elemzésünk minden mozzanatában. Éppen csak meg kell neveznünk, hogy világos legyen, mi emeli Hamletot kortársai fölé.

A végzet nem csupán lefelé sodorja őt – meg is emeli személyiségét. Többszörösen összegabalyodott feladatai nem engedik meg, hogy próbát tegyen magával mint új fejedelemmel, de felkínálnak neki egy másik lehetőséget: az emberi létezés alapvető metafizikai és erkölcsi kérdései felé fordítják a figyelmét. „*Lenni vagy nem lenni*”-monológjában Hamlet azzal magyarázza tétlenségét, hogy a gondolkodás tartja vissza a cselekvéstől („...*az öntudat / Belőlünk mind gyávnát csinál, / S az elszántság természetes színét / A gondolat halványra betegíti*”). Ez egyike a főhős önismereti tévedéseinek. Ő nem azért nem cselekszik, mert töpreng, hanem azért töpreng és tépelődik, mert egy tarthatatlan világhelyzetben nem kínálkoznak tervezhető, áttekinthető cselekvési lehetőségek a számára. A lét alapkérdései, melyeknek rendes körülmények között nem sok figyelmet szentelünk, akkor fogalmazódnak meg bennünk, ha olyan helyzetekbe kerülünk, amikor semmi sem magától értetődő. De még ilyenkor is csak abban az emberben fogalmazódnak meg, akiben van hajlandóság a kételkedésre. Nem tudjuk, megvölt-e Hamletban az anyag a sikeres új fejedelemhez, azt azonban tudjuk, hogy a gondolkodó lényhez megvölt benne az anyag. Ha jellemének van állandó, egyértelmű vonása, a kételyre való készség biztosan az. A kételkedő ember óhatatlanul elmarad az új fejedelem mögött abban, hogy el sem jut a hatalom megszerzésének kísérletéig.



Ugyanakkor bizvást mondhatjuk: fölötte áll a fejedelemnek az emberi élet és a kor problémáihoz való viszony komolysága és elmélyültsége terén. S fölötte áll a darab összes többi szereplőjének is. Hamlet alakját gondolkodásmódja magasztja föl a tragédia csúcspontjára; az a készsége, hogy a helsingőri udvar hatalmi játszmájában az emberi léthelyzet végső dilemmáinak tükrét pillantsa meg.

S ezzel megérkeztünk jelen írás utolsó, még nyitva álló kérdéséhez: mi a dráma értelme (ha így magyarázzuk); mit jelent a HAMLET nekünk, négyszáz évvel későbbi befogadóink?

## VIII

Fodor Géza szerint – idéztük már az első szakaszban – úgy érdemes néznünk a HAMLET-ra, mint „az első par excellence értelmiségi drámá”-ra, sőt „a paradeigmatikus értelmiségi drámá”-ra. Hamlet tragédiája az értelmiségre jellemző szemlélet és magatartás, a „radikális-univerzalisztikus látás- és gondolkodásmód” veszélyességét világítja meg, állítja Fodor Géza. Ezt a tézist mostanáig félretettük. Most már belevághatunk a vizsgálatába.

Amit Fodor Géza „radikális-univerzalisztikus látás- és gondolkodásmód”-nak nevez, arról mondtam én az imént, hogy Hamletot a tragédia magaslataira emeli. De miért „radikális-univerzalisztikus látás- és gondolkodásmód” ez? Mire utal a megnevezés? A válasz nem kézenfekvő.

Ha a hangsúly az univerzalizáláson van, akkor az újkori gondolkodás racionalizmusával kell összefüggésbe hoznunk Hamlet szemléletét: azzal az igénnyel tehát, hogy a világ megértésében ne álljunk meg készen talált helyi hagyományoknál, hanem egyetemes érvényű elveket állítsunk föl, s azokhoz mérjük társadalmunk valóságát. Ebben a perspektívában Hamlet a „kritikai értelmiség” előfutáraként jelenik meg.

Ha viszont szemléletének „szimptomatikus” természetén van a hangsúly, akkor inkább arra a magatartásra kell gondolnunk, melynek jellegzetes képviselőit Bibó István „túlfeszített lényeglátók”-nak nevezte. Fodor Géza egy helyütt azt írja, hogy „a művészet az a terület, ahol a radikális-univerzalisztikus látás- és gondolkodásmód termékenyebb lehet, mint amilyen veszélyes” (38) – ez inkább a „szimptomatikus” gondolkodásra utalhat, mint a racionális kritikára. Mert a „túlfeszített lényeglátók” világszemléletéről és magatartásáról valóban elmondható, hogy a művészet körén belül „termékenyebb lehet, mint amilyen veszélyes”, ám e körön kívül könnyen válik veszedelmessé. Nekem azonban úgy tűnik, Hamlet „túlfeszített lényeglátó”-ként való jellemzése nehezen volna tartható.

Hiszen ha igaz is, hogy Hamlet látásmódja „szimptomatikus”, az is igaz, hogy az egész dráma szemlélete az. Mint már említettem, Hamlet egy költői mű főhőse, nem költői ihlettségű ember a való világból. A dráma alakjai közül egyedül őt jellemzi a képesség, hogy egyben lássa az egyéni jellemek, tettek és helyzetek tüneteit a világ általános állapotával. Egyedül Hamlet látásmódja egynemű a dráma valóságával, egyedül ő tudja gondolatokba önteni azt, amit – az ő szavai szerint – a színészek csinálnak, „tükröt tartani a természetnek”, felmutatva „az erénynek önábrázatát, a gúnynak önnön képét, és maga az idő, a század testének tulajdon alakját és lenyomatát”. Ez inkább a racionális kritika természetének felel meg; persze egy költői mű közegébe transzformálva.

De ha így értjük, akkor viszont az lesz megmagyarázhatatlan, miért volna veszélyes a „radikális-univerzalisztikus látás- és gondolkodásmód”. Akik a racionális társadalomkritikát veszélyesnek tartják, azt szokták mondani, hogy a fennálló viszonyok következetes szembesítése egyetemes érvényű erkölcsi elvekkel és a nekik megfelelő rend eszméjé-

vel a totális diktatúra kockázatát vonja maga után. A XX. század totalitarizmusaiért a XVIII. század felvilágosodását teszik felelőssé.

Azonban, először is, a HAMLET alkalmatlan anyag e nézet megjelenítésére. Világszemlélete nem űzi Hamletot a külvilág totális meghódítása felé. Ha ez a szemlélet kockázatos, elsősorban őrá magára nézve az. Dánia számára a tragikus végkifejlet egyáltalán nem veszélyes. Ellenkezőleg: a lehető legkedvezőbb módon zárja le a legitimitáshiány állapotát. Hamlet tragédiájára nem Robespierre és Lenin árnyéka vetül, hanem Machiavellié.

Másodszor, túl azon, mire alkalmas a HAMLET anyaga: a felvilágosodás racionalizmus és a totalitarizmus között nincs logikai kapcsolat. A „*radikális-univerzalisztikus látás- és gondolkodásmód*” önmagában egyáltalán nem veszélyes. Veszélyes lehet persze, ha a világ totális átalakításának programja fennakad a részérdekek közegellenállásán, s a program megvalósítására törekvő hatalmat a kudarcok az erőszak eszközlésére felé sodorják. De erre csak olyan eszme buzdíthat, mely nem ismeri vagy egyenesen elveti a normatív korlátokat – az emberi jogokat –, melyek útját állják a hatalom diktatórikus felhasználásának. Az az utópia, melyben helye van az egyén jogainak, autonómiájának és méltóságának, nem engedi meg, hogy képviselői az eszme nevében totális uralomra törjenek. Az az utópia pedig, melyben a jogoknak, az autonómiának és méltóságnak nincs helye, nemcsak a gyakorlati megvalósítás során válik veszélyessé: mint utópia is elutasítandó.

Tehát Hamletban vagy a „*túlfeszített lényeglátók*” előfutárát látjuk; akkor szemlélete és magatartása veszélyes – csak hogy nem hozható összhangba a dráma anyagával. Vagy a racionalizmus szellemét képviselő, „kritikai értelmiség” előfutárát látjuk benne; akkor olvasatunk közelebb lesz a dráma lényeges tényeihez – de azt fogjuk találni, hogy a Hamlet által megjelenített szemlélet és magatartás egyáltalán nem veszélyes. Ellenkezőleg: termékeny és ugyanakkor *veszélyeztetett*.

Kétségtelen, a most lezáruló XX. század súlyos tanulságai közé tartozik, hogy totalitárius mozgalmak nemcsak nyíltan irracionalista ideológiákból meríthetnek – a racionalizmus melletti elköteleződés önmagában még nem biztosíték a diktatúra csábítása ellen. De ez nem jelenti, hogy maga a racionalizmus űzne a totális diktatúra felé.

Viszont radikális-univerzalisztikus igénnyel lemondani a racionalizmusról: ez bizony veszélyeket rejt magában. Hogyan utasíthatnánk el a totalitarizmust, ha nem állítanánk, hogy a szabadság és egyenlőség elvei, az autonómia és az emberi jogok normái érvényes normák? Még hozzá nem az angolszász kultúrák „lokális” összefüggésében, hanem „univerzálisan”. Hogyan helyeselhethetnénk a VARÁZSFUVOLA világképét, hogyan fordulhatnánk szembe a sarastrói világ relativista dekonstrukciójával?

A jobb- és baloldali totalitarizmusok ma – belülről legalábbis – nem fenyegetik az európai civilizációt. Ellenben fenyegeti az elbizonytalanodás, amit a „*radikális-univerzalisztikus látás- és gondolkodásmód*” elutasítása okoz, mert ez a racionális kritikának, az érvelésnek, az erkölcsi igazságnak az igényét adja fel. Véleményem szerint ebből érdemes kiindulni, amikor azt kérdezzük: mi a HAMLET jelentése ma?

Világunkban a kritikai gondolkodás a politikai folyamatok peremére szorulhat. Nem a modern intézmények totalitárius elfajulásától kell ma tartani, hanem attól, hogy a szemhatár hozzáigazodik az átlagos szavazó átlagos igényeit megcélzó pártprogramokhoz, a kisszerű ígéretkező, az elvi politika elsorvadásához. Hamlet mai utódának élete nincs veszélyben, de nagyobb magány leselkedik rá, mint a dán királyfira. Azzal kell számolnia, hogy különös beszéde és viselkedése még csak föl sem hívja

rá a figyelmet, s azok, akiken a politikai döntések múlnak, meg sem próbálják kifürkészni különtségének titkát.

Innen nézve a HAMLET valóban úgy olvasható, mint „*az első par excellence értelmiségi dráma*”. Hamletot szinte teljes magányosságra ítéli gondolkodásának kétségbeesett következetessége – ebben gyökerezik problémájának strukturális rokonsága a modern értelmiség problémájával. És mégis: Hamlet, akinek világnézeti tépelődéseire környezet nem ér föl, mindazonáltal rákényszeríti a körülötte lévő embereket, hogy kivétel nélkül az ő rejtélyének megfejtésével foglalkozzanak, hogy mind vele akarjanak tisztába jönni, s a tőle várható lépésekhez igazítsák akcióikat, s az ellene szőtt ármánnyal viaskodva új fordulatot ad a dolgok menetének – ha nem is azt, amelyet célul tűzne maga elé, mindenképpen olyat, melyet vállalni lehet.

Ez a történet két fontos vonatkozásban különbözik attól, ahogyan napjainkban játszódna. Egyrészt, Hamlet értelmiségi ugyan – Shakespeare fontosnak tartja beleszőni a történetbe, hogy hőse egyetemi tanulmányokat folytatott Wittenbergában, a protestáns teológia fellegrárában –, azonban nem csupán értelmiségi. Ő mindenekelőtt trónörökös; ez ad súlyt különös szavainak és viselkedésének. Az udvar nem azon töri magát, hogy Hamlet világnézeti meghasonlásának jusson a végére; azt akarja kifürkészni, vajon milyen terveket sző Hamlet – a potenciális trónkövetelő – a király ellen. A modern értelmiségi nem rendelkezik ilyen ütőkártyákkal. De ez csak az anyag és a hozzá igazodó megformálás különbsége; a dráma mai *jelentését* nem érinti. Mert ahogy Hamlet nem eszköztelen a környezetével szemben, úgy kései utóda sem teljesen az, csak persze mások az eszközei. Alkotmányos demokráciákban a politikai intézmények legitimitása erkölcsi elveken nyugszik, a szabadság, egyenlőség, az emberi jogok, a népszuverenitás, a polgárok javát szolgáló állam eszméin. Csökkenti az intézmények legitimitását, zavart és rossz közérzetet okoz, ha működésük érzékelhetően eltér attól, amit ezek az elvek kívánnának. Az értelmiségi újra és újra megkísérelheti, hogy erre a zavarra és rossz érzésre apelláljon. Hiába szorult ki meghatározó szerepköréből – még mindig meglepetést okozhat.

Másrészt azonban Hamlet abban sem hasonlít a mi korunk értelmiségijére, hogy neki születéstől reá háruló feladata (nem csupán választott célja) van, és ez a feladat nem részleges. Nem abban áll, hogy itt-ott előbbre vigye a világ ügyét, hanem abban, hogy helyretolja a „kizökkent idő”-t. A helyzet, mellyel szembe találja magát, az egyetemes káosz, a vaksors és az általános bűnösség állapota. A helyzet, melybe a dolgokat vissza kellene lendítenie, ennek a romlott, rossz állapotnak a szöges ellentéte: a kozmikus rend, a kiszámítható szokások és az erény birodalma. Élete a fedezet a vállalkozásra. A mai tétek – legalábbis a világnak azon a részén, ahová tartoznunk megadott – nagyságrendekkel kisebbek. A mi konfliktusaink jól körülhatárolt részletekre korlátozódnak; nem fogják át az egészet; mérhető, parciális kockázatokkal járnak. És nincs a szerkezetükben semmi, ami ezt a súlycsökkenést kiegyenlítené. A számunkra adott döntési lehetőségek jellemzői közt nem találunk olyat, mely mintegy a helyettesítője lehetne a hamleti „*nagyszerű, fontos merény*” tulajdonságainak.

Nem tragikus korban élünk. Társadalmunk intézményeibe be van építve a lehetőség az önkorrekcióna, a kielégítetlen igényekhez való alkalmazkodásra – vagy azok semlegesítésére. Itt, Kelet-Európában még az új rendre való átmenet is önkorrekciónak és megállapodások útján valósult meg, nem eget-földet megrázó kataklizmaként. Ebben a közegben Hamlet és Fortinbras nem riválisai egymásnak. Ki van jelölve a politikai hatalom helye és a kritikai gondolkodás helye. Intézményes munkamegosztás

választja el a kettőt, s a köztük lévő határvonalat a szabadságjogok együttese védi. Helyeseljük, legitimnek ismerjük el ezt a rendet, az alkotmányos demokráciáét. Azonban szorongva érzékeljük, hogy meghonosodásának ára van.

Így hát Hamlet sorsának tragikus nagysága a mi számunkra nem a dráma behelyettesíthető kulturális anyagához tartozik, hanem az anyag közvetítette jelentéséhez. Arra figyelmeztet, hogy nagyot nyertünk ugyan a tragikus világhelyzetek meghaladásával, de el is veszítettünk valamit: azt az esélyt, hogy problémáinkat a tragikus hősökre jellemző következetességgel állítsuk föl és küzdjük végig. Arra int, hogy a világhoz, az emberi együttéléshez, az egyén önmegvalósításának lehetőségeihez való viszonyunk reménytelenül kiüresedik, ha nem őrizzük meg magunkban a tehetséget, hogy részleges konfliktusainkat legalább gondolatban az egész szemszögéből – a nagy világdramák perspektívájából – közelítsük meg.

Ezért mi, a HAMLET kései befogadói különösen érzékenyek kell legyünk a dráma befejezésére. A haldokló Hamlet arra kéri Horatiót, maradjon életben még egy ideig, hogy híven elmondja az utókornak barátja „esetét”. Horatio ezt meg is ígéri, utolsó szavaival Hamlet mégis azt mondja: „*A többi néma csend.*” Már nincs ideje – s talán maga sem tudná – megfogalmazni, mi az, ami akkor is a csönd homályába vész, ha Horatio minden részletet híven elbeszél.

„*The rest is silence*” – Hamlet végszava még egyszer visszautal a hős alakjának és sorsának talányosságára. Azonban egyetértek Fodor Gézával: e mondat jelentése nem az, hogy „*a lényeg kimondhatatlan*” volna (36); nem az, hogy a dráma tanulsága szerint Hamlet rejtélyét eleve lehetetlen lenne megfejteni. Nem is arra a reziduális homályra utal, mely a hamleti probléma mibenlétének átvilágítása után még mindig körüllegi hőszünetet. Vagy nem csak arra. Hanem inkább arra – vagy legalább arra is –, hogy Hamlettel együtt sírba száll az egyetemes világlátás, mely az övé volt, s melynek híján történetéből épp a legfontosabb válik hozzáférhetlenné. A tragédiának vége, s a nem tragikus utókor többé nem ér föl hozzá. Ezt jeleníti meg a jól látható, pontosabban hallható ellentét „*a többi néma csend*” és a rá következő, ceremóniális zajok között.

Fodor Géza szavaival: „*Azt, hogy a hamleti tapasztalatok és a sztori megérthetősége között kicsoda szintkülönbség van, érzékletesen fejezi ki, hogy a »the rest is silence« kijelentés után hangképzetek és -effektusok halmozásával ér véget a darab. Horatio rögtön így búcsúzik Hamlettől: »Nyugosson angyal éneklő sereg!« Aztán dobszó hallatszik. Végül Fortinbras zárszava: »Útján kövesse harci tisztelet. / Harsogjon a zene... Menj, lőjenek sort!« Tüzérségi sortűz» (35).*

Gábor Miklós

## SHYLOCK KÖRÜL\* (I)

**1986. január 2.**

A házbér-villanyszámla ébreszt. Rég kellett annyit törődnöm az anyagiakkal, mint most, ebben az „új” esztendőben. És akkoriban még erőm teljében voltam, ma pedig...

Helyes, hogy ezek az első sorok, amelyeket ebben az évben leírok. (Bár tegnap este már Shylock szövegeit húzkodtam alá kis piros kötetemben.)

Kérdés: hol a társulati szellem?

Miért is rühellik annyira még mindig a kaposváriakat?

És: mit tesznek a kaposváriak?

Meg kellene nézni, mi jut nekik, miből.

Kétségtelen, a művészvilág közelebb került a társadalomhoz. Ma már őket is ugyanaz a cinizmus vezeti, arányban a szentimentalizmus és a pátosz növekedésével.

És közben: mindjobban megértem és szánom kollégáimat, akik ellen nemrég még „harcoltam”.

Be kell látnom: nekik volt igazuk (és Ádám Ottó + Szinetár profétáknak). Épp ezért éppoly sajnálatra méltók ők is, mint én.

Van-e innen kilépés?

Milyen is volt a sorsunk Kecskemét után?

Mit jelent a gyakorlatban, ha valaki „ad magára”?

A könnyűműfaj még ma is panaszkodik, hogy „megvetik”, holott ez már rég nem így van.

Hernádi Judit panaszkodik a rádióban, hogy munkája nagyobb részét csak pénzért csinálja, hát akkor, mondja, csak megengedheti magának, hogy úri passzióból, ingyen csinálja, amit szeret?! Nem veszi észre, hogy ezzel maga alatt vágja a fát. De mi más tehetne? Legtöbbünk pedig azzal védi arcát, hogy elhitei magával is, hogy büszke a népszerűsége, amit ócska munkájával elér – és amiből végül is villát épít magának.

Már csak azért is kénytelenek vagyunk hajszozni a pénzt, hogy jövőre legyen miből kifizetni az adónkat.

És közben az új Nemzetüre gyűjtünk! És a színeszmúzeumot ápolgatjuk! (Akik ebben a múzeumban a falra kerültek, valóban különbek nálunk: nem ilyen életet éltek, mint mi.)

Igazán az öngyilkosokat tiszteljük, meg azokat, akik korán meghalnak. Bizonyára tudjuk, miért.

Az önálló estek? Hogy végre azt csinálhassuk, amit szeretünk! És itt nem dirigálnak a rendezők! És ezért szeretnénk mi magunk rendezőkké vedleni!

Még csak nem is intrikálunk – nincs semmi közünk egymáshoz.

Itt csak Kaposvár és a Katona a kivétel.

\* A naplórész címét a szerkesztőség adta.

### **Január 3.**

A „művészeti problémák” nevetségessé váltak. Unalmasak. A rendezők nem szégyellik magukat.

Mindez: „profiság”-nak nevezi magát.

És közben néhány „parancsnok” (Csiszár stb.).

A Nemzeti a zsákutcánk. A TANNER bebizonyította, hogy a kör bezárult, letehetem a fegyvert.

Mensáros őszinte és szép nyilatkozata elkeseredéséről, helyzetünkről. Kár, hogy amikor mi Kecskemétre mentünk, elfelejtett igazat adni nekünk. (Fölényeskedek? Sértődött vagyok?) És? Kecskemét után ugyanoda jutottam, ahova mondjuk Mensáros Kecskemét nélkül. Ezen gondolkodjanak el azok, akik még nem jutottak ugyanoda. Hogy tisztában legyenek vele, hol élnek.

T. a BE... előadása után (vérig sértve a jelen lévő kecskemétieket): nekem nem itt vidéken kellene dolgoznom, hanem a világnak, Cannes-nak!

A Nemzetiben azért nem szerették Zsámbékiékat – legjobb vezetői saját generációjuknak, azoknak, akik ugyanúgy öltöznek, ugyanaz a nyelvük stb. –, mert „modortalanok” voltak.

Valakiket le kell írni. Pl. mert kiöregedtek.

Tegnap ismét nemzeti ünnep a Nemzetiben az ÁDVENT után. Ilyen még nem volt. (Németh Antal legszebb napjai ismét.) És hogy magyarul meg ennek a szerencsétlen népnek, hogy mi történik vele?

Ha darabot találnék és rendeznék, ez lenne az én dolgom.

### **Január 4.**

Ismét előtérben „kedvencem”, Kadhafi ezredes, a szocialista világ nagy barátja, és vice versa.

Olivier után most Shirley MacLane emlékiratai. Ezek a derék nyugati demokraták! Azt hiszik, hogy még választhatnak kapitalizmus és szocializmus között! nem tudják, hogy egyetlen út van: elérkezett a Kadhafik kora.

Nem lehet, nem lehet, sárkányfog vetemény, nem lehet!

Egyébként: Olivier könyve kítűnő, egy színész könyve. Shirley MacLane pedig best-sellert írt. Tanulságos.

### **Január 6.**

Semmi sem változott, csak a dátum egyik számjegye, mintha mégis több erőt éreznék magamban. Tán lezárult a balsors éve.

Pl. holnapra megbeszéltem egy találkozózt Várossal. Nem tudom, miről fogok beszélni vele. Talán rendeznem kéne újból.

Fura: a Nemzeti színészeit jobban megkedveltem, mint vendégszereplésem alatt a vígszínházakat. Nem mintha bármi közöm lenne a Nemzetihez. Vámos éppoly idegen, mint Kerényi Imre. A színészek is olyanok, amilyenek, és ami nem változott: ebben a színházban: mindenütt ott lappang a gyűlölet és a gyanakvás. De itt nem érzik annyira a hahnizószellem, amit e pillanatban talán mindennél jobban utálok.

A Nemzetiben – hála Kerényinek – tehetséges fiatal gárda került most össze: Bubik, Kubik, Hirtling, Mácsai stb. tehetségesek és nagyratörők.

A Nemzeti, hála ismét Kerényinek, produkált néhány szenzációt is: ISTVÁN, ÁD-VENT.

Ezek aztán végképp idegenek.

Viszont tegnap este a tévében a kaposváriak LILÍOM-ja! Gyönyörű. Ezt a színházat egyértelműen szerettem. Nekik sikerült, ami nekem az OLYMPIÁ-ban nem sikerült, legfeljebb iciri-picirit. A két lány a padon: remek! (Telefonáltam nekik, hogy gratuláljak, de csak Csákányi Eszterrel tudtam beszélni.)

Az OSZLOPOS-on kívül minden rendezésemet vadidegenekkel csináltam.

Mihez kezdek a Shylockkal?

Sík még csak olvasópróbát sem tart.

Számíthatunk a közönség szenvedélyes reagálására – jobbról is, balról is. Nem érdekelne, ha lenne elképzelésem a szerepről. (Mint amilyen Olivier remek fogsora volt pl.)

Egyedül sose tudtam határozott „elképzelést” kialakítani, csak vitában. Vagyis harcban azzal, amit tévedésnek véltem. Valószínű, hogy rendező- és társulatellenség nélkül nem tudok dolgozni.

Legjlesztőbb: mintha fantáziámban és testemben – a kettő egy és ugyanaz – elapadt volna az izgatott pezsgés, a ritmus, amelyből valamikor játékom táplálkozott. Elfáradtam, megöregedtem? Már csak álmodozni tudok?

## Január 7. Kedd

Első Shylock-próba.

Annak a boldogságnak váratlan, bár kissé még bátortalan megmozdulása, amelyet valamikor egy-egy szerep érintésétől éreztem.

A szerep érint engem, nem én őt!

Este hosszú beszélgetés Várossal.

Miért nem tudok igazán dolgozni a Nemzetiben?

Éváról.

Stb.

– Mégis én voltam az egyetlen rendező, aki veled el akarta játszani a Leart, a többi rendező, akit felkértünk (pl. Ács), nem vállalta.

Lehet, hogy nekik van igazuk. De este megnéztem A VIHAR videofelvételét. Hát ez bizony remek Prospero lehetett volna. Egy-egy percben remek is. De micsoda magány! Semmi közöm senkihez, semmihez körülöttem. Ki veszi észre ebben a környezetben Prosperót? Az egésznek semmi értelme, semmi hatása.

Vámos azt mondja rólam: újabban mindig elkedvetlenedek, elfáradok. Pl. A VIHAR premierjén is. Igaz. De ha ezt az előadást végignéznék, és látnák is, azt is láthatná, mibe fáradtam bele, mitől ment el a kedvem, ha tetszik: miért szégyelltem magam a premieren.

De miért – igazán! *Miért* – ez a sorsom nekem itt?

A Shylockban nem fogom hagyni magam!

Vámos különben ismét tisztességes és rokonszenves volt. Szegény, ő is elhagyott. Azt mondta: meg sem nézem a rendezéseit, hogy ne kelljen véleményt mondanom róluk, és ez neki jobban fáj, mint ha megnézném, és aztán elmondanám a véleménye-

met, bármily lesújtó is. Igaza lehet. Jó, ezután megnézem, amit csinál, aztán elmondom a véleményemet.

Ami pedig Ácsot és a többi fiatal rendezőt illeti, akiknek nem kellemes, akik talán nem is ismernek (Éva győzködik, hogy mutassam meg nekik A VIHAR felvételét) – hát, istenem! lehet, hogy igazuk van.

Nem, nem lehet! Ez a színész, aki Prosperót játssza, minden rendező figyelmét megérdemelné, és megérdemelné Leart is, és mindent, amit adhatnak neki.

De éppen ezért: ajánlkozni senkinek sem ajánlkozhatom. Nem szabad.

Majd eljártsszuk Shylockot.

Ők meg foglalkozzanak a felfogásukkal, és közben találjanak rá saját létező tehetségükre.

Elvégre a tegnapelőtti LILIAM egyértelműen gyönyörű volt.

### Január 8. Szerda

Nem rossz érzés azzal ébredni, hogy indulnom kell a Shylock-próbára.

Jólesett a tegnapi esti beszélgetés is Vámosossal.

Az is megfordult a fejemben: nem kötelességem-e, hogy akár Vámos rendezésében, de eljártsszam a Leart? Illúzió? A VIHAR erre is, arra is lehet biztatás.

Ami A VIHAR-t, illetve Prosperót illeti: egyetlenegy valami hiányzik innen, nem tudom, mi, egyetlen kis jellemző vonás, amelytől az egész feltűnőbb lenne, szemetszűrőbb, szenzációsabb vagy mi, szellemesebb, amelytől felejthetetlen lenne. Ha az előadás nem annyira eklektikus és nivótlan (helyenként elviselhetetlenül unalmas), talán ez is elég. Ilyen környezetben azonban feltűnőbbnek kellene különbözni, hogy észrevegyenek. (Haumann Benedekje nyilvánvaló közönnyel vágta át, mint kés a tortát vagy malomkeréksajtot, a Madách jelentéktelen SOK HÚHÓ-előadását. Igaz, hogy ezt se nagyon vették észre.)

Nem elég agresszív ez a Prospero, a színész nem elég agresszíven képviseli önmagát. Nem találtam ki semmit, ami megtagadná környezetemet.

És ez már talán valóban a fáradság jele. (Latinovits annak idején milyen kíméletlenül tiporta le Júliáját, aki pedig szerelme is volt! Neki volt igaza!)

T. E. szerint Sík Feri halálra tisztel engem, és fél tőlem. Ez eddig rendben is van. Be kell látnom, hogy stikában mindig ezt követeltem munkatársaimtól, főleg rendezőimtől. (Hisz tudom, Kecskemét talán legnagyobb öröme, haszna, amiért olyan jól éreztem ott magam, amiért valóban otthon voltam ott, hogy: az első pillanattól az utolsóig tiszteltek és szerettek egyszerre, orákulum is voltam, meg elkényeztetett kisgyerek is! Ez a legjobb légkör, amelyben dolgozni tudok, és kinyílok. Itt Pesten ezt nem hajlandók megadni nekem – hát „harcos” vagyok.)

De már érzem, hogy ha nem teszek valamit, akkor ugyan ki nem derül, ami ebben a darabban rejlik, Sík felületes és lusta, a színészek meg maguktól nem veszik észre. (A holnapi próba elmarad, mert Sík elengedte a színészeket haknikra, filmekre stb., fene tudja, hova.)

Shylockban van valami olyan öröm, ígéret, amelyet nagyon régen éreztem szereppel találkozáskor, és erre az érzésre vigyáznom kell.



## Január 9. Csütörtök

Ma reggel váratlanul szorongva ébredek: ma is a régi gyerekes szorongás ez, másrészt... „bürokratikus”. A nyakamon maradt kötelezettségek, az el nem végzett leckék körülhatárolatlan érzete, egy bizonytalan tekintélytől való szinte nyüzítő félelem, a kényszerű hazugság szorongatottsága; a vizsga előtti szurkolás, elmenekülnék előle, valamilyen munkát nem végeztem el, ismeretlen „bűnök” miatt nyüszíték.

El nem intézett, fel nem oldott gyávaságtól fertőzött „belső élet” okokkal alig indokolható szennyes-érzése.

Amitől csak a bátorság szabadíthatna meg.

Ilyenkor – hisz újév körül járunk – szeretnék rendet teremteni mindenben, felkutatni minden koszos fiókot, hogy az átmeneti rendcsinálás, szennyeskiborítás eufóriája után végre „új lappal” indulhassak („frisset”, kértük róميزőkorunkban az új osztást, és megőrizhettünk a tizennégy labból ötöt). Pusztítani, vízbe süllyeszteni, hamutartóban elégetni, szortírozni, kulcsra zárt rezeseket félig nyitva hagyni – és csak a játékkal törődni ezután, kertelés nélkül felelni szerelemnek, barátoknak, társadalomnak.

Infantilis lelkiállapot. (És én sose értettem azokat, akik gyerekkoruk után nosztalgizáltak. Az én gyerekkorom a VÁSOTT KÖLYKÖK korszaka volt, az öngyilkosságok és vérfertőzések korszaka, igazi kamaszkor. Úgy látom, a legtöbb ember Nyilas Misinek látja saját gyerekénjét.)

Válaszolnom kell Robi özvegyének.

Rendezni Ivánnal, ami rendezendő.

Lakásügyünk...

A naplóm jövője.

Szabadulni – és felelősséget vállalni.

[...]

És újra előlről...

Egy végrendelkező gondolatai. Halálfélelem? Rend legyen? Halálvágy? Nem! Élni, végre nyíltan!

Ilyen egy szorongó reggel.

## Január 10. Péntek

(K. Mansfield életrajzát olvasgatva)

Hány generációt fog át egy ember élete?

Az én életemben nagy szerepe van a századfordulónak és az első évtizednek (amikor még világon sem voltam), amit elsősorban apám könyvtára képviselt. (A könyvek kötetése, az illusztrációk stb., *Tolnai Világtörténelme*, *Mackó Úrfi*, aztán a „pikáns” könyvek stb.) Szexuális életem és apám sokszorosított pornográf könyvei. (*Pepi, a bécsi kurva*, most pedig egy videoszalagon, megfilmesítve, klasszikusként. A Monarchia!)

Az impresszionizmus még az életemben, a húszas-harmincas évek fordulóján is forradalminak számított Székesfehérváron. Ady, a *Nyugat*: „dekadens” – vonzott.

Sose voltam irredenta, de Nagy-Magyarország térképét ma is le tudom rajzolni, Csonka-Magyarországot ma sem.

Az I. világháború (akkor még sorszám nélkül) nagyon messze volt, nem is hittem igazán, hogy ilyesmi létezett.

A képek a hatvanas évek közepe óta már nem érdekelnek, Klee óta semmi nem jelentett semmit.

Nagyapám világa még az én világom is volt. Lányom világa idegen. (Egy egész vi-

lágot én csak apám és nagyapám emlékezetén át kaptam, az ő emlékeit viszont én is átéltem mint jelent.)

A nénik, akik mesélik, hogyan rajongtak értem – és a „mai lányok”, akik még betolakszanak erotikus fantáziálásaimba. (A századelő fehéreneműi néha még izgattak, a mai pikantéria, ha van, csak ritkán.)

Az „emlékezés” nem műfajom (csak mostanában kezdek a napló örök jelene felől a múlt felé is vetni egy-egy pillantást, érdeklődni: *hogyan is volt?*).

A „Mai ifjúság” már ismeretlen, de titkai nem igazatnak igazán.

Ha én „száz év alatt” alig változtam, miért hinném, hogy a világ oly sokat változik mostanság?

A világ elidegenedik, és mindinkább ugyanolyan.

Tudomásul vehetek bizonyos új tényeket, de legfeljebb egy régi lehetőség újabb felmerülései.

Olivier tanított meg a „maszk”-ra. Illetve dehogy: én („mi”) még nagy maszkot csináltunk. Major, akiben sok a rokon Olivier-vel (pl. egyik mondása: *„Vinni kell a szerepet, mint kutya a koncot”* – Olivier mondása is lehetne: az energia állandó, torpanás nélküli agresszivitása), Major egy kövér pópa szerepében vattacsomagokat ragasztott az arcára. Azonban ő csak epizód szereplő maradt.

Olivier maszkjai egyszerűek, egyetlen vonásra, megfigyelésre épülnek, de szinte a felismerhetetlenségig megváltoztatják mégis. (És milyen végleteket fog össze: Shylockja, a Rothschild és a szatócs.)

### Január 11. Szombat

Shylock, ha talán kényszerből is, de a keresztényektől elzárkózó zsidó. (Régi és újabb színészek fényképei a dokumentációból.) Elzárva és elzárkózva.

Funtek Frigyes, fiatal kollégám, először írom le valakinek a nevét ebből a generációból, bár például Hirtling, a tehetséges, már Tannert is játszotta rendezésemben, de ez a rendezés akkor a végzetesnek felfogott tehetetlenség élménye volt, míg most Shylock szerepe mintha olyan kedvet, izgalmat ébresztene újjá, amelyet régi, legkedvesebb szerepeim, bár „lelkesezés” nélkül, Funtek a tegnapi videovetítés utáni beszélgetésben, én provokáltam ki, Sík Feri haza akart küldeni bennünket, hogy gondolkjunk, amit akarunk, én meg kíváncsi voltam, hogyan reagál ő és a kollégák a remek Olivier-féle előadásra, ekkor Funtek azt firtatta, hogy mit szólhatunk mi, *most, itt* a zsidókérdésről; ahogy az angolok és a fehérek erről beszélnek.

Ismét átélem, hogy nekem ez a leginkább színház, színészet, amit Olivier művel.

Ez a tradíciókat oly híven őrző, ma már (Brook óta) nem korszerű színház és színész.

Valamikor persze ő is forradalmárnak számított, a „motorbiciklis Romeo”, de ez másféle forradalom volt, nem voltak elvei. Nagy különbség! Szóval Olivier sose volt forradalmár!

Mindig csak a szerepben, és mindig csak gyakorlati szembesítésben a szereppel.

Hogy csak Olivier-n keresztül, néha más színészeket keresztül is, de ő legerősebb befolyásoló, ellenfelem, akin sorsomat és munkámat mérem, kevesebb, úgy látszik, nem tudom beérni, ez sok mindent jelenthet, de mindenképpen jelenti, hogy itt, most, mióta színész vagyok, más ellenfelem nem akadt, Latinovits sem, ez nem azt jelenti, hogy mindenképpel tehetőségesebb vagyok, de arról, amiről én játszom, más nem akar játszani.

Ha Sík a barokk Velencében játszatja a darabot, akkor nekem is barokk ruhába kell öltöznöm. Ha ez a ruha fekete, akkor csaknem egy modern zsakett. Ha gyűrött kissé, és hozzá a zsidószakállas – nem rabbinus! –, esetleg kopaszodó (?)... akkor már csaknem mai figura is lehet... (Éva nagyon sokat segít máris, és milyen büszke rá!)

Móricz Zs. a darabról.

Mulatságos (ő is, Tolsztoj is leírja, amit talán néhány elfogult rajongó és sznob kivételével mindenki el-elgondol Sh.-ről).

De melyik darab, melyik szerző képes olyan gondolatokat kényszeríteni nézőre és olvasóra, mint amilyeneket itt Shylockról végig kell gondolnom, hogy a szerep több legyen, mint amennyit pl. Móricz lát benne? És most a *kényszer*t hangsúlyozom! Hogy mindezt végig *kell* gondolnom! Ki tud erre kényszeríteni még?

Ki az ördög nem gondolja el, hogy ez a ládahistória konvencionális, hülye és ráadásul unalmas is?! Vagy inkább: ha ez ilyen ízé, mesekonvenció, akkor hogy jön ide az a sok realista részlet, miért nem marad a kaptafánál? Vagy-vagy?! Tákolmány!

Csak éppen ha már belefogsz – a színpadi hatás kedvéért –, ha bármilyen módszerrel megpróbálsz valahogy fejről a talpára állítani az egészset, menthetetlenül belekeveredsz mindenféle nehézségekbe, amelyekkel különben sose kerülnél szembe, holott szembekerülni velük szükséges. Shylock figurája érdekel? Hogy létezne Portia ügyvédáruhája nélkül? A versikék a zenéről? Mi lenne Shylock brutalitása nélkül? Hogy jönne létre ez a sok csillogó pillanat az egész összevisszaság nélkül? Kénytelen vagy feltételezni, kitalálni titkokat, amelyekről különben nem is gyanítanád, hogy léteznek, amelyekről közben is azt gyanítod, hogy nem léteznek, vagy elhajítani kéne az egészset? és várni, hogy megszülessék egy új szerző, egy új Shakespeare, mert nélküle ugyan hogyan jutnál ezekhez a nehézségekhez, és kezdheted előlről? Hát akkor már, egye fene, érzük be ezzel, amink van, áltassuk magunkat, félre Tolsztoj, félre Móricz, áltassuk magunkat, mintha nem vennénk komolyan.

Éljünk, ha nincs is értelme, pusztán, mert szeretünk élni. Valahogy így van az ember Sh.-rel.

Shylock hülyeség, amíg el nem kezdek képzelődni róla.

Tényleg olyan szépek a sorok a zenéről? Nincsenek ennél szebb költemények a zenéről? De ezen a helyen, ezen a helyen, kérem! Amelyet végül mégiscsak ez a rengeteg képtelenség határozott meg.

Az a három láda hülyeség. Egy mesében vagy egy fabulában helyén van, túlságosan is helyén, ott magától értetődő, rendben van. De Portia *polgári* szemérmességének és tisztas szerelmének báját mégiscsak ez a mesebeli vonás teszi csillogóvá! Móricznak egy ilyen szemérmes leányzóról mi mondanivalója lenne? (Milyen remekül izgató mellette egy padlót súroló paraszt cselédlány!)

Elhinni nem hiszem el az egészset – de átélem!

Végül mindannyian úgy teszünk, Olivier, Brook, a velük szövetkező közönség is, mintha létezne a velencei törvény, amelyre Shylock hivatkozik. Mintha létezne egy ilyen Velence. És a sok képzelgés közben Izrael és a világ valóságain kezdjük törni a fejünket. Eszünkbe jut Ádám Ottó, Valló Péter elvadult szakállá, meg a nagymamánk, meg a nyilasok és Wallenberg – mint ahogy eszünkbe jut a Stormy Weather a síófoki mólón stb.

És nem engedjük, hogy Móricz kifosszon minket, megfosszon életünk ellentmondásaitól!

Abban, hogy Sh. létezett, talán még ma sem hiszek igazán. De hogy a fenébe léteznék én A VELENCEI KALMÁR nélkül? Hova tenném magam a kifinomult buzerancia és az elvadult üzlet e létező képlete nélkül? Hol, ki képes még ilyen képtelen trükkkel ilyen összefüggést erőltetni erre az össze nem függő világra?

Nem, nincs itt összefüggés, csak valami látszathasonlóság, ez elég, hogy megnyugodjunk: van hová rakni ezt a sok törmelék. Annyi itt a „szerkezet” és a „rend”, mint egy szójátékban. „Apák” és „lányok”: ez elég, hogy indokolja, mi köze Jessica történetének Portia történetéhez? Ahhoz elég, hogy elterelje kritikus eszemet a kételyektől az „eszmei összefüggés” látszata felé. De inkább az igény szüli ezt a rendet, mint az elemzés biztonsága, az igény, hogy kielégítsenek, hogy igazoljanak. Ha egyszer van üzlet és van szerelem, valamilyen módon Shylock bukása után meg kell szólalnia a zenének, különben nem bírom elviselni az egészet, különben megzavarodom a tényről, hogy ugyanabban a pillanatban a világon *valóban van* üzlet és zene – és hogy lehet egyik pillanatban ez, a másikban az?!

Nekem azt ne mondják, hogy Sh. ezt akarta, azt akarta, ezt gondolta, azt gondolta – úgysem hiszem el! Ha eszébe jutott volna valami, hozzá sem mer nyúlni ezekhez a darabokhoz. Akkor már inkább Móricz lesöprő fölénye, a paraszt, a „dolgozó ember” elszegényedett józan esze. (Ezek a darabok még ezt a hangot is megszólaltatják.) De hogy minden egyéb vezette, amikor összehordta ezeket a darabokat, azt: hiszem. Ugyanaz az igény, ami engem, aki játszom vagy nézem: hogy ez az egész *láthatóvá váljék*, megjelenjen, újra meg újra megfürödhessen benne, a belefúlás veszélye nélkül, hogy kihúzzon ő és kihúzzam magam én az ő segítségével a slamasztikából!

A darabok – a költészet? – arra születtek, hogy *repríz* legyenek, hogy a repríz lehetővé legyen, hogy *még egyszer* – más magyarázat nincs. [...]

Cserhalmi „tökéletes” Macbeth – a film tökéletes MACBETH. (Olivier belebukott ebbe a szerepbe.)

Csak éppen:

a szöveg 50%-a nem érthető,

aki a darabot nem dolgozta fel (hogy egyszer olvasta, az nem elég), nem értheti meg, miről szól.

Azzal foglalkozik, ami a darabban, a színészen a legérdekesebb.

Cserhalmi Catullus-versei (éppúgy, mint Macbeth) – mi szerzett ilyen örömet? Vajon elvetette-e a formát? Vagy megkerülte-e az anyag ellenállását? Hisz a színész számára az, ami a költő számára a „forma”, az az anyag *ellenállása*. A színész számára az irodalmi forma: a *legyőzendő!*

A „modernség” problémája: tud-e új akadályokat találni?

Modernnek lenni: új akadályokat felfedezni az eddigiek helyett vagy azok tetejébe. Rekordjavítás. (És a doppingok?) Vagy egyszerűen megkerülni az akadályt? Úgy bántani a márvánnyal, mintha gipsz lenne?

Cserhalmi ironikusan kezelte a verset, de Catullus kortársai valószínűleg ugyanígy láthatták! Egy olyan akadályt került meg egy mesterfogással, amelyet én pl. mint végső nehézséget ott éreztem, de sose tudtam legyőzni, mindig megkerültem ezekben a versekben.

Öltözéke, gesztusai a színészetbe vitték át a verset. „Helyes” ez? Annak érzem. Ezt

a mai nap és a vers együtt döntik el. (Egyébként a klasszikusok modern ruhába öltöztetése – frakkos Hamlet. Aki ezt nem így látja, az valamit nem ért.)

Gesztusai nem véletlen gesztusok voltak; megfogalmazottak és szabadok.

Latinovits igazi öröksége.

Catullus is ezt művelte a verssel, a költészettel.

Szembefordult anyagával – és itt dőlt el a kérdés. (Ezt hiányolom öreges morgoló-dással a fiatalokban, ez a *kreativitás*.)

Cserhalmi és Catullus: a két anyag a legtermészetesebben egyesült. Történelmi volt: Catullus hangja ilyen lehetett *akkor* – ma éppoly sértőn új. Éppoly felszabadító, és én, a kolléga, megkönnyebbültem: *így is lehet!*

Tökéleteset akarni: kötelező. De Cserhalmi gesztusa éppen azt bizonyítja, hogy a „tökéletesség” felé ilyen egyszerű lazaságok vezetnek, kell, hogy vezessenek?

Montágh Imre: „Gábor Miklósnak is könnyebb lenne, ha nem volna olyan gyönyörű a hangja.”

Eperjes Károly: „Hitelesen kell beszélni!”

Ma tisztán beszélni: már helyzetet fejez ki. Már *tájszólás*.

A „moderneket” *mikrofonközelségben*. De ugyanúgy *általában* beszélnek, mint a mi generációnk tette.

Leplezni kell a tiszta beszédet, nem hirdetni, de gyakorolni: valami ilyesmi a feladat.

Ha valaki a felső ajkát mozgatja, az már feltűnő, megváltoztatja az egész arcot.

(Minden öreg színésznek modorossá válik a szája, lefelé vagy felfelé, csáléra áll stb.)

### Január 14. Kedd

A VELENCEI KALMÁR miatt már tiltakozó leveleket kap a színház. D. J., a fogorvosunk is felháborodik, hogy be akarjuk mutatni ezt az „antiszemita” darabot.

Én meg élvezettel próbálok.

### Január 15. Szerda

[...] Az esőben sétálok, ázom, egyszerre tragédia: a testi gyengeség lábamban, tüdőmben – és boldogan az esőben, az igazi tavaszi eső hús kellemességében. De ez az eső is – januárban!

Ma reggel Shylock „igaza” és undoksága + a környező emberek. Szakítani ezzel a rendezővel és ezekkel a színészekkel. Mire megyünk majd? Valóban elég jók vagyunk-e, hogy ezt a feladatot meg tudjuk oldani?

### Január 17. Péntek

Vitám Sík Ferivel. (Hát minden rendezővel vitatkozni kell? Ruszttal nem kellett soha!) Ő mindenáron afféle kis gettótöltelék szeretne csinálni Shylockból (mint mondja, hogy komikusabb legyen), én meg talán inkább egy uzsorásfejedelmet (de aki a megfelelő pillanatokban mégis mint egy batyus zsidó, sőt bohóckodik is).

De a legfontosabb: az első pillanattól érzem, hogy ez a szerep magától formálódik bennem, és hogy már eldőlt, az első pillanatban, milyennek kell lennie, bár még magam sem tudom, milyen ez a „milyen”.

Hisz Shylock valóban sokféle lehet. De én már megfogtam az isten lábát, engem innen nem szabad eltéríteni. Már hagytam elégszer, hogy legjobb szerepeimet kilopják a zsebemből. (Richárd, Alceste stb.) Ezt többé nem engedem!

Sík igazán kedves ember, link rendező és tehetség. Nem erőszakos. Ha instrukciót

ád, mindjárt hozzáteszi: lehet, hogy mindez egészen másként lesz, és lehet, hogy amit kíván, az rossz. De a rendező végül is a *néző*, amit ő mond, azzal nem lehet vitatkozni, a közönséggel nem lehet vitatkozni. Már az is bűn, ha arra kényszerít, hogy indokoljam, mit miért csinálok, kiszolgáltatottá és bizonytalaná tesz.

Arra kell rávenni a színészeket, hogy *próbáljanak*, és próbáljanak *élni*. (A fiatal kollégák inkább tudálékosak, vagy mindenfélét „ki akarnak találni”, hogy a kritikusok megdicsérik őket.) Ahol élet van, ott nem szabad mást csinálni, mint az életet gyámolítani, és nem állatot csinálni a növényből vagy fordítva. Ha már élni kezd, akkor óvni, becézgetni kell, nem kísérletezni vele, hogyan lehetne valami más, mint ami. Különben a gerince ferdül el, ha egyáltalán életben marad.

Könyvek Craigról, Ódryról. Lám, a színház kezd érdekelni!

Vagy tíz éve kiiktattak a magyar színészetből. Egyszerűen elfelejtettek. A színházi világ átalakult azóta.

Latinovits a nemzet prófétája, az üzleti szellem egyetlen ellenfigurája.

Túl bizonytalan, túl szerény lettem. Ez az én bűnöm. Nekem nincsenek tanítványaim és követőim. Megsértődtem én rátok, szégyen ide, szégyen oda, bár nem vagyok vátesz, sem a nemzet nagyja, azért észrevehetnétek. És hát szégyellem, hogy megsértődtem.

No de... csináljuk tovább.

Elvégre van itt köztetek egy színész – az isteneteket! –, aki volt Hamlet, volt Tanner, volt Henrik és Oidipusz, és VII. Gergely és Lucifer is, no meg Higgins és Pálffy a HERMELIN-ben, meg Masham, meg Lear Bolondja, meg Octavius Caesar, meg az EX királya... igen, ez mind volt, és még és még. Bicska Maxi! És olvassátok el, amit írtam, és süljön le a pofátokról a bőr, hogy nem vettetek tudomásul!

### Január 18. Szombat

[...] Ott van Latinovits a sorban, a Nemzetit építő Gobbi Hilda mellett, de akár Törőcsik Mari és Garas Dezső mellett, tehát azok mellett, akikre hivatkoznak, akiket emlegetnek, míg az én nevemet szinte ki nem ejti az országban senki. Handabandázni, nyilatkozni, nyüzsögni kéne, odaállni, ideállni. Tán azzal, hogy most „újra” színész lettem, ez a viszketegség kezd működni bennem. De nem tehetek mást, mint amit teszek. Nem tudok szabadonfutó lenni, ahogy nem tudtam annak idején elmenni Amerikába, de még Bécsbe sem, '56-ban, amikor filmezni hívtak, és nem kaptam útlevelet (miközben százezrek nyugodtan ide-oda sétáltak a határon!). Társulatban tudok csak élni, védettségben, havi fixszel. És *igazán* nem is kell nekem más, nem is vágyom másra, a többi egy talán állandó, de mégis hamis viszketegség.

Tegnap az Ódry-könyvet olvasom: végig azt érzem, hogy ez az „előd” (játszani sosem láttam) mennyire elődöm valóban, céljai, gondolatai, hatalmas munkabírása, még a helyzete is: ő is „túl okos” stb. [...]

### Január 25. Szombat

*Honvágy*. Ilyen lehet az is. Amikor minden rendben van, csak egyvalami hiányzik, gyógyíthatatlanul és állandóan.

Vajon az öregség ez? Az elveszett fiatalság „hazája” utáni vágy? Amely sosem nyerhet enyhülést?

Egy „társulat”, egy emberi közösség hiánya? A közöny, amely körülvesz?

Mindig úgy érzem, hogy túl hamar vége a próbának, hogy elkergetnek a színpadról, még maradnék, újra kezdeném, hogy ott lehessenek.

Ez valóban betegség.

### Január 27. Hétfő

Nem tudom, leírtam-e ide, amit Olivier életrajzát olvasva éreztem, amit legjobban irigyeltem tőle: hogy „hazafi” lehetett, büszke lehetett nemzetére, arra, amit ő nemzetének adni tudott, és amit nemzetétől kapott. Ki nem röhögne ki egy magyar színész, aki büszke rá, hogy „Kiváló művész”, vagy hogy Kossuth-díjat kapott?

Soha nem találkozok nálunk a nép és a hatalom szeretete. Ha kitüntetnek, jó, ha a világ elnézi neked.

De többről is van szó. Voltak nagyon népszerű korszakaim. Meg is tisztelnek, tisztel a közönség is. De soha nem voltam és nem lehetek igazán „magyar”, és gyanakszom, hogy ez valóban így igaz. (Shylock hatása, hogy most ezen gondolkodom?) Sokáig azt hittem, hogy csak az agyam forog másként. De most mintha az ösztöneim is mások lennének, az érdeklődésem, a „honvágyam” is más. Belőlem sohasem lesz a „Nemzeti” tagja. Nem a zsidó felem teszi. Básti zsidó volt, de hiteles nemzetis. Nekem nemcsak az eszem nem jár igaz magyar módra, de a szívem, a temperamentumom sem.

De láthatok-e én tisztán ebben a dologban?

Csak hát mindig az izgatott, amiben semmiképpen nem láthattam tisztán. [...]

Egy riporternő interjúja Évával meg velem Kiss Manyiról. Természetesen Manyikában is azt keresem, ami őbenne „ősi”, a „magyart”, ami nekem idegen. Közben elgondolkozunk Manyikán. Márkus Laci is szóba kerül. A mellemet szorongatja az egész elmúlt múlt: ezek a csodabogarak, velük az én korszakom, amikor a színészet „titkát” és a magam „titkait” feszegettem.

Este I. K. telefonál. Mindig faggat: hogy is van az, hogy én még mindig annyira „élek”? Értelmes választ szeretnék adni neki, de ez természetesen nem jut eszembe most sem. „Mindig is lusta voltál”, mondom neki, és ez igaz, de a fontos, mondja ő, a legfontosabb neki mindig az volt, hogy *tessen*, és amikor erről végképp le kellett mondania, mása nem maradt. Egy nő vallomása. (És felelősségem Éváért.) Tesz-vesz reggeltől estig, de azzal az érzéssel, hogy más lenne a dolga. Beszél, beszél, lassan és modorosan. Vénkisasszony. („A lokálok érdekeltek”, mondja hirtelen, amikor fiatalok-ról mesél.) Könyvek és a „modern irodalom” világában éppúgy nem lehet élni, mint a lokálok vagy a becézgetések és hódítások világában. Ez mind *rövid*. A színészet pedig legtöbbször ugyanehhez a világhoz tartozik, és kiutat csak a hatalom vagy a hatalom látszata felé nyit, néha a „tekintély” csapdáiba...

Marad a *másik ember*, aki mindinkább a halandóságot jelenti. Vagy a titkok vidéke, ahol a művészet a matematikával határos, ahol „örök”. A perspektíva és a koncentráció területei. Már csaknem vallás.

„Istennel hogy vagy?”, kérdezte K. „Nem foglalkozom vele”, mondtam. „És az ördög?” „Azzal sem.” Azzal még kevésbé. A világ gonoszsága nem isteni a számomra, inkább a butaság és esendőség uralmának tünete.

### Január 28. Kedd

Tv-felvétel Szerb Antal–Szerb Antalné lakásán. Egy szilárd, megállás nélkül dohányzó öregasszony (alig idősebb nálam); a régi bútorok, a régi könyvek, a régi képek a fala-

kon (Bálint Endre az asszony édestestvére). Két nagy macska... Hogy is mondjam? Egy világ, amelyet mintha ismernék, ismertem volna, holott sosem ismertem, az én világom másik világ volt, de ez a világ itt van, az én könyvespolcomon is.

És még az ifjú tévés stáb is ugyanazzal az édeskés tisztelettel kezel, mint ezt a nagyon okos öregasszonyt. De az ilyeneknek nem is kell okosoknak, szellemeseknek lenniük (én sem tudom, az-e, honnan tudhatnám, bár hisz annak idején találkoztunk már, az EX idején), de ők ilyenek, olyanok, oldaluknál érezzük férjüket (igen, a férje volt, ahogy egy asszonynak férje van, ahogy az életben ez szokás), Illyés Gyulát, még fiatalon, meg Szentkuthy Miklóst, az egész irodalomtörténetet, vagyis ezt a régi hamulatót, ezt a régi olvasólámpát, a gótikus betűkkel nyomtatott Goethe-összest – ha valaki így őríz, az ugyanaz marad? Mi ez? Hisz egy fiatalon elhunyt, fiatalon meggyilkolt, nagyon dolgos, nagyon művelt *fiú* áll az egész mögött... milyen lehet vajon ennek az asszonynak az *igazi* kapcsolata Szerb Antallal?

*Kedves* volt ez a Szerb Antal, nem hittem neki mindig, de mindig szerettem, olyan fiú volt, aki nagyon tetszett az akkori kamaszoknak, minden könyvét többször elolvastam. Persze erről ezzel az asszonnyal nem lehet igazán beszélni, az őszinteségünk is azonnal póz lesz, ha megpróbáljuk. És mikor eljövök, az öreg lépcsőházban lefelé (annak azért örülök, hogy ilyen régi bérházban lakott, lakik, bár a Vár oldalában), mégis, mintha megkönnyebbülten menekülnék egy fárasztó társadalmi esemény közben...

### Január 30. Csütörtök

Shylock. Boldogság.

Csak attól félek, hogy később elfásulok vagy kihűlök. (Elvégre elsősorban *próbaszínész* vagyok.) Amivel sose törődtem, most mind többet foglalkoztat: mi marad utánam?

A HÁROM NŐVÉR. A *léghör*, amelyet egy *társulat* áraszt, ebben az előadásban elsősorban ez ragadja magával a közönséget. (Ez a Madách Színházban is megvolt a „szép” éveiben.)

Ádám Ottó kb. ezt ígérte (legalábbis nekem) a MEDIKUS, a KAUKÁZUSI idejében. (A PILLANTÁS már nem volt olyan agresszíven az, ami. Az már családias gyengédséggel volt tele. Különbösen is: csak a színészi eszközök szárazságáról, a darabértelmezés szabadságáról beszélek. Ádám sosem volt olyan „proli”, sem olyan „pártos”, mint Zsám-békiek és Ascherék, de ez természetes.)

Ezt értettem én, amikor Sztanyiszlavszkijra hivatkoztam. Az egész talán az én törekvéseim (nem tehetségem, nem egyéniségem, főleg nem színészetem, inkább eddigi ízlésem?) végső határa és beteljesülése.

Ascher elsőrangú.

Az első felvonás remek. Utána briliáns részletek, minden felvonásban több is, feddhetetlen rendezés, kitűnő színészek, elsősorban Sinkó tetszik, akit eddig csak tévében ismertem, és sűrű színésznek tartottam. De Básti Juli! Balkay! Bán! Stb.

Itt-ott kilóg a rendezői szándék.

Remek részletek, gyönyörű mozgások.

Az előadás *esik*. A nagyobb monológokkal nem tudnak a színészek (és nyilván a rendező sem!) mit kezdeni. A csipős, fanyar értelmezés itt nem tudja feloldani a szöveg monotonitását, a hisztéria, amelyet a rendező az érzelmesség helyett be tud vetni, ennyi mondatra már nem elég. (Helyenként megrendítően megjelenik a „régii csehovi léghör” nosztalgiaja, pl. a „bűgőcsiga”-jelenetben.) Mindhárom nővér jobb, amikor hallgat.



Ami végül kielégítetlenül hagy: maga Csehov. Az előadás a novellaíróat igazolja. A novellaíró Csehov a *mai Csehov*, de az egész előadáson keresztül senkinek sem sikerül tartani a „hangnemet”. Mégiscsak úgy érzem, hogy túlbecsülik, de legalábbis misztifikálják a drámaíró Csehovot, aztán saját csapdájukba esnek. Amennyit az előadás mond, azt elmondja (a sok briliáns részlet ellenére) az első felvonásban; jobban mondva azt *elhallgatja* az első felvonásban, és a következő három csak afféle *kifejtés* a gyengébbek kedvéért.

Natasa pl. (Udvaros Dorottyia) talán kitűnő lenne, éppen egy *kicsit* túlrendezett, ki-lóg a felfogás lólába.

De egészében ez a legszeretetre méltóbb színház, amit évek óta láttam. A közönség néma és feszült. Csehov óriási siker!?! És sok a fiatal! És sok a szakma. (Kovács András, Kurtág, Lengyel Gyuri, mások.)

Zsámbékiek nagyon bölcssek, amikor megőrzik kapcsolatukat Kaposvárral, az anyaszínházukkal, és új tagjaikat is képesek kapcsolatba hozni azzal a „régii” szellemmel. [...]

### Február 7. Péntek

Az elmúlt év az öregség érkezésének éve volt.

Éva meg én.

Az „összefoglalás”, az emlékezés igénye.

Jelenem és az utókor – sértődöttség?

Magány.

Így, „pontokba foglalva”. Hozzátehetném: az év a halálesetek és betegségek éve is volt.

Ilyen krízises időszakok formájában közeledik?

És: *öreg* Rembrandt, *öreg* Maigret. [...]

KESERŰ IGAZSÁG. Ősbemutató – harminc év után.

A film meglehetősen pontos és köntörfalazás nélküli politikai kép '56 nyaráról. Meglepő, mert ennyit nem vártam akkori magunktól. R. É. és én nagyon gyengén játszunk. Vajon színpadon is ilyen rossz voltam, mint filmjeimben?

A legmeglepőbb, a legszomorúbb és legerőteljesebb: a bemutató közönsége – mostani szánandó, megvénült arcunk és lényünk. Nemcsak a színészek, már aki eljött a bemutatóra, hanem a régi filmesek is. Micsoda felvonulás! [...]

A sok öregember, milyen sok mosoly!

Bessenyei Feri [...] kitűnően játszik a filmben, egyébként éppen úgy, mint Sinkovits, vagy az akkor még gyerek Szirtes Ádám, meg a többi epizodista, „a munkásosztály”, kivétel nélkül.

Hiába, újra meg újra, mindenütt, mindenfelé: az öregség. Nem lehet kitérni.

És a lányom is ott van. Ő ugyan maga a szép fiatalság, de mintha ő is hordozna valamilyen „titkot”, a ragyogó, mindinkább színésznői nevetése mögött valami szomorút. Anyjától tanulta el ezt a titkosan szomorú nevetést, vagy *ezek* ilyenek?

### Február 9. Vasárnap

Sík Feri néhány napra Velencébe utazott, hogy „tanulmányozza a karnevált” – ezalatt a mi próbáink leállnak. De egyébként sincs fogalmunk, néhány heti próba után sem, hogy mit akar, akar-e egyáltalán valamit ezzel a nagyon nehéz darabbal.

Ma megtudtam, hogy fiatalabb kollégáim félnek tőlem. Fogalmam sincs, miért. De

hátha Sík Feri is fél tőlem? Talán miattam sem tud dolgozni? Merthogy én túlságosan szeretek dolgozni – mármint az ő mértékük szerint?! Ehh! A végén belebukom Shylockba – ezért!

### **Február 10. Hétfő**

Richárd, Alceste, Prospero – az elmulasztott nagy szerepek után (bizonyos értelemben Oidipusz is!) most ismét egy? Shylock is? Ezek az emberek, akikkel dolgoznom kell! Rajtam múlik, hogy nem kerülök össze azokkal, akikkel dolgoznom kéne: Ascher, Ács, a többiek?

Vagy csak látszat, hogy ezekkel szót értenék? [...]

A „Brook–Olivier” szembeállítás (Iván érzékelte oly pontosan!) létező konfliktus, ha nem is egészen úgy, ahogy akkor megírtam. (Iván címe: *Bizonytalanságok egy bizonyosságról.*) Hisz én sem vágnék, csak egy Brook szeretetére (nem Brookéra, hanem egy Brookéra, Ruszt ebből a szempontból ideális volt, de végül ő is mást akart, neki is más kell, nem én). Helyzetem megoldhatatlan.

De ebben a pillanatban nem ilyesmiről van szó. Sík egyszerűen nincs, nem létezik, tehetetlenségből vagy linkségből, ő *semmiféle* előadást nem hoz létre. Lassan egy hete, hogy nem próbálok. A többiek, csupa fiatal színész, tájékozatlan, gátlásos vagy éppen agresszív, arra vár, hogy valaki a nyakuk közé csördítsen. A darab nagyon nehéz. (Shakespeare „regényes színművei” talán a legnehezebb feladatok, Racine mellett. Ruszt PERICLES-én kívül talán egyetlen jó előadását sem láttam ezeknek a daraboknak, legalábbis Magyarországon.)

Inkább visszaadom a szerepet!

### **Február 15. Szombat**

Tévéinterjú Shylockról – vagyis a „zsidókérdésről”. Lehozzák-e? És ha igen, milyen lesz a visszhangja? Mennyire *van* ez még most is? [...]

### **Február 19. Szerda**

Farkas István...

Román Gyurka egyik rokona és forrása. (Ezt sem hinné el senki műkritikus.) Gyurka is a századelőben gyökeredzik, mint egyébként – fura – én is.

### **Február 22. Szombat**

Az egerszegi TRAGÉDIA a tévében.

Gyerekelőadás. Ha nem emlékeznék Ruszt instrukcióira, ha nem emlékeznék rá, hogy a próbákon milyen remekül eljátszotta egymaga az egész darabot, nem érteném, hogyan szerethettem valamit is ebben az előadásban. Jóska szinte semmit nem tudott megvalósítani szándékaiból, csak gyámoltalan, egyhangú *értelmezés* az egész.

De ha az előadásról eddig sem volt sok illúzióm, azt, valljuk be, csaknem elhittem, amit a kritikusok összeírtak rólam. Hát... Nemígen tudom elviselni, amit ez a fickó művel, azt sem, ahogy kinéz.

Igaz, hogy a tévében egy színpadi előadás mindig hatástalanabb, de akkor is, amit láttam, egy pillanatig sem érdekelt.

Az utolsó két napban a *Sarkadi-interjút* javítottam.

**Február 23. Vasárnap**

Régi szerepeim a tévében és a rádióban: csupa csalódás. Eddig azzal vigasztaltam magam, hogy azok a szerepek, amelyek nem maradtak fenn, jobbak voltak. Most már kezdek gyanakodni. De átértékelődnek bennem kortársaim is, az ő megítélésükben is folyton tévedtem. Ez kicsit megingat. Nem is kicsit.

**Február 24. Hétfő**

I. K. telefonon. Szinte elviselhetetlenül modoros lett a beszéde, mintha kissé ütődött volna, alig lehet kivárni, amíg egy szót kimond. És mintha idejétmúlt dialektusban beszélne. Magányról és halálfélelemről beszél. Rám úgy hat, hogy nyomban írni akarok, Shylockot próbálni, aktivizál. (Olvasom az *Árnyék* átgépett példányát: nem is rossz – most.)

**Február 25. Kedd**

Sosem tudom megállni, mindig beleszólok a más dolgába, pedig ennek akkor sincs haszna, ha nem haragszanak meg érte. Amit kívánok, az rendszerint az egész színészi magatartás alapjait érinti, azon pedig hogyan változtatnék? Használhatatlan vagyok.

Amellett megint dagad a bal pofám, most, premier előtt két héttel, mi lesz velem? A fogaim már amúgy is alig használhatók. Én tudom, csak én tudom, mennyi bajom van saját magammal, fizikaiak, „lelkiek”, világiak, jóformán semmi sem stimmel.

Nem így képzeltem öregkoromat, nem így.

(Folytatása következik.)

Rozgonyi Iván

**KÉRDÉS**

Az itt a kérdés, lennie kell-e még  
annak, ki vén és önmaga terhe csak,  
munkához ülne rossz derékkal,  
terveket ontva ledől s elalszik.

Hipp-hopp, a tálcán reggeli, föl se kel,  
markába hú kéz gyógyszereket kimér,  
nincs dolga más, csak nyitni száját,  
sül a galamb, feleség a konyhán.

Ó, drágaságom, tűröd-e, hogy magas  
kornak magát tettetheti régi kór?  
A vén csalórol rántsd le leplét,  
élni segítsd fiatal barátod.

## ESTI FUVALLAT

Még megértük a nyári parkban,  
itt a hegy tetején – az ívelt  
sétány padjain és a nagy fák  
árnyas lombja alatt – virágok  
ágyán megpihenő találkánk.

Most miénk ez az őszi park. Már  
hús fuvallat is ér. – Ne menjünk?  
– lesz idő veled itt maradnom;  
fáink árnyaival suhanván  
gyengéd szép kezeidre hagynám itt, ami voltam.

---

## IKON A MOZIBAN

A sor imádkozik, hogy eizenstein segítsen,  
egy-két ajak mozog, azután, mit tesz isten,  
a tiszt azt mondja: tűz! – nem mond semmit a tűsz,  
és holtan összerogy egyszerre mind a hűsz.

Gergely Ágnes

---

**GERSHWIN**

A testből vágyott el, nem  
a kontinensből. A zárt ruhák,  
a zárt csók, a zárt hangok  
világa taszította messzire,  
héját a légörvény. Fiatalon,  
amikor szökőkutat látott,  
azt gondolta, erő. A víz ereje.  
Kilencágú szökőkút, a születés  
tengermélyi robbanása, emblematikus  
zene. Később, megmerítkezvén, rálátott,

ráérezett, ráhallott, kilencvonalnyi  
önimádat csap le a peremkövezetre,  
a víz mélyén megbetonozva is  
víz van, mozdulatlan akkordok  
tetszelgő lényege; és felszínes színeváltozás,  
ha estéknént bevilágítják a vízsugarakat  
késsel, zölddel, sárgával, tűzvörössel,  
és szaporodnak a színárnyalatok,  
mint az örület változatai. Az italok,  
a gyógyszerek síkban kínálkozó alapjai  
csupán egy-két vad zongorista sehol sem  
kikötő hörgésének, leszáll a szégyen,  
felszáll a zene. Kilencvonalnyi  
önimádat. Lecsap a billentyűkre  
a légörvényből a héja, zárt hangok,  
zárt csókok, zárt ruhák szakadnak fel  
véresen a csőre nyomában, a szárnya  
dobverés, a víjjogása szinkópás rézfúvós-  
menekülés az elemi lényeg elől,  
egy kontinensből vágyott el, mohó  
és vétkes lelkiismerettel, kiszolgáltatott  
testtel, véget nem érő éjféli utáni órákkal,  
édes, himnemű bábzenével, azért járt  
kilenc lábbon a peremkövezet fölött,  
kék-rosszhangulatban azért volt otthon  
minden elrongyolt frakkban, ismeretlen  
bőrben, bőrszínben, sohasem próbált  
szaxofonsivításban, azért torpant meg  
hirtelen hangot hallva az Ötödik sugárút  
és a Negyvenkettedik utca sarkán a mocsokban  
feltisztuló járdaszegélyen, azért, azért hullt térdre –  
és a kontinens utolérte.

Lászlóffy Aladár

---

## ODA-VISSZA

*Réz Pálnak*

Feltámadás után egy boldog pánik!  
Vagy boldogtalan. Minden visszaválik  
és folytatni lehetne: nemcsak emlék,  
de újra létté lehet minden nemlét.

Oly sűrűség lesz majd, mint soha akkor,  
amikor nagyon untatott egy vak kor,  
és mégis kívártam fegyelmezetten,  
míg feltámadás-jogosulttá lettem.  
Ha kiürült a másvilág egészen,  
s egy boldog pánik tör ki eme részen,  
ki egyszer már síri magányt szerettem,  
nem szorongok egy újabb rengetegben  
(éppannyi jót jelent, amennyi rosszat?),  
nem vállalok itt még egy élethosszat.  
Elhúzódok majd valahova félre,  
nem újabb ismeretlenektől félve,  
de morcosan, nem is tekintek hátra,  
és visszaölöm magam a halálba.

---

## HATÁSOK

Egy citromot kell kettévágni –  
s száll a teremtés illata.  
Gioconda-színű és Vivaldi  
hegedű-inger egymaga.

A penge villan s itt a vércsepp,  
csak szintelen – hogy a vakok  
s a jelképként köröző vércse  
megszimatolja: hol vagyok.

Egy citromcsepp a tenyeremben –  
az ősteremtés sóhaját  
még mindig megérti az ember  
hány ezer barlangfalon át.

Ebből a futó érintésből  
ragadt át rögtön ide, hol  
a nikotin s a rézkilincs-szag  
egymás nyakában haldokol.

Felmutatom a konyha mélyén  
és tőle minden megremeg,  
mint hajdan görög jósdá éjén  
az átsuhanó istenek.

## DÜRER-BALLADA

Én, szinek és formák pogánya,  
a tatár-szagból menekült,  
most ülök be Európába,  
hol Wotan pereputtya ült,  
hol Nagy Károlyt nyalták a múzsák  
és Rómák nyelték el a fényt.  
A függönyt végül összehúzzák.  
Egy másik idő elején.

Modern a középkor szegélyén.  
Magszenved mindent. A derüt.  
Távol, a nyugat csipke-mélyén  
egy flamand tenger visszasüt.  
Hol Bizánc bőrét szegre húzzák  
s Budára bízhatják a fényt,  
a függönyt durván összehúzzák  
egy másik idő elején.

Egy szép pohár, egy karcsu asszony.  
Egy furcsa nádfedél s a zöld  
mocsári visszfény mit fakasszon?  
Poéta, vadlúd belekölt.  
Hol ördög szókiti a búzát  
s a puszta nyeli a reményt,  
a függönyt bizony összehúzzák.  
Egy másik idő elején.

Fenn, túl az allegóriákon,  
germán szivárvány ívein  
az ég s a konyha: tömjén s tárkony  
mennyeznek, jámbor hiveim!  
Hol égi vándormértan húz át  
a villám-tabló tetején,  
a függönyt mindig összehúzzák.  
Egy. Másik. Idő. Elején.

*Ajánlás:*

Vannak, kik mindezt átalusszák,  
mint nyulacskánk a nagyregényt.  
...Az időt sajnos összehúzzák  
egy másik világ elején.

---

Utassy József

---

## A HAJDANI JÖVŐ

Ha ki szép jöttödig  
a háttérben lapult:  
elővakodik  
vackáról most a múlt.

Szégyenlősen néz szét,  
szinte bocsánatot  
kér a fél világtól,  
hogy ím: föltámadott.

Éljen hát a főnix:  
a hajdani jövő!  
Amnézia gyötri,  
negyven év nagy idő.

Emlékszel? mosolydul  
el egy férfi arca:  
Én dobtam benzines  
palackot a tankra.

És a halhatatlan,  
a néhai drága,  
ámul csak a szélben:  
leng az idő ága.

---

## KISZÁRADT FA

Jött március fenségesen,  
füvet, fát izgatott,  
cibálta ágad, édesem,  
a szél, nem vetted észre sem:  
halott voltál, halott.

Most magad siratod magadat,  
egyedül maradtál,  
törzseden tapló, daganat,  
nem szállnak rád a madarak,  
csak a halottkém harkály.



---

Kiss Ottó

---

## SZÖVETEK

### Megjött az amerikai

Megjött az amerikai, kiabálta Höhn Tóni már messziről, ahogy közeledett rettenetes hangerejű motorján, megjött az amerikai, ordította, a tyúkok szanaszét futottak a jármű elől, pedig néhány másodperccel azelőtt még békésen kapirgáltak az utca porában, megjött az amerikai, fékezett néhány méterrel előttem Riga mopedjével, úgy, hogy a motor félfordulatot tett az úton, a csomagtartója elém került, csak fel kellett rá ugranom, hogy másodpercet se késlekedjünk, induljunk megnézni az amerikaiat, a motor csattogott alattunk, a porfelhő meg, amit a Riga csinált röviddel azelőtt, ellepített minket, de ez egyikünket sem érdekelt, megjött az amerikai, csak ez volt a fontos, mert az amerikai ritka vendég a faluban, legutóbb négy esztendeje járt itt, és autóval jött, hatalmas zöld autóval, amire az volt írva, Buick, találgattuk akkor, hogy vajon hogyan sikerült átjutnia a tengeren, mert az autónak szárnya nem volt, jól körbenéztük, s bár leginkább hajóra emlékeztetett, a négy kerék elárulta, nem az, át lehet hozni hajón, világosított fel minket akkor az amerikai gyereke, aki alig lehetett nálunk idősebb, talán két-három évvel, s aki tulajdonképpen nem is amerikai volt, hiszen Ausztráliában élt a szüleivel, de nekünk csak amerikai lett, mert az utcában úgy beszéltek a családról, amerikaiak, ezért aztán rajtuk maradt, ahogy a fiún is, nekünk ő volt az amerikai, így beszélünk róla, pedig tisztességes neve is volt, David, az apja meg az anyja tudott magyarul, David is, bár ő furcsán ejtette a szavakat, de értettük, néha nem talált egy-egy kifejezést, akkor azt angolul mondta, fényképezőgép, mondtuk neki négy esztendeje, amikor búcsúzkodtunk, fényképezőgép, mondta ő is, és felnevetett, a gépet nevette, mert a kezébe adtuk, a gépet, amire az volt írva cirill betűkkel, hogy Skolnyik, nem fényképezőgép, mondta az amerikai, és elővette a hajóból az övét, fényképezőgép, mondta, és mi körbenéztük, de nem nevtünk, csodálkoztunk a masinán, mert az sokkal nagyobb volt, mint a mienk, és ráadásul szögletes, aztán megint csodálkoztunk, mert az amerikai megmutatta a felvételt, amit rólunk csinált röviddel azelőtt, s a tény, hogy az alkotás pár perc alatt elkészült, már önmagában csoda volt, hát még hogy színesben látszottunk rajta, hümmögtünk, és ingattuk a fejünket, erre az amerikai megint felnevetett, és csinált egy másik képet is, a Nenádov gyerek sokáig őrizte, s amikor Höhn Tóni megvette a motort, közös erővel ragasztottuk fel rá az alkotást, fekete klottnadrágban és barna tornacipőben viritottunk a benzintankon, a Nenádov gyerekeknek évekig tátva volt a szája, míg az eső, a szél, a hó és a jég végképp el nem törölte a múltat, el a klottnadrágot, a barna tornacipőt és a Nenádov gyerek tátott száját, az egészből csak hat fehér pont maradt a tankon, s az a hat fehér pont szabályosan helyezkedett el ott, ahol a csiriz leszedte a festéket, olyan volt, mintha valaki telitalálatot gurított volna egy nagy dobókockával, a kisdobos hat pontja, mondta Höhn Tóni, amikor a felvétel már eltűnt onnan, és röhögött, a kisdobos csudálatos hat pontja, mondta, elcsuklott a hangja, folyt a könnye, és fogta a hasát, mi meg néztünk rá csendesen, és minél inkább nevetett, annál inkább úgy, erre aztán a földre

hemperedett, annyira nevetett, s mi, Höhn Tóni meg én, most ugyanott jártunk a Rigával, mint ahol annak idején a felvétel készült, ahol a csoda megtörtént, a ház előtt, ahol az amerikai lakott, ha átkelt a nagy hajóval a nagy tengeren, a ház előtt, ahová minket, gyerekeket soha nem engedtek be, pedig sokszor csengettünk, kíméletlenül, mert tudtuk, valahol a nagyszobában ott a tévé, nekik volt az első az utcában, hatalmas antenna meredt a hatalmas ház tetejéről az ég felé, arra, ahonnan a háborús filmek jöttek, az ég felé, ahonnan mindenki mást várt, mi, gyerekek, filmeket, olyan filmeket, ahol mindig a jó győz, és a rossz elpusztul, de azért nem hittük, a Höhn Tóni meg én, hogy ott fenn, az égben jobb lehet, mint lent, a Riga mopeden, a ház előtt, ahova némi tanakodás után most is becsengettünk, hogy lássuk az amerikaiit, hogy újra jöjjön velünk, mint négy éve, és röviddel azután meg is láttuk, mert nyílt az ajtó, ami előttünk még soha nem tárult ki, s ez már önmagában csoda volt, aztán megint csodálkoztunk, mert az amerikai nagyot nőtt, mióta nem láttuk, másfélszer akkora volt, mint mi, és teljesen megváltozott négy év alatt, ennyi az első pillanatban kiderült, s ennyi elég is volt, nem is kellett több pillanat neki sem és nekünk sem, hogy nézel ki, mondta Höhn Tóni, de nem az amerikaiinak, hanem nekem, és végigtekintett rajtam, szemrehányón, mintha csak rám akarná kenni a hüvös fogadtatást, végigmértem én is magam, de nem találtam kivetnivalót, jól állt rajtam a klottnadrág, nagyon nem is volt koszos, és egyforma zoknik emelkedtek a lábam szárán, a barna tornacipőből, mi bajod van, mondtam, de inkább csak magamnak, az amerikai kényszeredetten mosolygott, aztán mondott valamit, és bement a házba, de néhány másodperc múlva visszatért, a kezében két doboz cigarettával, amit felénk nyújtott, Höhn Tóni elvette, Rojálsz rőtmentsz, mondta a kék dobozokat a kezembe adva, és a motorra ült, aztán felültem én is, hátra, az amerikai meg búcsút intett, hogy lezárja a múltat, eltörölje, könnyedén, és mi is búcsút intettünk, ám mi nem töröltünk, hanem poroltunk, gyerünk, mondta Höhn Tóni, de nem hazafelé vezetett, hanem ki az utcából, ki a faluból, örült tempóban, amennyit a Riga bírt, mehettünk vagy hatvannal, szólni akartam, hogy hova ez a rohanás, hogy bármennyire tekeri is a gázkart, nem érünk oda, hova is, szólni akartam, de tudtam, bármit kiáltok, Höhn Tóni úgysem hallja a rettenetes hangerőtől, a Riga moped repült, állva hagytuk a zöld Buickot, ami a sarkon parkolt, mert nem tudták bevinni az utcába, a lovas kocsik vájta mélyedések között megfeneklett volna, nem erre az útra gyártották, de nem úgy a Rigát, annak szárnya nőtt, repült velünk a moped, hova megyünk, akartam kérdezni Höhn Tónit, de akkor meghallottam a hangját, inkább csak hangfoszlányokat, aaa múltat végképpeltörölni rabszolgahadin dúlj-velünk, énekelte, és akkor én is rázendítettem, a Riga moped meg emelkedni kezdett, de olyan hirtelen, hogy a gyomrom lent maradt a földön, és talán a Höhn Tóni gyomra is lent maradt, aaa főöld fogsarkából kidőőlni, énekeltük már együtt, semmikvagyunk sminden leszünk, de a gyomor nem tűrte a gyors emelkedést, azt, ahogy csak egy Riga bírja röpíteni a lelket, pedig könnyedén szálltunk akkor már, s talán Ausztráliáig is elrepültünk volna, de Amerikáig biztosan, ha a semmiből elő nem kerül az a lány, az ég és a föld közül valahonnan elő nem bukkan az a lány, akit valaki még talán a Riga mopednél is tökéletesebb alkatrészekből rakott össze, aki a Nenádov gyereken kívül talán az egyetlen lény lehetett akkor a faluban, akiért érdemes volt elengedni a gázkart, akiért érdemes volt feladni a gyönyörű repülőutat, akiért érdemes volt itt maradni a földön.

## A földön maradni

A földön maradni, gondolta apám, ahogy a lábával a hatalmas markolókotró orra irányában feküdt, az utcai kapu előtt, csak a földön maradni, a fűvön, a markoló hiába jött, apám nem mozdult, arra gondolt, semmi sem történhet másképp, csak ahogy meg van írva, azt mondta, ez járt a fejében akkor, mesélte Vesta Vera azon a délutánon, amikor elmentem hozzá, mert üzent, hogy elmondana valamit, s én kíváncsi voltam, mi az a valami, ültünk egymás mellett az ágyon Vesta Vera szobájában, apám a fűvön feküdt, mondta Vesta Vera, és azon az estén én is arra gondoltam, folytatta, hogy milyen jó lenne lefeküdni a fűre, pedig nem tudtam, hogy apám kint van a ház előtt, de mégis ez járt a fejében, lefeküdni a fűre, mondta Vesta Vera, mint ahogy régen tettük, meleg nyári esteiken, amikor gyerekek voltunk, sokszor aludtunk kint az ég alatt, a két bátyám meg én, és Cézár, nézett Vesta Vera a hatalmas kutyára, aki előttünk ült a szőnyegen, és lihegett, és akkor elindult a gép, mondta Vesta Vera, de apám csak feküdt a markoló előtt, nem mozdult, folytatta Vesta Vera, hogy megvédje a házat vagy engem, nem tudom, mondta, én meg azt gondoltam, azért nem kellett volna, hogy idehívjon, hiszen ismertem a történetet, mindenki tudta a faluban, hogyan volt a kombájnnal meg a markolókotróval, a Delás gyerekekkel meg Vesta Vera apjával, aki egy délután a téesz kombájnjal szinte felnyársalta a Delás gyereket, a Delás gyereket, aki a nagy esőben fejét lehajtva közeledett a Höhn Tónitól lopott motorral az akkor már álló kombájn felé a keskeny téglagyári úton, s ezért a Delás gyerek apja még aznap este le akarta dönteni Vesta Veráék házát, de csak az utcai kaput döntötte le, mert a gép lefulladt, és a Delás gyerek apja nem tudta újraindítani, Vesta Vera apján átgázolt ugyan a markolókotró, de kétoldalt, jobbról és balról dübörögtek el mellette a lánc-talpak, elhaladt felette a gép, így hát testében ép maradt, bár lehet, hogy belül már felkészült a halálra, ezt nem tudhattam, és Vesta Vera sem tudhatta, semmi sem történhet másképp, csak ahogy meg van írva, mondta megint Vesta Vera, és én kicsit csalódott lettem, mert újra hallottam azt a történetet, amit már ismertem, s azt gondoltam, inkább a temetésre kellett volna elmennem, a Delás gyerek temetésére, ahol Höhn Tóni és a Nenádov gyerek is volt azon a délutánon, meg a Vesta Vera apja is, de akkor Vesta Vera a szemembe nézett, és azt mondta, hogy a Delás gyerek megérdemelte azt, ami történt, és Vesta Vera könnyei végigcsorogtak az arcán, de ezt senki sem tudja, szipogta Vesta Vera, csak én meg az Isten, mondta, és kitört belőle a zokogás, nyúltam volna, hogy megsimogassam az arcát, hogy megvigasztaljam, de a mozdulatra Cézár, a kutya, aki még mindig előttünk lihegett, a kezem után kapott, így hát visszatettem azt a combomra, a Delás gyereket ne emlegessük, úgysem hallja a mennyországban, mondtam, nem, szipogott Vesta Vera, a pokolra került, felelte, és megint zokogni kezdett, és én megint mozdítottam a kezem, de a kutya figyelt, aztán, amikor abbamaradt a szipogás, Vesta Vera megint rám nézett, és azt mondta, hogy ő már nem szűz, hallgattunk néhány másodpercig, én sem vagyok már szűz, mondtam aztán, hogy vigasztaljam Vesta Verát, de erre ismét kitört belőle a zokogás, talán még erősebben tört ki, mint azelőtt, s én nem tudtam, mit tegyek, Cézárra néztem, hogy segítsen, de a buta állat csak a gazdájára figyelt, utána meg félrefordította a fejét, aztán vissza, és újra lihegni kezdett, megerőszkolt a Delás gyerek, mondta Vesta Vera, és mintha megkönnyebbült volna, lassan abbamaradt a szipogás, már két éve, folytatta, de megfenyegetett, hogy megöl, ha valakinek elmondom, mondta Vesta Vera, aztán nagyot sóhajtott, az érparton történt, a fahíd alatt, ahonnan lesik a lányok lába közét, mondta, és megint rám nézett, a tekintetében sértődöttség ült, ám ugyanakkor

elégedettség is bujkált ott, és mikor ez utóbbit felfedeztem, az arcom vörös lett, legalábbis úgy éreztem, de nemcsak a felfedezéstől, hanem mert eszembe jutott, hogy a Höhn Tónival meg a Nenádov gyerekekkel én is néztem már a lányok lába között a fahíd alól, a deszkák résein át, és akkor, mintha csak a kutyát figyelném, lopva Vesta Verára lestem, és megint felfedezni véltem az elégedettséget a tekintetében, de ez az elégedettség most mást mondott, mint az előbb, azt, hogy Vesta Vera tudja, én is néztem a lányok lába között, erre aztán, ha lehet, még vörösebb lett az arcom, és akkor Vesta Vera, mintha csak direkt, felhúzta egyik lábát az ágyra, a mozdulatra a rövid szoknya, amit Vesta Vera viselt, feljebb csúszott a combján, a kutya meg, mintha csak parancsszó lenne az a lábfelhúzás, hirtelen abbahagyta a lihegést, és Vesta Vera lába közé fúrta a fejét, nem mész innen, mondta azonnal Vesta Vera, és a fejére ütött az állatnak, de akkor már Vesta Vera arca is vörös volt, meleg van itt, mondtam, és felálltam, hogy kinyissam az ablakot, kiviszem a kutyát, mondta akkor Vesta Vera, és Cézárral kiment a szobából, én meg kitértam a kis ablak szárnyait, Vesta Vera ablaka a disznóóra nézett, az ólban hatalmas állat feküdt, a látvány jót tett, meg talán a friss levegő is, elmúlt az égető érzés az arcomról, visszaültem az ágyra, de Vesta Vera sokáig nem jött be a szobába, ezért az íróasztalhoz mentem, a tetején apróságok voltak, ceruza, radír, szigetelőlőszalag, kihúztam hát a fiókot, ott meg könyveket láttam, és a könyvek tetején egy papírlapot, érzelmem kocka, bársony a lapja, véres a sarka, van, aki dobja, olvastam a cetlin az egymás alá írt sorokat, kiszámolás, ez volt a rövid vers címe, gyorsan visszacsuktam a fiókot, szégyelltem magam, amiért kutattam, megmosdottam egy kicsit, nyitott be Vesta Vera a szobába, de akkor én már az ágyon ültem, és láttam, kirúszolta az ajkát, és másik pólót vett fel, fehérret, a melltartót meg levette, átütöttek a nagy, barna gombok a pólón, s mozogtak is le-föl, ahogy Vesta Vera közeledett az ágyhoz, de nem ült le, megállt előttem, lehajolt, és megfogta a kezem, kérsz bort, kérdezte, van kint a konyhában, meg pohár is, mondta, nem tudtam, mit tegyek, nem szoktam inni, mondtam aztán, én sem, mondta Vesta Vera, de ha kérsz, mondtam, hozd be, mondta Vesta Vera, és én kimentem a konyhába, az asztalon fémtálca volt, azon meg egy üveg házi bor két pohárral, előkészítette, gondoltam, s egyik kezembe fogtam a tálcát, hogy a másikkal ki tudjam nyitni majd az ajtót, s úgy is lett, de amikor beléptem, megremegett a kezem, mert Vesta Vera az ágyon feküdt, hason, és nem volt rajta ruha, a vállá fölött nézett rám, és mosolygott, a földön maradni, gondoltam, s ez jót tett, kicsit megnyugodtam, de a poharak csilingeltek a tálcán, a bor meg lötyögött az üvegben, gyorsan letettem hát az egészet az ajtó melletti kályhára, gyere ide, mondta Vesta Vera, s én odamentem, megfogta a kezem, és mutatóujjam a szájába vette, a kezem még mindig remegett, de most nem voltam piros, az előbb hazudtam, mondtam neki, én még szűz vagyok, vagyis nem voltam még úgy lánnyal, hebegtem, simogassál, mondta, és kivette az ujjamat a szájából, én meg simogatni kezdtem a hátát, de a tekintetem lejjebb kutatott, azt akarom, hogy szeressen valaki, mondta Vesta Vera, és én azt gondoltam, hogy majd szeretni fogom, finomabban, mondta akkor Vesta Vera, és én finomabban simogattam, puhán, mondta Vesta Vera, és én puhán simogattam, és egyre lejjebb, akkor az ablak alatt rőfögni kezdett a disznó, de én tovább simogattam, csendben voltunk percekig, és ebben a csendben egyre jobban hallatszott a disznó rőfögése, ez így nem megy, mondtam Vesta Verának, és ő felült, előtűnt hatalmas melle, mert az anyám cigány volt, azért nem szeret senki, mondta Vesta Vera, és láttam, megint a sirással küszködik, félcigány, így csúfolt a Delás gyerek is, mondta, és újra járkálni kezdtek a barna gombok, le-föl himbálózott Vesta Vera hatalmas melle, azt

hittem, megint zokogni kezd, de nem, mindnyájan csak azt akarjátok, szemetek vagytok mind, kiabálta Vesta Vera, és felkapta a kispárnát, azzal ütötte a fejemet, én meg összehúztam magam, a kezem a tarkómra tettem, de Vesta Vera csak ütött a párnával, mindenki rohadt szemét, ordította, és ütött, mindennap erre vártam, üvöltötte Vesta Vera, hogy megdögöljön, és csak ütött, nem tudjátok, hogy milyen az, kiabálta, és verte a fejem a párnával, s én nem tudtam, honnan ez a düh, azt hittem, sohasem hagyja abba, mindennap és minden éjjel, kiáltotta, és akkor a párna kiszakadt, mindennap és minden éjjel, mondta Vesta Vera többször is, de egyre csendesebben, mindennap és minden éjjel, mondta Vesta Vera, felnéztem, ám ő nem figyelt rám, akkor már hallgatótt, és valahova nagyon messzire bámult, tekintete egyetlen pontra tapadt, lehet, hogy nem is hallotta a disznót, pedig az még mindig rőfögött, és lehet, hogy a tollpíhéket sem látta, pedig azok akkor szálltak le ránk, Vesta Verára és rám, puhán, mintha csak simogatni szeretnének.

### **Csak simogatni szeretne**

Csak simogatni szeretnék, mondta a Nenádov gyerek a békának, és óvatosan közelítette felé a kezét, de a béka elugrott, ám a Nenádov gyerek megint közelített, de akkor meg felfújta magát az állat, szembepisil, mondtam a Nenádov gyerekeknek, de ő csak nyúlt a béka felé, hagyjátok már azt a varangyot, úgysem lesz belőle királylány, jött ki Stanci néni az udvarra, ahol voltunk, kezét megtörölte a kötényébe, inkább szóljatok be Stanci bácsinak a restibe, hogy jöjjön ebédelni, mondta, úgysem talál haza egyedül, tette hozzá az orra alatt, és már fordult is vissza a házba, mit esznek, Stanci néni, kérdezte a Nenádov gyerek jó hangosan, és már nem közelített, szilvás gombóc lesz, fordult vissza félig Stanci néni, senki sem tud olyan jó szilvás gombócot csinálni, mint a Stanci néni, mondtam a Nenádov gyerekek jó hangosan, ha szóltok Stanci bácsinak, ti is kaptok, fordult vissza most már egészen Stanci néni, aztán bement a házba, mi meg futva vágunk át Stanci bácsiék kertjén, hogy minél hamarabb odaérjünk az állomás épülete melletti restibe, a Zöld Szemaforba, hogy ki ne húljon a leves, mert a szilvás gombóchoz bizonyára az is jár, futottunk végig az érparton, át a fahídon, végig a főutcán, futottunk, majdnem a Zöld Szemaforig, csak rövid időre álltunk le, úgy a táv felénél, mert a Nenádov gyerek köhögni kezdett, ám hamar elmúlt a köhögése, és csak akkor jött vissza megint, amikor beléptünk a restibe, mert a falakból régről maradt dohánybűz áradt, s még szivarfüst is érződött, friss és irtózatosan bűdös, mint a Stanci bácsi szivarjáé, mi van, kölkök, szólt ránk a csapos, más nem is volt a helyiségben, akkor a Nenádov gyerekekre megint rájött a köhögés, és kifordult a kocsmából, kérdezni akartam a csapost, nem látta-e Stanci bácsit, de megelőzött, hisz nem először kerestük őt a Zöld Szemaforban, az állomásra ment, mondta, mielőtt megszólíthatam volna, a Nenádov gyerek is hallotta, hol keressük Stanci bácsit, pedig még mindig köhögött, de akkor már nemcsak ezért nem futottunk, mert köhögés közben olyat nem lehet, hanem mert az állomás épületének ablakáig mindössze hatvanhat lépést kellett megtennünk, lehet, hogy a Nenádov gyerekeknek többet, mert kisebb volt, és kisebbeket is lépett, de nekem hatvanhatot, többször megszámloltam, amikor egyedül jártam erre, most is számloltam, mert a Nenádov gyerekekkel nem lehetett beszélni, még mindig köhögött, de egyszer csak hirtelen abbahagyta, pontosan a táv felénél, a harmincharmadik lépés után, ahonnan már látszott a tükör, az ablakon át látszott az a megrepedt tükör, melynek segítségével az állomás irodájába be lehetett látni, tudtuk, hisz sokszor lestük, gyerekek, a tárcsás embert az irodájában, aki most is ott volt, de

most Stanci bácsi is ott ült, a tárcsás ember mellett, aki Stanci bácsi füstölgő szivarját tartotta, amitől a Nenádov gyerek általában köhögött, de most nem, mert a szivar messze volt a Nenádov gyerektől, a Nenádov gyerek meg messze volt a szivartól, ahogy ez ilyen esetekben lenni szokott, a tárcsás ember jó messzire tartotta a szivart a testétől, csak füstölgő végét láttuk, a többi kimaradt a tükörből, de tudtuk, ott van, mert ha valami nem látszik, azért még létezik, ahogy azt Stanci bácsi egyszer megtanította nekünk, gyerekeknek, de most Stanci bácsi a tárcsás embert tanította, legalábbis magyarázott neki, hogy mit, azt nem hallottuk, ám amikor Stanci bácsi összekulcsolta a kezét a tárcsás ember hóna alatt, akkor már tudtuk, hogy a török gyereket meséli, azt a fogást mutatja, amivel Stanci bácsi egyszer régen legyőzte a török gyereket, ráismertünk a szép fogásra, mert nekünk is mutatta sokszor, s amikor Stanci bácsi ismét legyőzte a török gyereket, megkondult a harang a közeli templom tornyában, dél van, mondta a Nenádov gyerek, s reménykedni kezdtünk, hogy Stanci bácsi is hallja a harangszót, s eszébe jut az ebéd, a szilvás gombóc meg a leves, ami, ha nem sietünk, kihűl, reménykedni kezdtünk, mert az, hogy bemenjünk a tárcsás ember irodájába, szóba sem jött, még csak nem is gondoltunk rá, hiszen a tárcsás ember sokszor elkergetett minket, gyerekeket, az állomás környékéről, ha arra ógyelegtünk, vagy ha észrevette, hogy lessük őt a megrepedt tükrön keresztül, amint belemerül a vastag fekete könyvbe, amit olvasott, s ami most az asztalon feküdt, de akkor már nemcsak a könyv látszott a megrepedt tükrőben, hanem a szivar is, mert a tárcsás ember visszaadta azt Stanci bácsinak, és Stanci bácsi felállt, mi meg lejjebb húzódtunk, hogy ha a tárcsás ember kikíséri Stanci bácsit, ne lásson meg minket, de a tárcsás ember nem jött ki, csak Stanci bácsi, mi meg követtük őt, s úgy fél távnál, a harmincharmadik lépés táján közrefogtuk, nehogy a resti felé forduljon, és megszólítottuk, hogy érte jöttünk, a Stanci néni küldött, és hogy ezért szilvás gombóc jár majd, legalábbis ezt ígérték, és a Stanci bácsi nagyot szívott a szivarból, és mosolygott, de a mosoly nem sikerült egészen, mert Stanci bácsit elfogta a köhögés, ahogy a Nenádov gyereket is szokta, mi meg elérkezettnek láttuk az időt, hogy megkérdezzük, mit is olvas a tárcsás ember olyan nagy igyekezettel, milyen könyv az, amit állandóan olvasni lehet, szövetségek könyve, mondta Stanci bácsi, szövetségeké, kérdezte a Nenádov gyerek, az, mondta Stanci bácsi, olyan, mint a Delás gyerek csapata vagy a mi csapatunk, hogy szövetségben vagyunk hárman, én, a Höhn Tóni meg a Nenádov gyerek, kérdeztem Stanci bácsit, ahogy mentünk végig a főutcán, majdnem, mondta Stanci bácsi, háborús könyv, kérdezte a Nenádov gyerek, s akkor Stanci bácsi megint mosolyra húzta a száját, de most sikerült is neki, mert akkorra már elnyomta a szivart, azt a szövetséget az emberek nem egymással kötik, mondta Stanci bácsi, hanem, kérdezte a Nenádov gyerek, a fentiekkel, mondta Stanci bácsi, és az ég felé nézett, amerre a tárcsás ember is szokott, ha felpillant a fekete könyvből, fent is van egy ugyanolyan világ, mint itt lent, vagy még lejjebb, bennetek, nézett ránk Stanci bácsi, vagyis úgy van berendezve, tette hozzá, csak, mondta aztán Stanci bácsi, és elhallgatott, csak, kérdezte a Nenádov gyerek, csak ott rosszabb a helyzet, mert nem lehet szivarozni, mondta Stanci bácsi, hallod, mondtam a Nenádov gyerekeknek, lehet, hogy ott neked is jobb lenne, nem köhögneél annyit, lehet, mondta a Nenádov gyerek tűnődve, és nem szólt már hazáig, és Stanci bácsi sem szólt már hazáig, csak otthon, akkor, amikor asztalhoz ültünk, mind a négyen, mert Stanci néni nekünk, gyerekeknek is terített, hideg a leves, mondta akkor Stanci bácsi, de Stanci néni először úgy tett, mint aki nem hallja, aztán, amikor a szilvás gombóc jött, akkor Stanci néni megjegyezte, hogy a gombóc hidegen jó csak igazán, mert ha meleg, elcsapja a gyomrot, aztán azt mondta, hogy az ő kislánya is nagyon szerette a gombócot, még a szil-

vafára is felmászott, hogy leszedje a hozzávalót, az lett a veszte is, tette hozzá Stanci néni, és a feje nagyon remegett, nem úgy volt az, mama, mondta Stanci bácsi, és felszúrt egy gombócot a villájára, ennek így kellett lennie, mondta aztán Stanci bácsi, és akkor Stanci néni is leült, egyél, kisfiam, mondta, és felém nyúlt, hogy megsimogassa a fejem, de én elhúzódtam, hagyja, Stanci néni, mondta a Nenádov gyerek, és ő is felszúrt egy gombócot a villájára, hiába simogatja, mondta a Nenádov gyerek, úgyse lesz belőle királylány.

### **Királylány lesz belőle**

Királylány lesz belőle, ha addig élek is, mondta Höhn Tóni, aztán hozzátette, hogy a tenyerén fogja hordani, majd meglátom, ő, Höhn Tóni, az ilyesmivel nem szokott viccelni, ha egyszer valamit megmond, az úgy is lesz, jól van, mondtam, majd meglátjuk, megérdemli, mondta Höhn Tóni, megérdemli, mondtam én is, egyébként meg, mondta ő, egyébként meg, kérdeztem, egyébként meg szeretet kell neki, mondta Höhn Tóni, világos, mint a nap, Vesta Verának szeretethiánya van, mondta, és leült a fűbe, világos, mint a nap, mondtam én is, és mellélültem, nem látsz papsajtot, kérdezte Höhn Tóni, körbenéztem, erre nincsen, mondtam, és hogy csinálod, kérdeztem aztán, Höhn Tóni is körbenézett, kihúzott egy fűszálat, mikor van Vera-nap, kérdezte, és a szájába vette a fűszálat, valamikor év elején, mondtam, hívhatnak másképp is, tűnődött Höhn Tóni, Jolánnak, mondtam, az most van, hülyeség, mondta Höhn Tóni, a Veránál nincs szebb név, tette hozzá, nincs, mondtam én is, hát akkor, nézett rám, semmi, mondtam, csak azt kérdezem, hogyan csinálod, kérdeztem, egyenesen, mondta Höhn Tóni, megmondom neki, hogy mi van, tette hozzá, miért, mi van, kérdeztem, mi van, mi van, tépett ki egy fűcsomót Höhn Tóni, az van, hogy nem lehet hagyni, hogy szenvedjen, mondta Höhn Tóni, nem lehet, mondtam én is, hát akkor, kérdezte Höhn Tóni, ezt kérdezem én is, mondtam, szerinted, kérdezte Höhn Tóni kicsit később, szerintem finoman, mondtam, puhán, ki kell tapogatni, hogy akarja-e, tettem hozzá, elviszem moziba, mondta Höhn Tóni, hétfőn van matiné, mondtam neki, két forint, négytől, téptem ki én is egy fűszálat, fejenként, kérdezte Höhn Tóni, fejenként, mondtam, nem baj, mondta ő, megéri, tette hozzá, mi megy, nézett rám aztán, nem tudom, feleltem, meg kéne nézni, mi megy, mondta Höhn Tóni, vigyem el szerelmes filmre, kérdezte, hülye vagy, mondtam, matinén nincs szerelmes, hétfőn elmegyünk, megnézzük, mi megy, mondta Höhn Tóni, ma van hétfő, mondtam neki, azért mondom, mondta Höhn Tóni, jössz, kérdeztem, pihenek még egy kicsit, mondta, fáradt vagy, tettem a számba a fűszálat, nem, mondta Höhn Tóni, hát akkor, kérdeztem, csak úgy, mondta, miért, kérdeztem, miért, miért, mert hétfő van, mondta, és hallgatott, aztán hozzátette, hogy biztosan lelegelték a disznók, mit, kérdeztem, mit, mondta, hát a papsajtot, okos állat a disznó, magyarázta Höhn Tóni, kieszi a fű közül, mondta, akkor négykor a mozinál, kérdeztem, négykor a mozinál, mondta ő is, megyek, mondtam, menjél, mondta Höhn Tóni, aztán megint kihúzott egy fűszálat, én meg felálltam, és elindultam, még hogy királylány lesz belőle, gondoltam, és eszembe jutott a lány, akit nemrég láttunk Höhn Tónival, abból nem kell királylányt csinálni, az készen van, gondoltam, olyat csak festeni lehet, de kinek van akkora ecsetje, hogy olyan szépet fessen, meg vászon is kell, jó nagy, legalább akkora, mint a mozikban, gondoltam, és akkor, ahogy befordultam a sarkon, szembejött velem az a lány, akit Höhn Tónival egyszer már láttunk, először azt hittem, csak odaképzelem, de nem, mert közeledett, és mosolygott, hátranéztem, hogy tán jön utánam valaki, azon mosolyog, a lány ettől még jobban mosolygott, mert nem jött utánam senki, és én onnan kezdve nem tudtam

levenni a tekintetem róla, egyszerű volt és tökéletes, törékeny királylány, de igazi nő is, pólóján színes, festett lepkéket hozott, de lehet, hogy azok hozták őt, mert könnyedén lépkedett felém, pedig a kezében nagy és furcsa alakú bőrönd volt, igen, gondoltam, a lepkék hozzák, azokkal jött a földre is, mert abban biztos voltam, hogy csak átmenetileg van itt, s majd visszaviszik a lepkék az ég és föld közötti világba, hova mész azzal a bőrönddel, kérdeztem, mert a lány, amikor a közelembé ért, még mindig mosolygott, aztán megállt, és a szemembe nézett, ez nem bőrönd, hanem gitártok, mondta, beszélő váson, gondoltam, mert a lány hangja selymes volt, mint egy finom szövet, lepkékből szótték, tűnődtem magamban, gitártok, tűnődtem aztán már hangosan, és kivettem a fűszálat a számból, és a szám távra maradt, mert a lepkék abban a pillanatban felszálltak, otthagyták nekem a lányt, de én nem a lepkéket néztem, hanem a nőt, aki még mindig mosolygott, úgy álltunk az utcán, mintha régről ismernénk egymást, csak eddig még nem találkoztunk, és te hová mész, kérdezte, mert hétfő volt, s mert hétfőn mindig kérdezett, mint az később kiderült, amikor már jól ismertem a lányt, akit Lisának hívtak, Lisa hétfőn mindig kérdezett, a válaszokat meg általában hétvégére hagyta, az ötödik, de inkább a hatodik napra, de sosem a hetedikre, mert akkor inkább pihent.

### **Akkor inkább pihen**

Akkor inkább pihen, mondta a Nenádov gyerek, és ledőlt a vaságyára, jól van ez így, gondoltam, és én is ledőltem a vaságyamra, az otthonban délutáni pihenő volt, s bár ritkán töltöttük ágyban azt a két órát, az elején általában lefeküdtünk, míg a nevelők körbejárták a szobákat, hogy megnézzék, mindenki fent van-e az ágyán, azután csak az volt a lényeg, hogy csendben maradjunk, bármit csinálhattunk a szobákban, csak hangoskodni nem lehetett, persze néha ránk nyitottak, és ha nem feküdtünk vízszintesen, ha mondjuk kártyáztunk vagy kockát dobtunk, akkor néhány napig nem mehettünk sehova, s most várható volt, hogy ránk nyitnak, mert három napja két srác megszökött az otthonból, s azóta szigorúbban ellenőriztek, hát akkor pihenünk, gondoltam, s az járt a fejemben, amit Stanci bácsi mondott néhány nappal azelőtt, amikor panaszkodtunk neki a délutáni pihenésre, hogy miért kell nekünk feküdni, a Nenádov gyereknek meg nekem, meg a többi nevelőotthonosnak, miért kell minden áldott délután lefeküdni, amikor nem is vagyunk álmosak, inkább mennénk valahova, mondjuk Stanci bácsiékhoz, mert ott jobb, és akkor Stanci bácsi a mozdulatlanságról meg a mozgásról beszélt nekünk, hogy mind a kettő fontos, egyik sem lehetne a másik nélkül, de az alvásra ott van az éjszaka, mondta akkor a Nenádov gyerek, van úgy, hogy nincs más út, csak a mozdulatlanság útja, mondta akkor Stanci bácsi, ami mindig a mozgásé is, magyarázta, mert a mozgás és mozdulatlanság ugyanaz, mondta Stanci bácsi, ennek semmi köze a délutáni pihenőhöz, mondtam Stanci bácsinak, és a Nenádov gyerek erősen bólogatott, rendnek kell lennie, kezdte újra a magyarázkodást Stanci bácsi, és nektek is az a dolgotok, hogy betartsátok a rendet, mondta, mert mindenütt a földön, de még a világegyetemben is ugyanaz a rend van, s nektek, gyerekeknek, és nekünk, felnőtteknek és minden élőnek az a dolga, hogy fenntartsa ezt a rendet, arra ott van Rózsa rendőr, mondtam, de Stanci bácsi tovább magyarázott, hogy ezek olyan törvények, amelyek nincsenek leírva, én nem akarom betartani ezeket a törvényeket, mondta a Nenádov gyerek, főleg hogy nincsenek leírva, mondtam én is, nincs más út, mondta Stanci bácsi, be kell tartani, mert ez a rend erősebb nálatok, de még nálam is, mondta Stanci bácsi, még a törököknél is, kérdeztem, még a törö-



köknél is, mondta Stanci bácsi, de még az oroszoknál, németeknél meg a románoknál, sőt az amerikaiaknál is, folytatta, mert ez a rend olyan rend, hogy ha nem tartjátok be, akkor kivet magából, és elpusztultok, mert nincs más út, csak ebben a rendben élhettek, egyszer úgyis meghalunk, mondta a Nenádov gyerek, mindenki meghal, mondtam én is, félrebeszél, mondta a Nenádov gyerek, csak a rendetlenek halnak meg, nézett Stanci bácsira, nem úgy van az, mondta Stanci bácsi, hanem úgy, hogy a halál is hozzátartozik ehhez a rendhez, azt is el kell fogadnunk, mert ha nem tesszük, idő előtt kivet magából ez a rend, de ha elfogadjuk, mondta Stanci bácsi, akkor, és csak akkor, szépen élhetünk, és szabadok lehetünk, hogy lehetünk szabadok, amikor bezárnak minket, kérdezte a Nenádov gyerek, meg kell szökni, mondtam, nem kell megszökni, mondta Stanci bácsi, egy szökéstől még nem borul fel a rend, mondta a Nenádov gyerek, felborul az, mondta Stanci bácsi, bennetek borul fel, folytatta, mert bennetek is ugyanaz a rend van, mint bennem meg a világegyetemben, hát akkor mit csináljunk, kérdezte a Nenádov gyerek, éljetez ebben a rendben, és akkor eljöhetnek ide, mondta, de ha egyszer nem engednek, erősködött a Nenádov gyerek, ha egyszer az ágyon kell feküdni, erősködtem én is, mondtam, hogy a mozdulatlanság és a mozgás ugyanaz, magyarázta akkor Stanci bácsi, ebben lehet valami, gondoltam most, fenn a vaságyon, mert kezdtem megérteni, mit mondott Stanci bácsi, s mert újra ott voltam vele meg a Nenádov gyerekekkel Stanci bácsiék kapujában, miközben tudtam, hogy a vaságyon fekszem, vízszintesen, és mégis újra ott vagyok, és a Nenádov gyerek is újra ott van, ott kellett lennie, mert újra magyarázott Stanci bácsinak, hogy ha fenn fekszik a vaságyon, ugyanakkor nem lehet ott Stanci bácsinál is, legföljebb elképzeli, hogy ott lesz, vagy emlékeztet rá, hogy ott volt, magyarázta a Nenádov gyerek, az idő dolgokból van szöve, mondta Stanci bácsi, a dolgok meg nem lesznek vagy voltak, hanem vannak, mondta, az időtől függetlenül vannak, mert idő nincs, csak mi, emberek találtuk ki, csak dolgok vannak, anyagtalan dolgok, mondta Stanci bácsi, amelyek megtörténnek velünk, ahogy mi is megtörténünk, mert ilyen dologból vagyunk mi is, átmennek rajtunk ezek a dolgok, és mi átmegyünk rajtuk, és számunkra csak akkor felfoghatók, ha érzékeljük őket, mondta Stanci bácsi a kapuban, s még azt is mondta, hogy minden, ami velünk történik, vezet minket valahova, s én akkor, ott a vaságyon úgy éreztem, hogy ez valahogy így van, másképpen nem is lehet, hiszen ott voltam megint Stanci bácsinál, és nem is kellett megszökni, ugyanakkor a rendnek is eleget tettem, mert behunyt szemmel feküdtem a vaságyon, nyugodtan, s jól éreztem ott magam, és jól éreztem magam Stanci bácsinál is, egészen addig, míg Stanci bácsi mindenféle átmenet nélkül hirtelen az életről meg a halálról kezdett beszélni, hogy a víz és a levegő a távoli tűzzel életet ad a földnek, a tűz és a levegő távoli vízzel meg halált hoz a földnek, a földnek, amiből mi is vagyunk, én meg a Stanci bácsi, és akkor meghallottam a kiáltásokat, hogy terjed a tűz, kifelé a szobákból, terjed a tűz, kiabálták az otthonban a nevelők, kinyitottam a szemem, és nagy füstöt láttam, ami a Höhn Tónival együtt jött be a szobába, Stanci bácsi jól van, kérdeztem Höhn Tónit, de lehet, hogy csak gondoltam, hogy kérdezem, félrebeszél, mondta a Nenádov gyerek mellettem, és köhögni kezdett, s utána már csak kívülről láttam a nevelőotthon épületét, ami lángokban állt, a Nenádov gyerek ott volt mellettem, vele meg a többi gyerekek kettes sorban mentünk, egészen a moziig, de ott nem filmet vetítettek akkor, hanem ott kellett kivárnunk, míg a tűzoltók meg nem érkeznek és el nem oltják a tüzet, és a két nevelő, aki velünk volt, beteretelt minket, mondták, hogy menjünk be a moziba, és maradjunk ott, de úgy beszéltek, mintha nem is ott volnának velünk, mint-

ha a nevelőotthonban maradtak volna, hozzánk szóltak, de a tekintetük mást keresett, a lángokat nézték meg a füstöt, ahogy szállt fel az ég felé, és mi is a füstöt néztük, ahogy szállt fel az ég felé, egészen addig a pillanatig, míg ránk nem szóltak, durván, hogy ne bámészkodjunk annyit, hanem most már aztán tényleg menjünk be a moziba.

### **Menjünk a moziba**

Most már aztán tényleg menjünk be a moziba, mondta a Nenádov gyerek, mert már jó félórája ácsorogtunk az épület előtt, s talán ha tíz perc lehetett a kezdésig, s még a jegyeket is meg kellett vennünk, hármat, ugyanis Vesta Vera nem jött el, hiába vártuk, Höhn Tóni azt mondta, biztosan nem engedte az apja, Vesta Vera jött volna, mondta Höhn Tóni, csak úgy sugárzott róla, hogy jönne, fordult felém, sugárzott, mondtam én is, csak láttad volna a szemét, mondta Höhn Tóni, a szemét, mondtam én is, ne bántsátok, jött közelebb a Nenádov gyerek, erre nevetni kezdtem, szerelmes, kérdezte a Nenádov gyerek, nézegetve a film plakátját, könnyen lehet, mondta Höhn Tóni, s ő is nevetni kezdett, mit röhögtek, szólt oda a Nenádov gyerek, semmit, mondta Höhn Tóni, és abbahagyta a nevetést, aztán eloltotta a cigarettáját egy leázott plakáton, Vigyázz, nagymama, ez volt a film címe, nagyon nem volt biztató, de mint később kiderült, tanulságos filmet láttunk, szovhozos fiatalokról szólt, egy fiúról meg egy lányról, akik együtt festik ki a kultúrházat, egy kettős létra is volt a filmben, rajta a szovhozos fiúval meg egy vödör festékkal, s amikor a nagymama át akart bújni a létra alatt, a fejére borult a vödör festék, pedig a szovhozos lány szólt neki, hogy vigyázz, nagymama, de későn jött a figyelmeztetés, a szerelem elvakította a lányt, ez lehetett az egyik mondanivaló, legalábbis Höhn Tóni szerint, a másik, hogy hiába minden igyekezet, akkor is bekövetkezhet a tragédia, de a tragédia csak később jött, először mi mentünk, be a moziba, az előtérbe, és amikor beálltunk a sorba, hogy jegyeket vegyünk, hármat, mert akkorra már a Höhn Tóni is lemondott arról, hogy Vesta Vera eljön, amikor beálltunk a sorba, megpillantottam azt a gyönyörű lányt, akit Lisának hívtak, félreeső helyen ült, az előtérbe kitett székek egyikén, és nem volt nála a furcsa alakú bőrönd, amit első igazi találkozásunkkor cipelt, de bőrönd nélkül is nagyon szép volt, láttam, ő is észrevett, rám nézett, és én rá, ahogy ez ilyen esetekben lenni szokott, a filmekben, a Höhn Tóni és a Nenádov gyerek meg engem nézett, hogy mit nézek, ki az a lány, kérdezte a Nenádov gyerek, valami Lisa, mondta Höhn Tóni, nyolcadikos lesz, kérdezte a Nenádov gyerek, hetedikes lesz, mondtam, pedig semmit sem tudtam a lányról, még nem láttam, mondta a Nenádov gyerek, már régóta itt van, mondta Höhn Tóni, láttuk, tette hozzá nem kis önelégültséggel, a nagymamájához jött, arra vigyáz, mondtam én, hogy tudassam, ismerem, holott csak ez jutott eszembe, ez a mondat, talán a filmcím miatt, de aztán nemsokára, amikor odamentem a lányhoz, akit Lisának hívtak, kiderült, hogy nem is tévedtem sokat, igaz, nem a nagymamájához jött, hanem a nagymamájával jött a faluba, mamókával, ahogy ő mondta, mert eddig a mamóka nevelte őt, de most már ő vigyáz a mamókára, ugyanis a mamóka megöregedett, mondta Lisa, és vidékre kellett jönniük, mert itt olcsóbb az élet, mert mamóka vidéken volt gyerek, igaz, nem ebben a faluban, egy másikban, de az a falu már nincs ebben az országban, mondta Lisa, ezért jöttek ide, az nem lehetséges, hogy egy falu elhagyja az országot, gondoltam, de nem szóltam semmit, mert biztos voltam benne, hogy Lisa olyat nem mond, ami nem igaz, és örültem, hogy beszélt, és örültem, hogy majdnem úgy volt minden, ahogy a Höhn Tóninak meg a Nenádov gyereknek mondtam, és úgy éreztem, Lisát már nagyon régóta ismerem, hiszen azt is tudtam róla, hogy a nagymama miatt jött a faluba, kerestem magamban észérveket, nem ülsz hozzánk, kérdez-

tem aztán Lisát, és leguggoltam mellé, ő meg előrehajolt a székből, közel az arcomhoz, mennyire hülye vagyok, gondoltam, úgy kellett volna kérdezniem, hogy odaül-e, hogy a mondatban érezze a szándékot, azt, amit szeretnék, de megnyugodtam hamar, mert Lisa azt mondta, szívesen, és még közelebb hajolt hozzám, éreztem a meleget, amit a lénye sugárzott, nyugodt voltam, de a szívem hevesen vert, és éreztem, izzadni kezd a tenyerem, akkor kinyitották a moziajtót, és az a sok gyerek, aki az ajtó előtt tolongott, most hirtelen egyszerre akart bemenni, mert délutáni előadás volt, matiné, és a matinén nincsenek megszámozva a jegyek, mindenki oda ül, ahová akar, s természetesen mindenki a legjobb helyre akart ülni, így aztán egyszerre tódultak be az ajtón, Höhn Tóni és a Nenádov gyerek is ott tolongott, és oda-odapillantottak felénk, jössz, kérdeztem Lisát, ő felállt, de nem sietett, láttam, meg akarja várni, míg a többiek bemennek, foglaljatok helyet nekünk is, mondtam Höhn Tóninak, aha, bólintott Höhn Tóni, aztán gyorsan eltűnt a tömegben, már csak bent láttam, a Nenádov gyerekkel ült, és mellettük csak egyetlen üres szék volt, nem baj, mondta Lisa, ő majd előrébb megy pár sorral, mutatott az üres helyek egyikére, kérdezni akartam, hogy én is odaülhetek-e, mellé, vele, de nem volt idő, egymás után foglalták el az elől lévő székeket, s addigra már Lisa is leült, én meg odamentem Höhn Tóni mellé, mert intett, hogy jöjjenek már, mert mindjárt elfoglalják azt az egy helyet is, már régen ment a film, festett a két szovhozos, de én még mindig azon gondolkodtam, hogy mi lett volna, ha Lisa mellé ülök, s már éppen elfogadtam magamban, hogy úgysem történt volna semmi különös, hiszen biztosan csak azért beszélt velem olyan kedvesen, mert nincs ismerőse a faluban, már éppen elfogadtam, hogy nem történt volna semmi különös, ám akkor Lisa hátranézett, s amikor megtalálta szemével, rám mosolygott, és én is mosolyogtam, ahogy ez ilyen esetekben lenni szokott, a filmekben, aztán hátrafordultam, de csak egy pillanatra, hogy megtudjam, egyáltalán engem néz-e, s hogy lássam, nézi-e még valaki Lisát, de nem nézte senki, mindenki a vásznat bámulta, visszafordultam hát, és Lisa még mindig mosolygott, jobban, mint az előbb, aztán ő is visszafordult, a vászon felé, ott éppen egy szép jelenet kezdődött a szovhozos fiúval meg a szovhozos lánnyal, s én elképzeltem, hogy én vagyok a szovhozos fiú, Lisa meg a szovhozos lány, s képzeletben meghosszabbítottam a mozivásznat a főutca felé, s Lisával lefutottunk a vásznonról, futottunk a főutcán, futottunk, de mégis nagyon lassan haladtunk, s akkor Lisa megint felém fordult, és rám nézett, de nem mosolygott, komoly volt, a szememet nézte, én meg úgy tettem, mintha a vásznat figyelném, de éreztem a tekintetét, s tudtam, Lisa tudja, hogy érzem azt a tekintetét, és akkor mást is kezdtem érezni, melegséget, de ez a melegség nem melegített, hanem átjárt, belülről, valahonnan a gyomor tájékáról jött, és szétsugárzott az egész testemben, mindenemet betöltötte, és túlhaladt rajtam, miközben bennem is ott maradt, és akkor Lisára néztem, és ez az érzés akkor Lisa felé ment, valahonnan belőlem, s ahogy ment, úgy lett belőle egyre több bennem, középről jött, úgy a harmincharmadik lépés tájáról, ha a Zöld Szemafor meg az állomás épületének távolságát veszem alapul, azt a hatvanhat lépést, amit meg kell tennem, ha egyik helyről a másikra akarok jutni, de most nem ott lépkedtem, hanem a főutcán futottam, a meghosszabbított vásznon, Lisával, kézen fogva, mert a szovhozos fiú is megfogta a szovhozos lány kezét, futottunk, ám nemsokára meg kellett állnunk egy pad előtt, mert ott ült a Nenádov gyerek, és köhögött, és amikor megálltunk, ránéztem a Nenádov gyerekre, aki a filmet figyelte Höhn Tóni mellett, tehát nem lehet a főutcán, a padon, gondoltam, hiszen ott ült a moziban, s éppen nevetett, ahogy Lisán és rajtam kívül talán mindenki nevetett a moziban, mert a vásznon a nagymama fejére borult a vödör, hiába volt a szovhozos lány figyelmeztetése, bekövetkezett a tragédia,

s amikor csend lett, amikor a moziban abbamaradt a nevetés, a Nenádov gyereket még mindig lehetett hallani, de már ő sem nevetett, hanem köhögött, egyre erősebben köhögött, Höhn Tóni oldalba bökte, mert többen megfordultak az előttünk lévő sorokban, hogy megnézzék, ki köhög, ám Lisa akkor nem fordult meg, a filmet nézte, ahogy a többiek is a filmet nézték volna, ha nem forognak, de forogtak, ezért a Nenádov gyerek felállt, és kiment a moziból, egy ideig még az előtérből is behallatszott a Nenádov gyerek köhögése, nem is jött már vissza, s amikor vége lett a filmnek, hárman, a Nenádov gyerek nélkül indultunk el hazafelé, Lisa, Höhn Tóni meg én, ám Lisa az egyik sarkon elbúcsúzott, vele tartottam volna, de tudtam, be kell menjek az otthonba, mert úgy gondoltam, a Nenádov gyerek már bent van, jóval hamarabb ért be, mint én, s ha nem sietek, a nevelők majd azt hiszik, hogy másfelé is jártam mozi után, s lehet, hogy több hétig nem engednek majd ki, pedig a következő hétfőn megint moziba akartam menni, mert Lisa a búcsúzáskor azt mondta, hogy ott lesz megint, aztán eltiptegette a kis utcán, a fahíd felé, mi meg továbbmentünk a főutcán, de nem sokára kiderült, hogy a Nenádov gyerek mégsem ment be a nevelőthonba, a főutca egyik padján ült, a lámpa alatt, már messziről észrevettük, a padon ült, és úgy látszott, nevet, mintha csak a filmet nézné, a vásznat, amin épp a nagymama fejére borul a vödör festék, de ahogy közelebb értünk, láttuk, hogy nem a filmet nézi, és nem is nevet, hanem a kezét figyeli, és a kezében az életmentő fűjót, amit akkor kellett használnia, ha fullad a köhögéstől vagy ha nem kap levegőt, de a Nenádov gyereknek akkor már nem kellett levegő, mert nem élt, ahogy azt Höhn Tóni mondta is, miután többször hiába szólította őt, Pista, Pista, mondta neki, pedig sosem hívtuk így, Nenádov gyerek volt a neve, s azután is az maradt, igaz, nem mozdult többet, de úgy ült ott a padon, a lámpa alatt, mint aki jól érzi magát, mint aki nem is akar mozdulni, mintha valami tengerparton ülne, távol a világtól, és csak napoztatná az arcát a fényben.

### **Arc a fényben**

Az amerikai arca duplán fürdött a fényben, ahogy állt a nagy fa legtetején, azon az ágon, ami belógott a téglagyári tó vize fölé, duplán fürdött a fényben, mert nagyon sütött a nap az égről, de még a vízben is volt egy nap, abban is fürdette az arcát az amerikai, ám nem látszott különösebben elégedettnek, bár lehet, hogy ettől még elégedett is lett volna, de attól, hogy tudta, onnan kell leugrania, jó hat méter magasból, egyenesen bele a napba, nem volt boldog, próbált is kifogásokat keresni, hogy erős a fény, nem lát semmit, meg hogy túl magasan van az a hely, de Höhn Tóni nem engedett, elmondta neki újra, hogy ha be akar kerülni a csapatba, ezt meg kell tennie, harcos csak úgy lehet, ha kiállja a próbát, s ez a próba csak az egyik volt, tudta ezt az amerikai is, csak az egyik volt, igaz, a legfélelmetesebb, a többi már könnyebben ment volna, miután a vízbe veti magát, ki kell úsznia a partra, ami csupán tizenöt-húsz méterre van, utána meg a part melletti nagy homokdombra kellene felfutnia, s amikor felér, megfordulni, hogy Höhn Tóni meg én lelőhessük, csak úgy, a kezünkkel, piff-puff, hogy tudja, mikor kell elkezdeni a meghalást, ami persze nem egyszerű, mert közben gurulni is kell, le a nyolc méter magas homokdombról, hogy aztán, megérkezve a partra, beledobjuk őt a vízbe, de akkor már mint csapattag jöhet ki onnan, ám előbb ugrania kellett volna, s ez nem tetszett az amerikainak, valamit valamiért, mondta most Höhn Tóni, valamit valamiért, mondtam én is, és az amerikai tudta, ez mit jelent, elmagyaráztuk neki, ha nem lesz csapattag, könnyen előfordulhat, hogy valaki megveri majd a faluban, mondjuk a Delás gyerek vagy a Delás gyerek csapata, s akkor nem lesz, aki visszavágjon, mert egyedül nem veheti fel a harcot ellenük, s mi

sem segíthetünk rajta, csak ha csapattag lesz, a Nenádov gyerek is leugrott már, kérdezte most az amerikai fentről, de még hogy, mondta Höhn Tóni, igaz, akkor nem volt ekkora fény, próbáltam segíteni az amerikaiaknak, de nem élt a lehetőséggel, nem mondott semmit jó ideig, aztán megkérdezte, hogy a Nenádov gyerek hol van, majd jön, nézett fel Höhn Tóni a fára, s intett az amerikaiaknak, hogy most már aztán ugorjon, de az amerikai megint magyarázni kezdett, azt mondta, hogy leugrana ő, ha a Nenádov gyerek itt volna, ám akkor az égen hirtelen elbújt a nap, és a másik is alámerült a vízben, helyettük zápor jött, aztán szivárvány jelent meg, nem is olyan messze tőlünk, legalábbis úgy látszott, ugrom, mondta akkor az amerikai, és ugrott, a vízen a zápor sok kis kört csinált, az amerikai meg egy nagyot, épp oda érkezett, ahol addig a nap volt, néhány másodperc eltelt, míg a fejes után feljött a mélyből, aztán nyugodtan úszott a part felé, ám mégis gyorsan haladt, gyorsabban, mint mi szoktunk, egy hal, mondta Höhn Tóni csendesen, lehet, mondtam én is csendesen, kicsit később meg, amikor az amerikai már harmadszorra csúszott vissza az agyagos partról a vízbe, Höhn Tóni azt mondta, hogy nem lehet, hanem biztos, aztán hallgattunk, mert az amerikaiaknak mégis sikerült kijutnia a partra, hallgattunk, s az amerikai sem szólalt meg, csak felfutott a homokdombra, s mi lőttünk, piff-puff, ő meg a szívéhez kapott, és legurult a dombról, úgy halt meg, mint a filmekben szoktak, és nehéz is volt, mint egy igazi hulla lehet, mert meg sem moccant, s még akkor sem szólt semmit, amikor felemeltük a kezénél és a lábánál fogva, és néhány lépést tettünk vele a part felé, hogy jól meghintáztassuk, csak akkor szólalt meg, amikor már elengedtük, nagyot kiáltott az amerikai, aztán meg nagyot csattant a vízben, s amikor újra ki akart mászni, már segítettünk neki, a kezénél fogva húztuk ki a vízből, mert csapattagnak jár a segítség, s ő akkor már csapattag volt, megkötöttük a szövetséget, kérdezte az amerikai már a napon, ahogy szárította magát, mert addigra már újra előbújt a nap, megkötöttük, mondta Höhn Tóni, örökre érvényes, kérdezte az amerikai, örökre, mondta Höhn Tóni, csak azért kérdezi, mondta az amerikai, mert néhány év múlva majd ismét eljönnek, legalábbis a szülei azt ígérték, s hogy akkor már nem kell újra végigcsinálnia ezt az egészet, ugye, kérdezte az amerikai, csak ha kedved van, mondta Höhn Tóni, nem hiszem, hogy lenne, nézett az amerikai a vízre, aztán fel, az ég felé, a fa tetejére, ahonnan az előbb leugrott, és egyébként is, mondta, az Isten is rátette a pecsétet erre a szövetségre, tehát örök, mondta az amerikai, már hogy tette volna rá, kérdeztem, hát a szivárvánnyal, felelte ő, merthogy az Isten a szivárvánnyal üzent, hogy megkötötte a szövetséget, magyarázta az amerikai, ez hülyeség, mondta Höhn Tóni, ti nem tanultátok az iskolában, kérdezte az amerikai, hülyeségeket nem tanulunk, mondta Höhn Tóni, aztán hozzátette, hogy ha tanulunk is hülyeséget, ilyet nem, nem baj, legyintett az amerikai, aztán öltözködni kezdett, azt mondta, menni kéne haza, mert éhes, ám akkor az erdőszélen, mint valami manó, megjelent a Nenádov gyerek, és az amerikai szerette volna, ha ő is leugrik a nagy fáról a vízbe, de a Nenádov gyereket nem érdekelt, mit mond az amerikai, úgy tűnt, nem is hallja, miről beszél az amerikai, mert a Nenádov gyerek azt magyarázta, hogy azért nem jött eddig, mert bent tartották a fűjő miatt, amit most hoztak, egyenesen Pestről, és csak neki, mutatta a Nenádov gyerek Höhn Tóninak a kis fehér hengert, de Höhn Tónit a kis fehér henger nem érdekelt, azt mondta, hogy ő is kezd éhes lenni, pedig ez életmentő fűjő, mondta a Nenádov gyerek, és kettőt spriccelt a szájába, milyen íze van, vette el Höhn Tóni a fűjót, aztán ő is spriccelt, de csak egyet, inkább a szeder, mondta, amikor végzett a spricceléssel, s akkor a téglagyári égetőkemencék mellett elindultunk a régi erdő felé, hogy keressünk valami ételt, lehetne itt dolgozni nyáron, mondtam a munkások felé

bökve, akik nem messze tőlünk sorba rakták a még kiégetetlen téglákat, kis házakat csináltak belőlük, a kis házak tetejére meg nádköteget tettek cserép helyett, lehetne, mondta a Nenádov gyerek, én meg arra gondoltam, hogy valami erdei manó, mint mondjuk a Nenádov gyerek, szépen ellakhatna azokban a kis házakban, aztán meg arra, hogy már nem sok pénz kell a biciklire, amire gyűjtöttem, a zsebpénzem felét már régóta félretettem, hogy ha összejön a biciklire való, megvegyem a járművet, én inkább a sírásók mellé mennék, ott jobban fizetnek, mondta Höhn Tóni, aki meg motorra gyűjtött, Rigára, ahogy mondta is akkor, én autót kapok, szólt az amerikai, legalábbis szeretnék, tette hozzá, ne lépj a száraz ágra, mordult rá mérgesen Höhn Tóni, pedig még csak éppen elértük az erdő szélét, elriasztod az őzeket, tette hozzá aztán már szelíden, de őzet nem láttunk, pedig azt követően már óvatosan mentünk, s ha beszélünk is, csak halkan, őzet nem láttunk, ám szedret annál többet, és szilvát, diót, még zsenge kukoricát is szedtünk, s amikor jóllaktunk, elvezettük az amerikaiat az odvas fához, aminek az üregében a cigarettát tartottuk, s még a tutajt is megmutattuk neki, a tutajt, amit valamikor olyan nádkötegekből készítettünk, mint amilyenekből a kis téglaházak tetejét rakják a munkások, és ez nem sülyed el, kérdezte bizalmatlanul az amerikai, hogy sülyedne, mondta Höhn Tóni kicsit sértődött hangon, ő tervezte, magyarázta a Nenádov gyerek az amerikainak, de látszott, az amerikai nem nagyon hiszi, hogy a nádtutaj fennmarad a víz színén, ezért magunkkal vittük azt a téglagyári tóig, s Höhn Tóni vízre tette, és azt mondta, hogy a szivárványos történetért cserébe most megmutatja, hogyan kell halat fogni, a Nenádov gyerek rám nézett, én meg a Nenádov gyerekekre néztem. Höhn Tóni pedig ráállt a tutajra, a szája elé tette a mutatóujját, hogy maradjunk csendben, aztán a víz felé közelítette a kezét, de ahogyan lassan hajolt lefelé, abban az ütemben csúszott ki alóla a tutaj, s röviddel azután Höhn Tóni szép nyugodtan beleborult a téglagyári tóba, milyen a víz, kérdezte a Nenádov gyerek, és nevetett, és az amerikai is nevetett, és én is nevettem, Höhn Tóni először csak morgott, csak aztán válaszolt a Nenádov gyerekeknek, melegebb, mint a levegő, mondta Höhn Tóni, és úszni kezdett, nem is csoda, jegyezte meg az amerikai, néhány órája még benne fürdött a nap.

Kun Árpád

## PÁRBESZÉD

„Már ne gyere utánam, ne kövess,  
most itt fekszem egy másikkal, és  
nem hiányzol, csak zavarsz.  
Ő jobb és szebb, csak amikor te voltál,  
te árnyéktalan voltál. Ragyogtál,  
s talán ragyogtam én is.”  
„Lépj át! Aki árnyéktalan voltam,  
az árnyékkod lettem. Vagyok, aki vagy.  
Lépj át! Nézd, Jana ragyog.”

---

László Noémi

## KETTŐ

találkozásról szó lehet ma reggel  
felvert a himlő álmosan kelek  
egy percig azt hiszem megértelek  
elbíbelődöm egy kenyérszelettel

kifut a kávé csészealj zörög  
ezüstkanál a porcelánra koppan  
felejténém hogy álmomban haboztam  
egymásnak adtak alja ösztönök

sebek virága nyílt a bőrömön  
már szinte bátran állok így elébed  
könnyelmű szívem megzavarna téged  
közelg a dél azonnal öltözöm

és kitalálom mit kezdjek magammal  
oldjam-e azt hogy újra láttalak  
vagy gyűljék csak a fényes ázalag  
ez alkalommal

---

## HÁROM

dél volna reszketős  
vénasszonyok nyarának hűs dele  
játékszabályaiddal nem tudom  
még egyetérték-e

ha felnézek szilánkos  
kék acél suhog  
nem látni két kezéd nyomát  
derűvel pusztulok

így tűnnek el szeptember színei  
a gyors vizen  
szeretlek s nincs hozzád erőm  
maradjunk ennyiben

sodor a késő délután  
szelíd hullámverése  
légy irtalmatlan  
hagyj nekem időt  
a feledésre

Halasi Zoltán

---

## HOGY LENYUGSZIK

*Nem Delphi, de olyan afféle.  
Domboldal, távlat, szálfenyők.  
Gyűrött, mészfehér szikla éle.  
Több falu lent, völgyserpenyő.*

Nőtt mennyi zsenge zöld a sziklarésben!  
Gyöngéd-becézve érintgette ujjad.  
„Ilyen kis helyen hányféle növény! Nem  
csodás? Ez is más! Nézd csak! Itt egy újabb!”  
Nevüket nem tudtuk. Vagy jó ha részben:  
kövirózsa, zsurló, csillagmoha...  
Puhatólóztunk a felismerésben:  
te még sokszor, én már talán soha.

És hogy nem láttuk meg, amit a másik  
mutatott! Én az unokabátyádék  
osztott ablakos házát, te *lunátik*  
mód az én szajkómat; megvolt a szándék  
pedig kölcsönösen. Sőt versmondásig  
ragadott a közelség mámora.  
Nem bolond, aki így romantikázik?  
Te még sokszor, én már talán soha.

Mert mintha minket méricskélne mélyült  
karikás szem lazúros távolokból:  
a jövő múlt, az idő egyre épült,  
morgott a kutya bizonytalan okból,  
hogy aztán minden magyarázat nélkül,  
falatnyi csend, gombolyodjon oda  
mögéd, amíg a nagy talányra révülsz.  
Te még sokszor, én már talán soha.



Hogy lenyugszik, ezt állja a tekintet.  
Csak hát a szív! Az más rugóra járna.  
Felhősikosan-foltosan megint egy  
vissza nem hozható görgött a tűzhalálba.  
Lelassult – amint ráfogtuk, hogy: „big mac,  
croissant, búrkipli...” – az izzó csoda.  
Csellel („szép női mell”) feltartóztattuk mintegy.  
Te még sokszor, én már talán soha.

\*

*Utódal*

Az ember tünődik: végezze? kezdje?  
Hol az a nála érzőbb, társasabb lény? –  
Nyugtával nyugtázhat rejtélyeket, de  
fel is derülhet napja közeledtén,  
amit majd másik együttlét rekeszt be  
mással, domboldal sárga fürt-sora;  
emlékeznek, ott nyílt a sváb rekettye,  
lehet, hogy sokszor; lehet, hogy soha.

---

## **EMLÉKKÖNYVBE**

Az élet fölött leng a híd.  
A lány hullámok emlékek.  
Így hallgatunk el valamit.  
Mindegy, mit nem érdemlőt.  
Így hallgat el, ha zeng a fény.  
Ne válaszolj, ne kérdezz.  
A temető fölött a híd.  
Ha nem szeretsz, nem értesz.

Albert Gábor

**VITATKOZÓ LEVELEK (II)****Szemere Bertalan leveleskönyvét olvasom  
1851–1853****Párbaj – okok és körülmények**

Az emigráció elszigeteltségét a személyes találkozások is oldották. Többen azok közül, akik a reformkor küzdelmeiből derekasan kivették a részüket, a fegyveres felkeléstől azonban különböző okok miatt távol tartották magukat, most szinte erkölcsi kötelességüknek érezték, hogy külföldi utazásaik során felkeressék régi barátaikat (vagy ha nem tették – ahogy látni fogjuk –, bonyodalom támadt belőle), s együttérzésüket legalább így tegyék nyilvánvalóvá. Ezek közé tartozott például az időközben hazatelepült Eötvös József vagy Lukács Móric. Az ilyesféle látogatás olykor még bizonyos kockázattal is járt. A hatalom ugyanis – s ezt az elmúlt ötven évben magunk is tapasztalhattuk – nem nézte jó szemmel, ha az egyébként is gyanús, külföldre utazó honpolgárai hivatalosan már nem is élő, mert távollétükben halálra ítélt és képletesen kivégzett lázadókkal érintkeznek.

Lukács Móricról – ki a szabadságharcban anyja betegsége miatt nem vehetett aktív részt – a csípős megjegyzésekkel sohasem takarékoskodó Szemere Bertalan ugyan azt jegyzi fel, hogy „*a legsajátságosb s legbecsületesb, és a legtermészetesb emberek egyike*”, mégis – talán az osztrák titkosrendőrség félrevezetésére, mikor nagy külföldi útja következő állomására, Párizsból Londonba utazik, Szemere Bertalan tollából származó „természetesnek” nehezen tekinthető ajánlólevelet visz magával:

(1852. szept. 13.) „Íme e néhány sort csak azért írom oly röviden, hogy egy hazánk fiát ajánljam, ki Londont megismerni vágy. Nevét ő maga mondja meg, hogy ön ismét magának tartsa meg, mint én még e papirosra sem bízom. Mint régi barátom fogadja szívesen, ha személyesen talán nem ismerte, híréből bizonyosan.”<sup>1</sup>

Híréből valóban ismerhette, hiszen Lukács Móricot – mert őt ajánlotta Szemere – a Magyar Tudományos Akadémia már 1832-ben levelező tagjai közé választotta, 1842-ben pedig a Kiszfaludy Társaság is rendes tagjai közé sorolta.

A levél címzettje pedig, akinek be kellett volna mutatnia Londont, nem más, mint az a Rónay Jácint, aki Hajnik Pál szerint – ahogy korábban láttuk – szerette volna Kossuthot amerikai útján elkísérni, s akit, ugyancsak ő, egyszerűen „*ravas, gaz jezsuita*”-nak nevezett. A jámbor, szorgalmas, bár bizonyára törekvő Rónaynak természetesen semmi köze sem volt a jezsuitákhoz, bencés szerzetes volt, s mivel a szabadságharc alatt tábori lelkészként szolgált, a bukás után bujkált, majd sikerült külföldre szöknie, és Londonban telepedett le. *Kim* egy ideig a Kossuth szervezte utászkariban tanodában mértant és rajzot oktatott, majd Kossuth gyermekeit tanította, *ittthon* viszont 1866-ban – a sors fintoraként – a korábban halálra ítélt Andrássy Gyula gróf javaslatára Ferenc József gyerekeit, Rudolf trónörökösöt okítja magyar történelemre. Emlékeit ki-

lenc kötetben írja meg, tíz példányban kinyomtatja, s a díszes vörös bőrbe kötött emlékiratot halála után a kiszemelt közgyűjteményekben helyezteti el.<sup>2</sup>

Rónay állandó kapcsolatban állt Szemere Bertalannal, s a mindig tevékenykedő egykori miniszterelnök újabb és újabb kérdésekkel ostromolja, megbízásokkal és feladatokkal látja el, amelyek lelkiismeretes teljesítéséről gyöngybetűkkel írt levelekben számolt be.

### Rónay Jácint Szemere Bertalannak<sup>3</sup>

London, 27. Berners Street, Oxford Street. October 6án 1852.

Tisztelt honfitárs!

Az eleaticai bölcsek azon ismeretes jelmondata: Az ember játéka a véletlennek! [Lukács] M[óric] barátunknak londoni útjára igen alkalmazható. Ő ugyanis jobbnak látá politikai óvatosságból Önnek becses levelét posta útján küldeni, egy még Franciaországban írt melléklettel, melyben tudatja Mayer úrral, hogy londoni útjában gátolatván, kénytelen Szemere levelét illy úton küldeni, s a becses találkozás örömeit más-korra halasztani. – A levél után még mindig hívém, hogy az akadályokat talán legyőzendí, s végre még is Londonba jövend. Néhány napi várakozás után – egy szép reggelen – Vukovicshoz menék, Perczellel találkozandó, ki valahányszor Londonba jó, egyiknél, másiknál közölünk meg szokott telepedni, s ilyenkor rendesen találkozunk. Teljes számmal valánk: Perczel, Fülöp, Thaly, a háziúr és én, midőn M[óric] barátunkat rossz csillaga közibénk hozá. Ő csak Vukoviccsal akart találkozni, kivel már néhányszor együtt is volt –; s a háziúr még mindig tétovázott, ha bémutassa-e a vendégét? midőn egyszerre négyen is néven szóliták –. Nem volt egyéb hátra, mint titoktartásra felkérni bennünket, s nekem őszintén bevallani, hogy ő, bizon Londonban van, s pusztá óvatosságból az érintett levél átadását másra bízá. – Én sajnálom őt, annál is inkább, mert élénk politikai vitakozásnak lőn tanúja, melyben legsajátszerűbb az, hogy az ex-kormányzót *néki* kellett pártolni –! Ez idő olta nem látám, s mivel azt mondá, hogy többé nem térend vissza Franciaországba, a kívánt késnek és villának küldetésével kedvező alkalomra kell várunk. – Remélem, e véletlen találkozás „osztria akasztottaival” nem fog neki bajt okozni; ámbár én nem tartom azt soha titoknak, mit őt magyar ember tud.

Politikai viszonyainkról amennyire e fekete súrlódások megérdemlik, hogy fejér papírra feljegyeztessenek, jelenleg röviden írok. Midőn Kossuth Törökországból visszatért, többek kívánatára üdvözlő feliratot szerkeszték, nem annyira túláradó lelkesedésből, mint azon meggyőződéssel, hogy az általános örömmámorban tán én kevesebbet mondandok: miről az aláírás alkalmakor meg is győződém, mert csak egy kifogás volt, „hogy keveset mondék!” Ha nem bírná ön a feliratot, szolgálhatok véle. – A felirat Kossuthnak nem tetszett, mert testvérnek szólitottuk, mert azt mondtuk: hogy véle fogunk küzdeni, nem „alatta”, s mert még feltételt is bátorokdtunk hozzá csatolni. Ő e feliratot nyilvánosan nem emlité soha, de magány körben nehezelt miatta. – Távozta után, Kíssnek révén egy új felirat keletkezett, melyben az „üdvözlét”, „hódolattal”, s a „testvér”, „kormányzó”-val pótolattott. – Kik ezt nem írták alá, ellenségei Kossuthnak, s következetesen az ügynek is –! Ez idő olta elkülönözve állunk, s én részemről, ha csak esetlegesen nem, a hívőkkel és hívekkel nem találkozom. Kossuth jelen működéseiről alig tudok valamit. Az olta, hogy ismérem, meg vagyok győ-

ződve, miszerint ő sokkal hiúbb, minthogy hibáit vagy általlátná vagy javítaná, és sokkal könnyelműbb, minthogy honfitársainak nyomorai érdekelnék, vagy a hazában né tán elidézendő szerencsétlenség aggasztaná. – A nagylelkű adakozók pénzét, néhány meghitt barátaira és jött-ment emigránsokra pazaran szórja, míg azok, kiknek méltán lehetne kérdezni, hogyan kezeltek az úgynevezett „haza pénzé”? nyomorognak és hallgatnak –! A haza gyengesége miatt elveszett, s most, midőn a dicsőséget és hasznot egyiránt magának iparkodik biztosítani, az emigratio összedugja kezét és várja, hogy magamagát semmisítse, mi be fog ugyan következni, de mondhatlan kárával ügyünknek; ámbár megvallom, hogy a fellépés késő, s aligha fog eredményt előidézni, főleg azok részéről, kik eddigelé hallgattak vagy tán éppen hódoltak. – Úgy hallom, Kossuth nemrég amerikaiabani szállítás végett az angol kormányhoz folyamodott. Az elszállítás megtagadtatott, mi igen természetes; az angol csak nem fog Kossuth felszólítására valamit adni! és nem fog segílyt nyújtani a magyaroknak, midőn azt hallja, hogy a kormányzó bankót nyomat, ágyút öntet, nyeret faragtat –! Kossuth lelkét az emigratio irányában éppen annyi nyomja, mennyit magával hozott szerencsétlen hazánkából –. London utcáin még mindig nagy betűkkel hordozzák Shilling subscription, in aid of European freedom! The fond raised to be deposited in the hands of L. Kossuth and G. Mazzini! Melly eredménnyel, nem tudom; vagynak, kik tudni akarják, hogy az összeg nem megvetendő. – Midőn az olasz főnökkel utolszor találkozám, minek már jó ideje, erős hittel mondá, hogy képes minden pillanatban fellobbantani Olaszont, s ezt Magyarország követendi –; a zsarnokok hatalma romra dülend, és a romokból népszabadság fog felvirulni! Vajha ezt olly könnyen lehetne eszközölni, a milly szép és kívánatos. Meglehetősen ismerem hazámat, s hiszem, hogy ha szabadító sereg jellennék meg határain, a sereg mint folyam fog növekedni; de kétlem, hogy legyen ember, ki a jelen körülmények közt képes volna, jó szerencse fejében népünket felkelésre bírni, s ha ezt valaki megkísértené, csak nyomort hozna hazánkra, egyébiránt erre éppen annak van legkevesebb bátorsága, ki leginkább hirdeti. Remélem, nem nehezteendő ön véleményem őszinte nyilvánításáért, jónak látám, hogy megismerkedjünk, szükségesnek, hogy nézetemet leplezetlenül elmondjam. – Jelen soraimat Mayer barátunk leveléhez akarám csatolni, de újabb időben nagyon el volt foglalva, s jelenleg is néhány napra távol van Londontól, azért útnak indítom válaszomat, nehogy úgy járjak, mint a múlt évben, hol minden esendő alkalommal akarék néhány rendet csatolni önhöz intézett leveleihez; de mindig vagy korán vagy későn jártam.

Az öreg úrról annyit mondhatok, hogy ön irányában nem változott, s hogy rendes esti találkozásainkban önről mindig a régi tisztelettel és szeretettel szól. Ő tisztán lát, s Kossuthali első és utolsó találkozása után igen jól tudja, mit kelljen tartania ügyünkről és bajnokairól –! Az érintett találkozás jellemző, azért meg fog ön engedni, ha velemet kedvéért még egy lappal megtoldandom.

Midőn a lelkesedés első hevében jó, rossz lélek egyaránt tódult, tisztelgett és hódolt Kossuthnak, London magyar születésű polgárai „Adresse” szerkesztésére és a tisztelgés elintézésére kérenek fel. – Elmentem Kossuthhoz, tudatám véle honfitársaink szándokát, s időt kértem a tisztelgésre (Ez volt egyetlen találkozásom Kossuththal); a tisztelgés más napra határozatott –. Honfitársaink, Mayer vezénylete alatt, elhagyva munkáikat, s egy napot feláldozva, a kitűzött órán megjelentek mintegy 25-30. – A szolgálat tevő törzstiszt bejelenté őket, s azon választ hozá: ma nem lehet szólni kormányzó úrral! – Meglepetésemben elmondám, hogy az időt maga határozá, hogy munkáikat hagyják el, hogy többben 7-8 mértföldnyiről jönnek – s hogy lehetetlen el-

utasítani azokat, kik legközelebb állnak hozzánk, s annyit áldoztak szűkölködő véreiknek –! Egy órai várakozás után végre kegyes válasz érkezett, azon hivatalos megjegyzéssel, hogy csak röviden, mert Kormányzó úrnak menni kell! Midőn a lépcsőn felfelé haladának, Pulszky ismét arra inté őket, hogy csak röviden, s „aztán ne orátiózzanak ám!” Mayer néhány üdvözlő szót mondott, s általnyújtá az „Adresset”, mely ugyanazon gyárban készülvén, nem tetszett, annál is inkább, mert nem kormányzóhoz, hanem tisztelt honfitárshoz volt intézve. – Kossuth, ki néhány pillanat előtt órákig beszélt angol vendégeivel, sajnálkozva monda, hogy honfitársainak csak néhány pillanatot szentelhet, de biztosítja őket kegyeiről. – A honfitársak közül kevés volt, ki ne távozott volna nehéz szívvel, de egy sem érzé annyira a lealáztatást, mint öreg barátunk, ki szíves fogadtatásra számolt, s már előre örvendett azon pillanatnak, melyben Kossuthot házánál látandja. – Mennyi tévedés, Mayer azt hívé, hogy a democrat kormányzó, egyszerű magyar ember, ki őszinte barátsággal kezét nyújtand, s a látogatást viszonozza. – De nem fárasztom Önt illy tárgyakkal, még csak azt jegyzem meg, hogy Kossuthnak amerikai működéseiről, s a fényes eredményekről legjobb felvilágosítást adhat Önnek Perczel Móric, ha Miklós testvérének csak egy levelét küldené is Párisba. – Szabó ezredes Ausztráliába utazott aranyat keresendő. Fülöp nejét várja, s a hír azt mondja, hogy Szemerének egy munkája van sajtó alatt mely mondhatatlanul ártand ügyünknek –; mert a Kormányzót leleplezendő –! (?)

A tisztelt asszonyságnak szíveskedjék kérem üdvözetemet jelteni és a kisasszonyoknak. Isten vélünk.

Rónay Jácint

Lukács Móric magyarázkodó levele nem sokat késett.

#### Lukács Móric Szemere Bertalannak<sup>4</sup>

Brüssel Oct. 19. 1852.

Kedves Barátom! Mindenekelőtt néhány szót mentségemül azért, hogy R[ónay]-t kerültem V[ukovics]-t pedig meglátogattam. Tudod, hogy azon szándékkal mentem L[ondon]-ba, miszerint ott tartózkodó hazánkfiat kerüljem. Azért is leveledet R[ónay]-nak mindjárt megérkezésem napján, átküldém. Később scrupulusom támadta, hogy azt, miszerint L[ondon]-ban bujkálok, némelyek netalán gyávaságnak tekinthetnék; s ez bírt rögtön azon határozásra, hogy a Londoni Magyarok közül az egy V[ukovics]-ot, mint legrégebbi még ifjúkori barátomat meglátogassam. Ez szolgáljon, ha nem is mentségül, legalább magyarázatul inconsequentiámnak, mely teljességgel nem származott ajánlottad iránti bizalom hiányából. Ellenfelem személyére nézve hibásan értesültél; én nem T[haly]-t hanem Perczelt hittam ki csakugyan V[ukovics]-nál történt találkozásunk következtében. Kihívásomat ugyanaz nap velem s Thaly barátjával az utcán találkozáskor levélben személyesen általadtam, de ő azt nem csak hogy el nem fogadta, hanem a levelet eltépvén midőn tőle rögtön határozott választ követeltem, engem, képzeld azon hallatlan betyárságot, azzal fenyegetett, hogy meg fog veretni. Erre nem tehettem egyebet, minthogy rá botomat, azt a vastag esernyős botomat emeljem, s őt gazembernek nevezzem; ő azonban felemelt botom elől elfutott, magával rántván Thalyt is, a kit szóváltásunk alatt illy szavakkal: „Ne menj el Thaly” mindég maga mellett marasztott. Ő azt állítja ugyan, mint baráti, Th[aly] és V[ukovics] mond-

ják és írják, hogy én még fenyegetőzéseim előtt neveztem volna gazembernek; ha neki úgy tetszik, ám legyen, annál jobb; én Thaly előtt újabban is kijelentettem, hogy azt vissza nem veszem, sőt ismétlem. Két és fél napig mulattam még Londonban, azon reményben, hogy T[haly] barátinak sikerülni fog őt a kihívás elfogadására bírni, mire őket barátjok saját érdekében felhívtam. Eljárásuknak sikere nem volt, minek következtében L[ondon]-t elhagytam oly nyilatkozattal, hogy az ügyet L[aci]-nak mint secundansonnak kezeibe fogom adni. Ők forma elleni hibának állították, hogy a kihívást személyesen adtam által, mely alaptalan állítást azonban a mindennapi tapasztalás megcáfolja. Ezen véleményemet osztják Laci, Andr[ássy] Gy[ula], Bethlen J[ózsef], Degenfeld Imre, Jósika M[iklós] és mások kivel a dolgot közöltük. Mind a mellett hogy semmi kifogás ne lehessen, Laci nevében azonnal kihívó levelet küldött Ostendéből P[erczel] számára V[ukovics]-nak; ez azonban a levelet néhány nap múlva azon oknál fogva, hogy Perczellel azon esemény következtében maga is feszült viszonyban van, visszaküldötte. Elküldöttük erre ugyanazt a levelet Thalynak, ki a dologban eddig szóval és írásban mint közbenjáró lépett fel, ez is visszaküldötte azon okból, mert ő P[erczel]-nek igen jó barátja. Laci most már azt mondja, hogy a dolgot abba kell hagynunk, mert szinte világos, hogy Perczel hozzáférhetetlen, a kihívást el nem fogadja s megverekedni nem akar. Én azt hiszem ugyan, hogy lehetne még egyéb lépéseket és más körülmények közt kellene is tennünk, de miután L[aci] ki az ilyen ügyekben auctoritás, azt mondja, hogy becsületesnek nem csak eleget tettünk, sőt többet is mint szükség volt, kénytelen vagyok benne megnyugodni. Most már csak azt az elégtételt veszem magamnak, hogy én, miként L[aci] is a történeteket mindenkinek elbeszéljük. Ha ez Perczelenek tudomására jut, annál jobb, én különben is L[ondon]-ban barátinak azt nyilvánítám, hogy őt, ha kihívásomat el nem fogadja, a világ előtt prostituálni fogom. Ez talán arra fogja bírni, hogy ő kérjen tőlem elégtételt, s e végre minden esetre még néhány hétig Brüsszelben fogok maradni, legalább is addig, míg L[aci] itt marad. A dolognak nagyobb publicitást sajtó útján adni L[aci] azért nem kíván, mert az a magyar emigrációra árnyékot fogna vetni, s ebben igaza lehet. Így is a dolog K[ossuth] pártjának nagy triumphusa lesz, de arról nem tehetek. Az én becsületesem rám nézve mégis főtekintet, ez pedig azt kívánja, hogy legalább barátim s azok, kiknek jó véleménye előttem becses, tudják, miszerint én ez ügyben a becsület törvényei szerint jártam el.

Bocsáss meg barátom! hogy téged ezen kellemetlen történet részletes elbeszélésével untattalak, de miután a dolog kezdetéről értesültél, szükségesnek láttam veled a kimenetelt is megismertetni, amennyiben a dolog jelen állása kimenetelnek tekinthető, mit hinni még most sem akarok. Az ügy jelen stádiumában titok többé nem maradhat, annak maradnia nem is szabad. Ha bár részemről a dolog e pillanatban befejezettek tekintetik, lehető, sőt valószínű, hogy az ellenfelem részéről még felelevenítették, mire addig míg e vidéken tartózkodom neki alkalmat adni mindenkor kész vagyok. Csak hogy most már servitust vállalni, magamat lekötelezni, hogy itt vagy amott meddig fogok P[erczel] kedvéért mulatni, nem akarom.

Óhajításom a telet Párisban bájos és lelkes hitvesednek és a te társaságodban tölthetni, nem csökkent, sőt ha lehetséges, szíves meghívástok következtében, még öregbedett, reménységem azonban nem igen nőtt, s nem álalom bevallani, hogy én igen ügyetlen diplomata vagyok; L[aci] pedig ez ügyben nem igen fog segíteni, mert ő nem csak maga nem szándékozik Párisba menni, hanem engem is arra akarna bírni, hogy vele együtt néhány hét múlva Genfbe menjek és a télnek hátra levő részét ott töltssem.

Londoni utam, melly a történetek után nehezen marad titokban, alkalmasint még nehezen a kívánt engedelem elnyerését. Már megszoktam, hogy legszebb reményeim, legforróbb óhajtaim füstbe mennek. Igen sajnálom, hogy tisztelt hitvesednek egészsége még tökéletesen helyre nem állt; reményem azonban, hogy a gyógyítás sikere majd csak később fog teljes mértékben mutatkozni. Kérlek mondd Ő Nagyságának legmélyebb tiszteletemet s emlékezzél szíves érzéssel

hű barátodról

M[óric]

A levélben többször említett Laci, ki a párbajügyekben „*nagy auctoritás*”, az akkor Orczy bárónéval együtt épp Brüsszelben tartózkodó Teleki László. A becsületére kényes gróf a kor szokása szerint, sőt azon túl is sok-sok párbajt vívott, de legnevezetesebb kihívása az volt, amelyben a nyugalomba küldött Haynautól kért elégtételt a legyilkolt tábornokokért és mindazokért, akiket teljhatalmú kormányzóként Magyarországon és Erdélyben megöletett. Az 1850-es kihívást 1852 szeptemberében megismételte, és azt egy belga újságban közzé is tette. Az újság nem került Szemere Bertalan kezébe, a szöveget, amelyet később naplójába is bemásolt,<sup>5</sup> Lukács Móric révén szerezte meg. A Perczel-ügy azonban még mindig nem zárult le. Lukács Móric ismételten visszatér rá.

### Lukács Móric Szemere Bertalannak<sup>6</sup>

Brüssel Oct. 27-én 1852.

Kedves Barátom!

Kívánságod szerint ide mellékelve küldöm Neked Laci barátunk leveleit Haynauhoz. Mi a P[erczel] féle összeütközés alapokát és kiindulási pontját illeti az legjobban kitérűk kihívó levelem tartalmából melyet imé lemásolok számodra:

„London Sept. 25kén 1852. Úgy emlékezem, hogy mi egymást otthon tegeztük. Ennek tulajdonítsa Ön, s ne valami tolakodó barátság hajhászásnak, hogy ma e szerint szólítottam meg. Önnek tetszett megszólításomat Kegyeddal viszonzni.

Nem szükséges azzal időt vesztegetnem, hogy Öntől e miatt magyarázatot kérjek. Ön kielégítőt nem adhat; a sértés elvitázhatatlan. Hogy a dolgot mindjárt helyben szóba nem hoztam s a becsület törvényei szerint el nem igazítottam, annak oka az, mert előbb magamban hideg vérrel meg akartam fontolni, ha mindnyájunk kivételes állásában nem lehetne-e a dolgot becsületem sérelme nélkül elhalgatni vagy annak eligazítását máskorra halasztani. De épen ez érett megfontolás vezetett azon meggyőződésre, hogy becsület dolgában semmiféle viszonyokra tekinteni nem szabad. Ennél fogva Önt ezennel felhívom elégtételre párviadal útján, és pedig pisztolyra, mert karddal a viadal kettőnkre nézve nem lenne egyenlő, miután én mellbeteg vagyok s minden nagyobb magam megerőltetése vérhányást okoz. Pisztollyal azonban célozni s azt elsűtni betegségem mellett is én szintűgy tudok mint ön.

Várom minél előbb elhatározó választ. Lakásom 10 Leicesterplace, második emelet 6dik számú szoba. Ott csak R. C. név alatt ismernek. Aláírásom.”

Attól tartok, hogy ez okot nem fogod eléggé fontosnak találni s hogy, mint némelly más barátim, rosszalni fogod eljárásomban azt, miszerint magyarázatot nem kértem a kihívás előtt, s P[erczel]nek mintegy elzártam az utat kibékülésre. De nem ok nélkül

tettem azt a mit tettem, s levelem szerkezete érett és hideg megfontolás eredménye. Ha tőle előbb magyarázatot kérek, úgy jön ki, mintha én a tegeződést Perczellel kívánám, valami nagy becsületnek és szerencsének tartanám. A magyarázat s békés kiegyenlítés csak abból állhatott volna, hogy ő engem a Te megszóllítással megtiszteljen s boldogítson. Ezt pedig tőle semmi esetre el nem fogadni, még a történt párviadal után sem, eltökélt szándékom volt. Én nem hajhászom senki barátságát, legkevésbé olly bolondét mint P[erczel]. Hogy őt találkozásunk alkalmával te-nek szóllítottam, azért történt, mert természetesen azt hittem, hogy az utóbbi események az eféle viszonyokban változást nem szülhettek. Hogy ő megszóllításomat Kegyeddal viszonozta nem fájt, de még nem is bosszantott, mert őt bolondnak tekintettem s tekintem most is, de sértést minden esetre volt benne, és, miként több ízben londoni barátai előtt is kinyilatkoztattam, noha őt bolondnak tartom, még is mind addig, míg bolondok házába nem lesz zárva, sértést tőle szintolly kevésé lehet eltérni, mint bármelly józan embertől. Engem arra, mit ez ügyben tettem nem bírt sem harag, sem valami nagy susceptibilitás, s noha lépéseim rám nézve már sok kellemetlenséget s alkalmatlanságot szültek és szülhetnek még ezentúl is, még is hasonló esetben ismét hasonlóul cselekedném. De látom, hogy ezen levelem is egészen megtelt e fatális históriával. Csak annyi tér maradt, hogy tisztelt hitvesednek kézcsókolásomat jelentsem, neked pedig baráti kézszorítást a távollból

barátod M.

[A papír szélén:]

Oct. 30kán. Ezt a levelet épen most találom ruhám zsebében, három nap óta magammal hordom, szórakozottságomban azt képzelvén, hogy már postára adtam. Jósikákat s Ludvigot gyakran látom. Köszöntenek Lacival együtt.

Közben Rónay Jácint, ki úgy került a párbajhistóriába, mint Pilátus a credóba, csak ámuldozik: az egész afférból semmit sem vett észre.

### Rónay Jácint Szemere Bertalannak (Részlet)<sup>7</sup>

London. [1852] October 29én.

Nem képzelem Ön, mennyire meglepett becses levelének azon része, melly L. és P. párviadalára vonatkozott. Én ez – eseményről – mit sem hallék, s jelenleg is csak annyit tudok, mennyit Ön szíveskedett vélem közölni. – Alig hihetem, hogy történt, azt pedig épen nem, hogy úgy történt, miként mondatik –. Azok, kik tán tudnak a dolgról, hallgatnak; s nékem sem kedvem, sem akaratom, mások titkába hívatlanul avatkozni. Midőn V[ukovicsnál] találkozám L[ukáccsal] a társalgás élénk volt ugyan, de nem olyan, hogy komoly színt öltött volna; nékem nem volt kedvemre, sem a találkozás, sem a politikálás; azért távozám annélkül, hogy a beszélgetés végét bevárnám. – Ez idő óta, L. még csak nevét sem hallám említeni. – Néhány nap előtt, egy füzetecske jelent meg angol nyelven Kmety Györgytől: Görgeynek megcáfólása; a munka összesen 26 oldal. Önre és B[atthyány] grófra nézve érdekes volna bírni. Remélem, megszerezhető Párisban, vagy tán már bírja is Ön? [...] – Jelen helyzetünkről alig tudok szólni. Kossuthról hallgat a krónika, s úgy látszik lehetőségig meggyűltek bajai azokkal, kik a hú ragaszkodás fejében, – mindennapi kenyeret kérnek és méltán; miután



ő az egyetlen, ki harcunk szellemi és anyagi nyerevényeit saját rendelkezésére biztosítja. – Úgy mondják: Pulszkyek, Ő, and the Hungarian „Lady” nagyszerű munkát írnak az újvilági díszmenetekről és – nagyszerű eredményeiről! – Hajnik Pál is itt van; ki amerikai lapokban így írta magát „alá” Treasurer of the Governour L. Kossuth!

E pillanatban veszem Lukács Sándor levelét, ki New-Yorkban nem igen kedvező körülmények közt él. Kérdezősködik Ön után is, de politicáról szót sem ír; annyit azonban tudok, hogy Kossuth hallani sem akar róla. – Bézárom Mayer leveléhez csatolandó soraimat, szíves üdvözlettel, s azon észrevétellel, miszerint lelkemből ragadá ki Ön, utolsó levelének vég szavait: és dühösködnek, mivel mi halandók, nem akarjuk őket imádni!

Isten Önnel és kedveseivel.

Rónay

### Egy kiátkozott könyv születése – levelekben

Ebben az időben Szemerét a humoros jeleneteket is produkáló párbajügynél sokkal inkább foglalkoztatta évek óta tervezett s az 1852 tavaszán végre tető alá hozott, emlékirat-értékű vitairatának, a POLITIKAI JELLEMRAJZOK A MAGYAR SZABADSÁGHARCból (GRÓF BATTHYÁNY LAJOS, GÖRGEI ARTÚR, KOSSUTH LAJOS) című munkájának megjelenítése. Úgy érezte – némileg joggal –, hogy az nemcsak tulajdon további sorsát, de az emigráció hiányos önismeretét is nagyban befolyásolja majd, esetleg mindkettőben gyökeres fordulatot eredményez. Tudjuk, nem így történt, csupán Szemere elszigeteltségét fokozta. Az emigrációban, különösen annak ún. Kossuth-szárnyában a könyv megjelenése heves tiltakozást váltott ki, s az is előfordult, hogy a könyv példányait felvásárolták és megsemmisítették.

Maga Kossuth, igaz, évtizedekkel Szemere halála után, de mégis elégtételt szolgáltatott az egykori ellenfélnek. Iratai harmadik kötetében a következők olvashatók:

*„Én az ármánynak, indulatos ellenségeskedésnek, melylyel bizalmamat viszonzá, emlékezetét sírjába temettem s csak fényes tehetségeinek tiszteletteljes elismerését tartottam meg és megtartottam a részvételtjes bánatot a szívrendítő éj fölött, mely halála előtt e fényes tehetségek világára reabornult.”<sup>8</sup>*

Az „elvhú” és „következetes” utókor még egy ilyen főhajtásra is képtelen volt, és az 1848–49-es miniszter könyvének százharmincyolc évet kellett várnia, hogy magyar nyelven is megjelenhessen. És ennek legfőbb oka – ahogy közreadói írják –, „...az általa rajzolt Kossuth-portré volt... A Kossuth-kultusz nem viselte volna el, hogy bálványát ilyen kíméletlenül megfosszák nimbuszától, még ha a vádak többségét azonnal és hitelt érdemlően meg lehet is cáfolni. Szemere műve s maga Szemere is hallgatásra ítéltetett”.<sup>9</sup>

A POLITIKAI JELLEMRAJZOK írását Szemere 1852 márciusában kezdte el, s májusban naplójában már annak befejezéséről, sőt a fordítás előrehaladásáról is hírt ad.

*„Én március végétől kezdve három jellemrajzon dolgoztam. Előbb csak Kossuthról írtam, ki akarván azt adni Amerikában a hírlapokban, de aztán eszembe jött, mikép a magyar forradalom képét híven adandja Batthyány Lajos, Kossuth L. és Görgei jellemrajza, s mind a hármat kidolgoztam. Az első és utolsó bevégezte pályáját, azt higgadtan adom, Kossuth ellenben még él, izgat, tervez, szerepel, az övé e szerint sok helyen polémiai hangon van tartva, – oka az is, mivel eleinte azt csak mint választ s megtámadást írtam, és csak később próbáltam belőle egészét alkotni.*

*A német fordítás megy lassan és rosszul, Zerffy tolla nem rosz toll, de ő maga hanyag, hazug, hálátlan ember. Adósom is, e munkáját is készpénzzel fizetem, és még sem siet. Pedig mindennek*

*meg van a maga kora, ha az elmúlik, ki mit egyszer elszalaszt, nem bájolja vissza azt. Azóta már nyomtathatnák, és íme ő nincs készen.*

*Annál inkább sajnálom, mivel Görgei munkája e hó végén megjelent. Én ugyan nem változtatok a magamén semmit, mert én őt úgy adom, a mint akkori tettei és szavai után őt felfognom kellett, nincs is már nálam e kézirat, Londonba küldtem; azonban belátom, jellemrajzom távolról sem fogja tenni azon hatást, melyet G. munkájának megjelenése előtt teendett vala.”<sup>10</sup>*

Megint a jól ismert Zerffi! És mellette természetesen Bangya János. Ők pedig hivatásuk szabályai szerint Szemere kérésére mindent titokban tartanak, és a legnagyobb titoktartás mellett nemcsak az egész emigráció szerez tudomást a fordítás alatt lévő műről, de feltételezhető, hogy néhány érdekesebb fejezet az ifjú császár kezébe éppúgy eljut, mint Kossuth íróasztalára.

A munka fordításába maga Karl Marx is besegít, és ahogy Engelsnek írt 1852. május 6-án kelt leveléből tudjuk, Bangya grammatikailag hibás, a consecutio temporummal, azaz az időegyeztetéssel is hadilábon álló silány fordítását nagy ügyel-bajjal próbálja tisztába tenni.

A szerző (Szemere Bertalan) Párizsban él, az ügyintéző (Bangya János) Londonban, a kiadó pedig (Hoffmann und Campe) Hamburgban működik. Párizs és London között szinte naponta fordul a posta, Bangya szervez, ködösít, kapkod, magyarázkodik, s Szemere költségén gyártatja a másolatokat – a munkában ívenként egyshillinges honoráriumért Kászonyi Dániel is részt vesz –, de leveleiben arról sem feledkezik el, hogy alkalmanként besúgói tevékenységének melléktermékeivel – rosszízű pletykákkal és uszító rágalmakkal – kedveskedjék az egyre kiszolgáltatottabb Szemerének.

Vitás kérdés persze akad bőven: melyik nyomdának adják a munkát, mikor jelenjék meg angolul, mennyi legyen a honorárium, a munkát egy kötetben vagy három füzetben jelentessék meg, a címlapra mi kerüljön, a szöveg stílárís javítása meddig terjedhet, és még számos kérdést tisztázni kellett. Szemere tudja, hogy nem bízhat Bangyában, de már így is annyit késett a munka megjelenése, a kéziratot nincs ereje visszavenni, hagyja futni az eseményeket. Még a kiadóval, Campéval is Bangya tárgyal, s legfeljebb időnként egy-egy Campétól kapott levelet Szemerének is bemutat.

### **Bangya János Szemere Bertalannak (Részlet)<sup>11</sup>**

London Junius 17én 1852

Tegnap estve volt ismét Vehse Dr úr nálam ő szombaton fog Londonból elutazni és Dresdába menni, elmenetele előtt újra akart velem kegyed munkája felett értekezni. – Dr Vehse újonnan kinyilatkoztatta, hogy ha a munkát neki másolatban átküldjük és kegyed megengedi, hogy a stylisticai változásokat megtehesse, *anélkül, hogy a munka értelme legkisebb változást szenvedné, úgy ő szavát adja írásban, melyet directe önhöz intézend,* hogy a munkát Campénál kinyomtatja, és ő maga fogja még az utolsó correcturát is megtenni. – ha kegyed levelezésbe akar lépni Vehse úrral, úgy tesszen neki ezen cím alatt írni: „An Herren Dr. Eduard Vehse in Dresden” – így a levelet bizonyosan meg fogja kapni.

Ez a Dr. Vehse lesz Szemere könyvének „Barghettonéja”, „nadrágfestője”, aki – miként a régi mester Michelangelo *Utolsó üléletén* – eltünteteti majd „stylisticus correctiók” címen a *Jellemrajzok* meztelenségét. Főként a Batthyány-életrajz van tele ilyen nem elvi,

hanem kereskedelmi fogantatású húzással. A kiadó azt remélte, hogy így ez a füzet elkerülheti az osztrákok tilalmi listáját, s a nagyobb piacon megtalálja számítását.

Szemere azonban, úgy látszik – az ő leveleit ugyanis nem ismerjük, csak Bangya válaszait –, még nem adja be teljesen a derekát; mindenképpen szeretné elérni, hogy a némettel egy időben vagy esetleg azt megelőzve az angol változat is megjelenjék Bentley kiadásában.

### Bangya János Szemere Bertalannak (Részlet)<sup>12</sup>

Junius 21én 1852

Utolsó levelemben azért írtam „ismét” és „újólag” mert a múlt kedden, az az f:hó 15én írtam körülményessen és a múlt keddi levelemhez volt mellékelve Bentley úr levele, meg Szirmay Pali levele. Ezen elég vastag levelet én személyesen adtam f:hó 15én a postára, és így nem kételkedhettem annak pontos megjövetelén, ezért is hivatkoztam pénteki levelemben a keddi-re. Az adressze, mind közönségesen, jó olvashatólag volt írva, így mást nem gondolhatok, csak hogy a rendőrség fogta fel leveletem, tesszen a postán utánna nézni, ha pedig ottan nem található, a rendőrségnél kérdezősködni, levelem semmi olyast nem tartalmaz mi önök kellemetlenséget okozhatna [...]

### Bangya János Szemere Bertalannak<sup>13</sup>

London September 8án 1852

Tisztelt Úr!

Tehát Blackwell úrnak is már átadtam a kézirat egy példányát, ő azt mondta, hogy még elég ideje van a fordításra, mert a parliament öszvejövetele előtt semmi esetre nem jelenhet meg, ő egyébaránt maga is fog írni kegyednek – Blackwell sokáig beszélggett velem és újra biztosított, hogy a munka *meg fog jelenni* ha kegyed a dolgot reá bizza és nyugton várni akar. – A mint ki vehettem Batthyány [Kázmér] munkája is szinte Blackwellnél vagy on. (?)

Eötvös József megküldötte Blackwellnek utolsó munkáját (Der Einfluss der herrschenden Ideen des 19. Jahrhunderts auf den Staat) ő nekem adta hogy olvassam, még fel sincsenek vágva a lapok. –

Szabó Imre most sokat futkároz Kossuthoz és nagyon hízeleg, de még eddig nem nagy eredménnyel működött. –

Kossuth azt mondja, hogy *önt* ha visszajönnénk magyar országba, azonnal felakasztatja – Batthyányinak meg bocsát, ezt csak ön csábította el. – Kossuth egyébiránt nagyon köpi a markát, azt mondja, hogy mindent kezében tart és csak tőle függ, mely percben törjön ki a Revolutio. –

Tegnap egy angol utazó érkezett meg itten magyarhonból, és Klapkának Komáromból, barátjaitól egy emlékkardott hozott. Komáromnak vitéz védője meg is érdemlí. –

A németek veszekednek – az olaszok conspirálnak – a franciák vigadnak és várnak – a magyarok huncutolják egymást – hol kapnak esznek, isznak pufra – és így hazánk becsületét a külföld előtt fentartani iparkodnak. Ebből ál az itteni menekültek nagyobb számának működése, illymódon minden esetre meg fogják Európát menteni a rabigától. –

Ha már kegyed kívánja, hogy a levelek díját is számítsam fell, tehát tesszen számadásomhoz még fél fontot hozzá adni, és így kívánsága telyesüljön.

Érdekes újságok hiányában befejezem soraimat és maradok tisztelettel

hú és igaz szolgálja

B

**Bangya János Szemere Bertalannak (Részlet)<sup>14</sup>**

London September 21én 1852.

Tisztelt Úr!

Éppen ma vettem Dr. Vehse levelét ki is tudósítt hogy a kéziratot már ált nézte – Batthyányiban találta a legtöbb hibát, Kossuthban kevesebbet, Görgeiben éppen nem. A hibák csak stylisticus és orthographicus hibák voltak, az értelmen mit sem változtatott. [...]

Itten most éppen semmi újsággal sem bővelkedünk. Magamat kegyeibe ajánlom és maradok tisztelettel

szolgálja

B

**Bangya János Szemere Bertalannak<sup>15</sup>**

London September 24én 1852.

Tisztelt Úr!

Állításom telyesült, én mondtam hogy a mibe kapok, azt szerencsésen ki is viszem. Kegyed kételkedett jó szerencsémben – mint talán néha már szellememben is. Ezennel van tehát szerencsém tudósítani, hogy munkája Campe úr nyomdájából October közepéig készen fog ki jönni, és hogy fáradozásának jutalmára nem talán évekig, hanem legfelyebb 14 napig fog várni. De már most egy kérésem van, Ön engemet a munka kiadatásával és eladatásával megbízott, én ez ügyben lelkiismeretesen, és azt hiszem ügyessen is jártam el, én a pénzt mit Campe fizetni és nekem küldenni fog egy fillér hiány nélkül, Campe levelével együtt kegyednek átfogom küldenni, azonkívül fog kegyed a munkából 12 példányt kapni – magam számára szinte 12 példányt kértem ki, ezenfelül semmit. – De a mit kérek, ez: hogy kegyed ez ügyet egészen reám bizza továbbá is – én becsületessen és ön megalégedésére fogom a dolgot befejezni, csak nem szeretném ha ön rögtön működésemben engemet desauvuirosna. Majd ha a dolognak szerencsésen végére jártam, elmondom, hogy miképpen manővríroztam az öreg rókával. –

Most maradok tisztelettel

igaz szolgálja

**Bangya János Szemere Bertalannak (Részlet)<sup>16</sup>**

London October 7én 852.

Folyó hó 5ről és 6ról szóló leveleit vettem és mind a kettőre válaszolni sietek.

Blackwell úr nekem visza hozta a kéziratot és azt mondta hogy majd kegyed fog értesíteni a többiről, én Blackwellt nem értem, nekem mindig azt mondá hogy majd kegyednek írja meg a dolgot, Önnek meg az ellenkezőt mondja, és így sem nekem, sem kegyednek nem mond semmit. – Én Blackwellt igen rest embernek tartom, talán ezért is olyan nyomorult az állapota. A Times és az Examiner szerkesztőjeinek én Blackwell nélkül is át tudnám adni a példányokat de ha ön akarja, reá bízom.

A Campe által fizetendő díjra nézve felvilágosítással tartozom. Kegyed nekem azt írta, hogy minden áron kiadót keressek, hogy legalább felszólalhasson és hogy Blackwellnek ajánljam hogy a munkából jövő díj az övé lesz. – Campe a munkát megkapván mingyárt lamentálni kezdett, hogy Austriában el fog tiltatni és hogy veszteni fog, de hogy szívesen kiadná ha tőle csak anyit követelnék, hogy a kiadást lehetővé tennem, azon ajánlatot pedig, hogy a jövedelmet fizesse, nem fogadhatja azért, mert ez lehetetlen, mert talán 4 év múlva sem lesz tisztában a számadással és ily körülmények közt nem vállalhatná el.

Mire én azt feleltem; hogy tekintetbe vévén minden nehézségeket tehát csak ezen feltételeket teszem Iször hogy a munka levelem vétele után 14 [nap] múlva jelenjen meg. 2szor hogy kegyednek 12 és nekem 12 példányt küldjön azonnal az első készületből. 3szor hogy a munkáért ily körülmények közt olly honoráriumot, millyen a munka értékének megfelelően, nem követelhetvén, tehát csak ön készpénzbeli kiadásának megtérítését kívánom, mellynek meghatározását reá bízom. – Erre Campe Septem. 27én azt feleli, hogy 27ik Septembertől számítva a munka 14 nap múlva megjelen – hogy 20 lajos aranyat küld *most* mind Vergütung ihrem Ausgaben és ha Austriában nem tiltatik el a munka, ezt meg fogja duplázni – Végére hogy hova küldje a példányokat? Ezen kívül azt is mondja, hogy talán jobb volna a munkát három kötetben kiadni és pedig I Batthyányi II Görgei III Kossuth. Így ha Austria az I el is tiltanná a másik kettő bemehetne. Azonkívül pedig még azért is, mert kisebb könyveket könnyebben lehet bécsúsztatni. –

Ebből láthatja kegyed hogy Campe nem díjazott hanem csak költséget térített meg, és így semmi megalacsonyító nincs a dologban. Én részemről minden áron meg akartam jelentetni a munkát, a pénzkérdést ezért csak mellék dolognak tekintettem. Ezt hittem tehetni ön levele szerint, ha hibáztam bocsánatot kérek, hogy engem semmi pénzbeli érdek nem vezérelt ezt az egészről láthatja.

[...]

### Bangya János Szemere Bertalannak (Részlet)<sup>17</sup>

London November 1én 852.

Köszönöm erántami szíves bizalmát, én mindig iparkodni fogok hogy azt meg is érdemeljem. Hagyuk a világot csacsogni az igazság utoljára is napfényre jön és ettől nincs okom rettegni. Már most az utolsó két levelére válaszolok és pedig Kazinczy Ferenc módjára. – Az egész múlt héten beteges voltam, semmihez sem volt kedvem, ez volt az oka hogy nem feleltem. Campénak mind a három könyvbeli erratumokat el küldöttem, bár én Kossuthot még mai napig sem kaptam meg, ma ismét írok Campénak, jól leszidom és meg írom neki ön észrevételeit a második kiadásra nézve, melyre nézve egyébaránt én semmi közlést nem tettem vele és így újra szerződhetünk, igaz hogy a munkában sok hiba van, de azért én a criticától nem félek, ezen munkának váratlan és igen nagy léssen eredménye, ez az én meggyőződése, ezt mondja Vehse is ki jelenleg itten vagyok és velem egy házban lakik, s még 3 hétig marad itten, közöltem vele is ön észrevételeit azt mondá Batthy[ányból] azért törült ki mindent mi Ausztria ellen volt, mert B[atthyány] éles rajzának szelleme már maga is eleget vádolja Ausztriát és mert ez az első könyv, ennek kellett az utat Ausztriába meg nyitni – Kossuthban pedig azért hagyta meg a támadásokat, – ne hogy a rosz világ azt mondhassa hogy a könyv Austria érdekében íratott. [...]

M[ar]xnak németre lefordítva közltem ön kívánságát, ő majd körülményes választ fog adni.

Perczel nálam volt és itten asztalomon látván B[atthyány]t és G[örgey]t kérte adnám neki egy pár napra kölcsön, én azt válaszoltam hogy szükségem van reá mert a hibák végett, melyeket már kiigazítottam itten kell tartanom, hogy a többi könyveket utánna igazíthassam ki, de ő nagyon kért, hogy csak pár napra adjam oda, végtére nem tagadhatván meg oda adtam, visza is hozta és igen haragszik kegyedre, mert őt nem dicséri és mivel a móri ütközet vesztését említti, én eleget mondtam neki hogy hiszen ön nem Perczelt hanem Görgei életrajzát írja, de ő azt akarná hogy az egész munkában csak ő róla szóljon és azt is dicsérőleg, most írja ő saját életrajzát, és ebben már most ön ellen is dühösen fog ki kelni, ez az oka hogy kegyednek nem is válaszol. Vay Latzi pedig két háromszor nálam lévén a könyveket asztalomon látván, egyszer egyszer idestova néhány lapot át futott, ebből áll az ő olvasása, de az egész munkát senki sem olvashatta még, mert a mind mondám Kossuthot mai napig még magam sem kaptam meg. Hogy pedig *kéziratban* már többen olvasták volna ez nem igaz, legalább tudtommal ez nem történt, nem történhetett, ha csak azok közül, kik azt tisztázták, az egyik vagy a másik bizalmammal nem élt visza mert megjegyzendő hogy biz azt négy ember tisztázta, és ezek közül csak egy írta nálam, a többiek othon írták, mert négy embert nem bírtam magamnál tartanni, ezeknek egyébaránt soha sem adtam egyszerre többet három ívnél és ha avval készen voltak ismét új hármat, és ezeket is mind azok közül választottam, kik Kossuthnak nem hívei. De mindemellett ezekért én jót nem álhatok, bár őszintén mondva még ők kértek meg engem hogy ne mondjam senkinek, hogy ők írták, és így nem is igen hiszem hogy ők közölték volna valakivel, meglehet hogy most midőn a könyv megjelent és majd mindenütt szó van róla ezek szóközben mondták hogy esmériük tartalmát és ha ez történt úgy az aki önek ezen hírt adta igazat mondott, mert négy ember igazat mond midőn állítja, hogy a kéziratot olvasta. Hiszen már én rólam is sokan azt mondják hogy én Kossutho járok, Kossuthal traficálok, pedig bizony én Kossuthot mióta magyar hazánkot oda hagyta még csak nem is láttam és nem is vágyom őt látni, az egész a mit tettem, írtam neki egy levelet és irományaimat, mellyeket neki tavval Simonyi által beküldöttem, most visza köveletem, de ezen levelemre még sem választ, sem az irományokat nem kaptam meg.

Szirmay ki velem egy házban lakik, igaz hogy sokszor futkároz Kossuthoz és ha valami híreket hall tőlem, hiszem hogy azokat ottan elmondja, de ezt nem bánom, sőt azért teszem, hogy ellenben tőle is megtudjam mit beszél és mit teszen Kossuth. Úgy például ma is Kossuthnál volt Szirmay és most azt kérdé tőlem, igaz é hogy Szemere e napokban ide, Londonba fog jönni? Én erre azt mondtam hogy nem igaz, mire Szirmay ismételé: no pedig Parisból azt írták Kossuthnak. Őszintén megmondottam önek mindent, ezen felül egy szó sem igaz.

Z[erffy] nekem is írta, hogy pár napra ide jön, de mikor? azt nem mondja, várom őket. Igen örülnék ha szerencsém lehetne kegyeddel szólhatni, de én Parisba nem mehetek. –

Beöthy Brüsszelben van nejét várja. Mészáros Memoirját írja és hallom maga magát sokszor leszamarazza, Katona Miklós szinte nejét várja aztán az öreg úrral együtt akar Amerikába menni, Teleky Sándor tavasszal utánnok menne. Más újságot nem tudok és soraimat befejezem. A nagyságos Asszonynak kezeit csókolva – maradok

alázatos szolgája  
BJ

Önigazolásként és némileg a téma lezárására Bangya elküldi Szemerének Julius Campe levélét, amelynek üresen hagyott alsó részére néhány sort még ő is hozzáilleszt:

### Bangya János Szemere Bertalannak<sup>18</sup>

London November 10én 1852

Ezen választ kaptam Campétól november 1. levelemre, a levél tartalmából láthatni lehet hogy bizony én Campe uramnak jól oda mondogattam az igazat, erre a levélre nem is válaszolok többé – Vehse urat ki tegnap utazott el kértem meg hogy szóval közölje vele feleletemet. Amint kegyed láthatja mind eddig még csak 4 példányt kaptam és ki tudja mikor kapom a többit – Az 5 példányt kegyed talán Szirmay által küldhetné el nekem ő most Parisban van és bizonyosan Önnél is tisztelkedni fog. Itten semmi újság – tegnap tartottak a németek Blum emlékezetére meetinget a mi egyébránt említést sem érdemel. Most magamat szíves kegyeibe ajánlom és maradok szolgája

Bangya

### Alea iacta est

A JELLEMRAJZOK három vékony kötete Bangya János közreműködésével 1852 októberének második felében, a kor szokása szerint már a következő évi, 1853-as dátummal végre ki is került a nyomdából. A második kiadás azonban éppúgy kútba esett, ahogy az angol kiadás sem készült el soha.

Alea iacta est – a POLITIKAI JELLEMRAJZOK megjelenésével az egységesnek ugyan sohasem mondható 1848–49-es emigráció kettészakadása véglegessé és visszavonhatatlanná vált. Szemere Kossuthot élesen támadó munkája ezt az ellentétet adta elő, szinte kodifikálta három tételben: Batthyány Lajos, Görgei Artúr és Kossuth Lajos politikai pályaképének megrajzolásával. Nyilvánosan az egy Batthyány Kázmért leszámítva senki sem állt mellé – *titokban* annál többen érezték igaznak a részleteket, ha az egészszel nem is tudtak vagy mertek azonosulni.

Szemere egyelőre könyve visszhangjára figyel, tevékeny szelleme új és új régiókat keres, s Rónay Jácintnak írt leveleiben mind többször hozza szóba a némileg ódzkodó tudós papnak Magyar László Afrika-utazó és földrajzi felfedező nevét. Eredményeit angolul is szeretné közzétételni, hogy így megszerezze az angolok erkölcsi és anyagi támogatását.

A levelekben azonban a párbajok és pletykák, a politikai viták és belső torzsalkodások, a családi és anyagi problémák mögött is egyre erősebben lehet érezni az emigráció szétesésére mutató jelzéseket, azt a folyamatot, amelyről a remények kihunyván az újabb és újabb csapások súlya alatt, a megöregedett és megfáradt Kossuth évtizedek múlva majd így ír:

*„...politikai emigrációnak, mint testületnek történelméről eddig csak három vagylagosság egyike volt följegyezve: vagy az, hogy halhatatlan, mert új meg új elemekkel tölti be sorainak űrjeit, mint a lengyel már öt negyedszázad óta; vagy az, hogy megszűnt létezni, mert vezérelve győzelmet aratott; vagy az, hogy megszűnt létezni, mert kihalt.*

*A magyar emigráció sem nem pótolódott, sem ki nem halt, sem elvei nem jutottak érvényre; hanem elmállott, elpárolgott, mint a kámfor – nyomtalanul.*

*Legyen fatum, legyen életbölcesség, de példátlan eset.*<sup>19</sup>

És ez nem valamikor a hatvanas években kezdődött, nem Teleki László elfogatásának és itthoni öngyilkosságának volt a következménye. Szemere Bertalan emigrációs leveleskönyvét olvasva a „betegség” első jelei már az 1851–52-es és az ’53-as esztendőkből is szembetűnnek. A szakadás, a szétporlás nem azzal kezdődött és nem az váltotta ki, hogy Szemere közzétette Kossuthot elítélő nézeteit, hanem azzal, hogy bár oly sokan egyetértettek vele, de csak *titokban*.

Ez a politikai megfontolásokkal magyarázott vagy leplezett személyes érdekekből következő „titokban” volt az, ami szétporlasztotta a 48–49-es emigrációt. Mert az elhallgatás, bármilyen szentnek hitt érték átmentése legyen is a cél – mint például Kossuth nimbuszának mindenáron való megmentése – bénítja a szellemet, felborítja a lélek háztartását. Mert a „*megszentelt*” hallgatással az is együtt jár, hogy vagy csak semiségekről beszélhetünk, vagy arról a „*szent dologról*”, amiben már magunk sem tudunk hinni.

### Jegyzetek

1. Szemere Bertalan: LEVELEK (1849–1862) SZÁMÚZETÉSÉBEN. Pest, 1870. 70. és Rónay Jácint: NAPLÓ-TÖREDÉK. Pozsony, é. n. II. köt. 108.
2. Rónay Jácint: NAPLÓ-TÖREDÉK. HETVEN ÉV REMÉNYEI ÉS CSALÓDÁSAI I–IX. Pozsony, é. n.
3. A levél kézzel írt eredetijét az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában őrzik.
4. A levél kézzel írt eredetijét az Országos Levéltár őrzi (OL. R 190).
5. Szemere Bertalan: NAPLÓM. Pest, 1869. II. köt. 345–348.
6. A levél kézzel írt eredetijét az Országos Levéltár őrzi (OL. R 190).
7. A levél kézzel írt eredetijét az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában őrzik.
8. Kossuth Lajos: Irataim az emigrációból. 1882. III. köt. 359.
9. Szemere Bertalan: POLITIKAI JELELMRAJZOK A MAGYAR SZABADSÁGHARCÓL. GRÓF BATTYÁNY LAJOS, GÖRGEI ARTÚR, KOSSUTH LAJOS. OKMÁNYTÁR. S. a. r., a bevezetőt írta, az Okmánytárat, a jegyzeteket és a mutatókat összeállította Hermann Róbert és Pelyach István. Szépirodalmi Kiadó, 1990. 71.
10. Szemere Bertalan: NAPLÓM. Pest, 1869. I. köt. 160.
11. A levél kézzel írt eredetijét a Budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirattárában őrzik. Jeltete: Litt. Orig. 583/9.
12. A levél kézzel írt eredetijét a Budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirattárában őrzik. Jeltete: Litt. Orig. 583/10.
13. A levél kézzel írt eredetijét a Budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirattárában őrzik. Jeltete: Litt. Orig. 583/18.
14. A levél kézzel írt eredetijét a Budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirattárában őrzik. Jeltete: Litt. Orig. 583/20.
15. A levél kézzel írt eredetijét a Budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirattárában őrzik. Jeltete: Litt. Orig. 583/21.
16. A levél kézzel írt eredetijét a Budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirattárában őrzik. Jeltete: Litt. Orig. 583/23.
17. A levél kézzel írt eredetijét a Budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirattárában őrzik. Jeltete: Litt. Orig. 583/25.
18. A levél kézzel írt eredetijét a Budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirattárában őrzik. Jeltete: Litt. Orig. 583/27.
19. Kossuth Lajos: IRATAIM AZ EMIGRÁCIÓBÓL. 1882. III. köt. 315.



---

Borbély Szilárd

---

[NÁRCISZ]

Vannak napok, amelyek súlyosabbak annál,  
aki beszél. Hogy beszélni tudjon, az is.  
Kaparja az üveget az ág, az ablak előtti fa,  
hangot ad. Egy mély kút, egy mély kút,  
amelybe lát. Hangok követik, visszhang  
lett maga is. És fák, a fától fáig vezető  
kapaszkodón. A lejtőn lefelé így tágul  
a völgy. Pásztorok lakták, nyájuk  
vágta ősvényeket. Délben szomjasan  
a víz fölé hajoltak. Az összetört  
víztükör fölött az idegen táj tele félelemmel.  
Aztán a visszhangban ágak reccsenése,  
az avar, a fű, bogarak a fák kérgén,  
a pihenőpadok deszkáin és a forrás  
vizén úszó levelek, elmosódott lombok.

---

[HALÁLANGYAL]

Ahogy elmosódnak a képek, elmosódik egy  
arc <a kirakatok előtt ahogy ott álldogál>,  
ahogy áttűnik valami homályos <amikor felnéz  
az órára, a házak fölött a toronyra> kavargás,  
az összegyűlt kipufogógáz, vagy valami más,  
sötét gomolygás. Hosszú árnyékok az aszfalton,  
a városba szorult varjak, szürkék, feketék.  
Sétálóutcák, kis terek, ahol néhányan galambot  
etetnek. Egy szélroham megbillenti az  
asztalt, eldől egy szék, súlyosabban a test.  
Nem fedi semmi, nem követi a gondolat,  
hogy valahol le kéne zárni, finoman,  
mint egy szárny, valahol a szem körül,  
ahol megállt. A szem felszínén a horizont,  
egy tó, felhők felette, ahogy belesüllyed.

Jónás Tamás

---

[TÁRGYAIMAT VEGYE EL TŐLEM]

tárgyaimat vegye el tőlem  
 inni ne adjon enni ne adjon  
 csináljon kettőt belőlem  
 vagy kettőből egyet ragasszon  
 tévesszen meg vagy ne tanítson  
 ha rám néz is csak kancsalítson  
 szagomat ne bírja kényes orra  
 fogadjon valakivel a káromra  
 skorpiót rejtse szűk cipőmbé  
 őt lássam nézvé a tükörbe  
 ürítse helyettem titkot várván  
 szívemet és a postaládám  
 tömblelkem csúnya házfelügyelője  
 zárjon ide ki a csillagos tetőre  
 kínozzon élni halni hátha  
 reményt izzadok gonoszsága  
 alatt

---

NAPONTA LE

hogy pusztulok-e vagy épülök  
 a változás hihetetlenül precíz vagy rapszodikus működését tekintve  
 mindegy legalábbis megállapíthatatlan  
 de az mégiscsak sok hogy naponta lemondasz rólam  
 és mikor már megnyugodnék vissza-visszacsalogatsz  
 suhogó szoknyák templomok tájak orgazmusok vizek varázslataival  
 csak szenvedünk így:  
 én  
 is  
 te  
 is  
 is  
 te  
 nem

## ISADORA DUNCAN ÉS BEREGI OSZKÁR REGÉNYE

ÉLETEM REGÉNYE című emlékezésében – amelynek Jászai Mariról szóló részlete megjelent a *Holmi* 1998. júliusi számában – Beregi Oszkár nem írt Isadora Duncan-hoz fűződő szenvedélyes szerelméről. Olyan fontosnak ítélte életének ezt az epizódját, hogy külön beszámolót készített róla. A memoár megírását az is serkentette, hogy az Isadora Duncan halála után kiadott, a táncosnő visszaemlékezésének tulajdonított *MY LIFE* (1928) című kötetben – Beregi szavaival – „*kissé túlzott részletességgel, ponyvaregény-fantáziával díszítve*” szerepelt szerelmi történetük.

Beregi Oszkár hatvan év elmúlta után

elhatározta, hogy megírja a valóságot. A hat évtized alatt elhalványuló, megfakuló képeket még gondos munkával sem lehetett tökéletesen, valóság híven restaurálni, s óhatatlanul hatással volt Beregi emlékezésére az Isadora Duncannek tulajdonított emlékirat is.

Az emlékezést a mai helyesírási szabályok szerint közlöm. A géppel írt szövegben a nyilvánvaló elütéseket, az értelemzavaró hibákat kijavítottam, az idézeteket pontosítottam. Figyelembe vettem a kézzel írt utólagos betoldásokat is.

*Gajdó Tamás*

Beregi Oszkár

---

**DUNCAN**

Az én ifjúkorom Nemzeti Színháza a Kerepesi út és a Múzeum körút sarkán állott. Ez volt az az épület, amit a hazaszerető polgárok garasonként, téglánként hordtak össze, és áldozatkészségük épített föl. Ezt az első Nemzeti Színházat azzal az ürüggyel bontották le, hogy tűzveszélyes. A lebontás valódi oka azonban az volt, hogy kimentsék a Népszínház akkori bérlelőjét, Mader Raoult,<sup>1</sup> aki a feltételezés szerint Ferenc József törvénytelen fia volt, az őt fenyegető csőd veszélyéből. Ezért vette át az állam a Budapest főváros tulajdonát képező Népszínházat, és költöztette oda a Nemzeti Színházat. A csődből kihúzták ily módon „őfelsége” ivadékát, és az első magyar színészsők első magyar otthonából, az első Nemzeti Színházból nem maradt más, mint a színpad ama deszkadarabjai, amelyeket a széplelkű gróf Keglevich István intendáns<sup>2</sup> arasz nagyságú kockákra vágatott, berámáztatott, üveg alá tétetett, és nekünk, a színház tagjainak adományozott.

De 1902-ben még állt a Nemzeti Színház, és senki sem merészelt arra gondolni, hogy egy Schönbrunnból jött üzenet lerombolhatja a drámai múzsa szent magyar

templomát. Tavasz volt, és én huszonhat éves voltam. Egy délelőtti próba után kifelé sietve, a színház kapujában belém ütközött egy kedves új ismerős, jó modorú fiatal-ember. Van der Hoschke Rozsnyai Kálmán, Prielle Kornélia későbbi férje.<sup>3</sup>

– Beregi úr, éppen magát kerestem, szeretném meghívni szombat délután hozzám téára.

Alig három napja, hogy Hevesi Sándor bemutatott minket egymásnak. Elmondta róla, hogy sokat utazik külföldön, Oscar Wilde személyes ismerőse, bár nem gazdag ember, de mániákus műgyűjtő, akinek sok érdekes, szép holmija van.

– Nagyon sajnálom, nem jöhetek, aznap este Marcus Antonius-t játszom, és én előadás előtt nem megyek sehova, talán majd egyszer máskor...

– Beregi úr, ez egy váratlan alkalom, sokan lesznek, akiket maga szeret, költők, írók, és maga képviselné ebben az intellektuális körben egyedül a színművészetet. Egy új amerikai táncszíllagot ünnepelünk, aki érdekes, tehetséges és gyönyörű: Isadora Duncan.

– Rozsnyai úr, talán inkább az Operaház táncmesterét vagy a balettból vagy... – És mialatt az utcán hazafelé mentem, ő kísért, és érveit ismételve unszolt, hogy ha csak tíz percre is, de jöjjenek el, míg végre a kapunkhoz érve azzal búcsúztam tőle:

– Jó, ha tudok, ott leszek.

Szombat délfelé a tükör előtt álltam, és borotválkoztam, hogy estére jó sima arcú legyen Marcus Antonius, mikor Van der Hoschke becsöngetett.

– Bocsásson meg, csak emlékeztetni akartam, ugye nem felejt el, ugye eljön, nagyon kérem, ne hozzon zavarba, hiszen már mindenkinek beígértem, hogy ott lesz...

Szokásom szerint lefeküdtem délutáni pihenésre. Arra ébredtem fel, hogy Annuska, a világ legcsúnyább mindenelánya (mert anyám mindenre gondolt, gondolt arra is, hogy ahol három fiútestvér van, ott a házirend érdekében a mindenés nagyon csúnya legyen) behozta a kávémat. Hopp, hiszen én teára vagyok híva. Egye fene, tíz perc nem a világ, legalább látni fogom Oscar Wilde saját kezű írását és a többi összegyűjtött érdekességet. Aztán tudok én angolul is egy kicsit, mert én tanultam ám angolul! Igaz, hogy csak olvasni tudok, mert Shakespeare-t vágytam eredetiben megérteni, de beszélni, az más, azt még sosem próbáltam, itt az alkalom, hátha sikerül.

Az utam elvezetett a szőke Pásztoryné<sup>4</sup> üzlete előtt. Kirakatát rendezte. Meglát, beint engem. Pásztoryné kedvence volt az akkori Budapest művészi-irodalmi körének. A Nemzeti Színház bérházában lévő virágüzlete olyan volt néha, mint egy irodalmi szalon, kultúrközpont, ahová bejáratosak voltak írók, politikusok, művészek egy kis eszmecserére. Ott tereferált Hatvany Lajos, Batthyány Elemér<sup>5</sup> és a színészvilág színe-java; ott találkoztam először Hock János<sup>6</sup> plébánossal, aki nagy teozófus, későbbi országgyűlési képviselő és az első világháború után a Károlyi Mihály-kormány tagja volt, és éppen egyik szellemidéző szeánszán való tapasztalatát mesélte el. A kedves, okos Pásztoryné mindenkit meghallgatott, mindenkit és mindent megértett, természetet és természetellenest, világit és túlvilágit, élő és halál utáni üzeneteket. Mindent. Ehhez a Pásztorynéhoz mentem, hogy virágot vegyek az ismeretlen, idegen, egzotikus táncosnónek. Mert hát mégis, nagyon messziről jön, ma lát először magyarokat, úgy hiszem, illik, csak pár szálát, csak hogy valami figyelem legyen...

A kedves Pásztoryné a szemembe néz, egy kicsit gondolkodik, a kirakathoz megy, és elhozza a virágot.

– Ebből csak pár szál van. Nézze, milyen egzotikus és gyönyörű. Ma érkezett Nizzából. Jászai művésznőnek, ahogy meglátta, úgy megtetszett, hogy bejött, és majdnem mindet elvitte. Ezt a pár szálát annak az idegen lánynak én küldöm. Nem. Ezért Beregi úr nem fizet semmit. Ennek nincsen ára. Ez üdvözet Nizzából, tőlem magának, és magától, Beregi úr, annak az idegen lánynak... – becsomagolta, aztán újra a szemembe nézett, és én újra elindultam a műgyűjtő lakása felé.

A cím: ócska bérház.<sup>7</sup> Felkutyagolok a harmadik emeletre. A folyosó végén egy kis szoba-konyhás lakásban van a műgyűjtő nagy fogadtatása. De tényleg itt van a magyar szellemi élet válogatott csoportja. A házigazda mindenkit összegyűjtött, akit beígért. Technikája briliáns. Mindenkinek megmondta, ki mindenki ígérte meg, hogy jelen lesz, és ezt addig mondta mindenkinek mindenkiről, amíg mindenki mindenki miatt megjelent! És senki sem bánta meg, hogy eljött! A kis szoba-konyhás lakás nem volt sem konyha, sem szoba: kis múzeum volt. A konyhán keresztül juthattunk a szobába, de a konyhán nem látszott meg, hogy konyha. A kőpadló apró keleti szőnyegdarabokkal volt kirakva, a konyhatűzhely régi brokát miseruhákkal letakarva, a falakon régi metszetek üveg alatt, szóval a konyha nem volt konyha. A két helyiség között nem volt ajtó, csak ajtónyílás, a szoba falait nemzetközileg híres emberek dedikált arcképei takarták, egy könyvespolc, rajta gyönyörű bőr- és bársonykötésben diszkiadásos, ritka könyvek, egy alacsony divány piros bársonnyal letakarva, ez éjjel ágy, pár szék, egy kis asztal megterítve, sok csésze, mindenféle korúak és divatúak, és csipke, csipke, csipke.

A vendéglátó gazda, mint egy izgatott hangversenyrendező, sűrög-forog, kiszalad a folyosóra, amit gangnak neveztek a régi Pesten, végig a lépcsőig, le is szalad, és újra fel a három emeleten. Lift persze nincs. Nyugtat bennünket, hogy az amerikaiak azonnal itt lesznek, csak egy kis türelem, egy kis türelem... A vendégeknek egy része kinn van a folyosón, a kisebbik része, a nem cigarettázók a lakásban. Én se kinn, se benn, az ajtóban állok, kezemben a nizzai virágokkal. Már mindent megnéztem a lakásban, már mindenkivel váltottam pár kedves szót, már elég ideig szorongattam a csokrot a kezemben, most éppen azon töröm a fejemet, hogyan is lehetne innen ügyesen meglépni. De egyszerre megáll a gondolat. A homályos ócska folyosó végén hirtelen megelevenedik egy Renoir-festmény, kalapját a karján egy szalagon lóbálva az ajtó felé libeg; mögötte pár lépéssel egy finom, fehér hajú, hosszú szürke ruhás hölgy kíséri. Mereven állok az ajtóban. Nőt ilyen fölszabadultan én még soha nem láttam mozogni. Már itt áll előttem, és anélkül, hogy tudnám, mit mondok, angolul hagyják el a szavak az ajkamat, ahogy a virágot felé nyújtom:

– This is for you... from Nice.\*

Isadora boldog, kislányos mozdulattal két kézzel nyúl a virág felé, és keze véletlenül a kezemhez ér, mosolyog:

– How nice of you, from Nice? – mondja. – What is your name?\*\*\*

– Én Beregi Oszkár vagyok – mondom ostobán, és most már magyarul.

Közben műgyűjtő házigazdánk hangverseny-rendezői viselkedését átváltoztatta forgószéllé, és máris elsodorta mellőlem az Újvilág tüneményét, hogy vendégeinek prezentálja. Kézcsók és bokázások között bábeli zűrzavarrá változik a szoba-konyhás

\* Tessék, ez a magáé... Nizzából.

\*\* Milyen kedves magától, Nizzából? Hogy hívják önt? (Lefordíthatatlan szójáték.)

múzeum. Miután mindenki angolul-magyarul egyszerre eszik, teázik és kedveskedik, nekem – nekidőlve a könyvespolcnak – most van tulajdonképpen csak alkalmam meglátni, hogy kinek hoztam én a nizzai virágokat, kihez is szóltam angolul anélkül, hogy tudtam volna, és kivel beszéltem magyarul, amikor angolul akartam bemutatkozni.

Ez a táncoslány, szerintem, lehet vagy tizennyolc éves. Érdekes, a lábán milyen széles orrú, lapos cipő van, úgy látszik, sarkatlan. De ebben a papucsszerű cipőben úgy jár, mintha nem is járna. Lebeg. A ruhája majdnem földig ér. Kék. Világoskék ripszes selyem. Ahogy mozog az emberek között, az anyag néha a testhez simul, és sejteni engedí, hogy lábszára milyen formás. Melle alatt ott van az empire selyemszalag. A nyaka lágy, hosszú, fehér, ékszer nélküli. Fejét kissé oldalra hajtja, haja világosbarna, és a szeme... a szeme, mint egy őzé, meleg, sugárzó és ártatlan. És mosolyog. Én akaratlanul Mona Lisa mosolyára gondolok, de a hasonlat rossz, mert ez a mosoly szebb, bájosabb. A kis szoba tele van ragyogással, tavaszi napsugárral a jelenlététől. Vagy csak én látom így? Miért volnék én impresszionálva? Mert Amerikából jött? Mert más az anyanyelve? Á, dehogya! Nagyon meg vagyok elégedve kritikám objektív józanságával.

A házigazda behozza a gőzölgő teáskannát, és ahogy töltögeti, felhívja vendégei figyelmét azzal, hogy túlkiabálja őket, arra, hogy:

– A teát Harris<sup>8</sup> küldte, direkt Londonból. Harris, mint tudjátok, Oscar jó barátja, és amikor mi együtt voltunk Wilde Oscarral, akkor... – a többit már nem is hallom, mert Duncan teáscsészével a kezében, amelyből csak kicsit szippantott, a könyvespolc felé jön:

– Let's look for a book...\* – és átadva a csészét, egyik kezével játékosan eltakarva szemét, a másikkal vakon kiemel egy könyvet. Csepp, kicsi könyvecske, reneszánsz díszítésű bőrkötésben. Ovidius: *Ars Amandi – A szerelem művészete*. Összeér a kezünk, lehet, most már nem véletlenül, mondanék is valamit, de félek, hogy elrontanám, amikor szerencsémre, mielőtt megszólalnék, a vendégek közbelépnek, és kérdezve kérdeznek kérdéseket.

Később, amikor újra szóhoz jutok, megint ostobát kérdezek: – Mondja, hogy tetszik magának a magyar nyelv? – Isadora felnevet: – Én nem ismerem a magyar nyelvet, színházban sem voltam, csak az Operában... velem mindenki angolul beszél, még maga is...!

Itt barátom, Gömöry közbeszól:

– Hogy lehet ilyet kérdezni? A magyar nyelv parasztnyelv!

Dr. Gömöry Olivér<sup>9</sup> miniszteri osztálytanácsos. A kultuszminisztériumban! Bennem felháborodik a színész, a magyar színész:

– Kérem, ne hallgasson Gömöryre, ahogy ő beszél, az tényleg nem magyar beszéd. Ha magyarul akar hallani, jöjjön el ma este a Nemzeti Színházba, a *Julius Caesar* van műsoron, én játszom Marcus Antoniust, a darabot természetesen ismeri...!?

– Hogyne, mi iskolában tanuljuk Shakespeare-t – felugrik, odaszalad anyjához. – Anyám, ez az úr meghívott minket ma este a színházba, megyünk... megyünk...

\* Keresünk egy könyvet...

Rohanok a színházba. A pénztárnál kint a tábla: egyetlen jegy sincs. Rohanok az intendáns szobájába. Izgalomtól meggondolatlanul betörök az irodájába:

– Gróf úr, bajban vagyok... – Elmondom, kivel ismerkedtem meg, nincs jegy, talán pótszéket lehetne...

– Na, na, ne igazgassa magát, üljön le! – és már fogja is a telefont. – Vendégeim [...] az igazgatói páholyban, leküldöm az utalványt. Most pedig maga szépen menjen az öltözőbe, dörzsöltesse le magát, hiszen csupa víz, pihenjen egy kicsit, és a többivel ne törődjön, mert magának ma játszania kell... Ne, ne, ne köszönjön semmit, örülök, hogy segíteni tudok, és a fórumjelenetet ma én is meg fogom nézni, most menjen, csak menjen pihenni...

Ilyen volt gróf Keglevich István...

Most már semmi egyéb nincs hátra, mint hogy felküldöm az állandóan öltözőmben lévő látszóvet és az angol nyelvű Shakespeare-t az igazgatósági páholyba. Kifestem magam, öltözködöm, nyugodtan várom az előadás kezdetét. Harmadik csengetésre bent vagyok a színpadon. Egy pillanatra kinézek még az előfüggöny kukucskalólyukán a nézőtérre. Minden rendben van, Isadora ott ül az igazgatósági páholyban. A páholy párkányán ott az elefántcsont gukkerem, a könyv és a nizzai virág. Isadora mellett az édesanyja, és amellet boldogan, széles, ragyogó arccal a műgyűjtő, aki előkelően néz körül, és ide-oda biccentgeti a fejét, mintha őt üdvözölnék, és ő vissza-köszön.

Az előadás megkezdődik, a két néptribun már izgatja az ingatag római népet Caesar ellen, és én gondolatban még mindig ott vagyok a páholyban, és látom ezt az amerikai lányt, ahogy okosan, lelkesen mosolyog, szebben, mint Mona Lisa. De a színpalak között, pár lépésre tőlem belevágnak a csendbe és hangosan megszólalnak a római kürtök, én fölrezenek álmodozásomból, és ahogy a huszárlovak felkapják a fejüket, ha megszólalnak a trombiták, én is egyszerre Antonius vagyok, és elfelejtem, hogy bármi, bárki más is van a világon, mint Róma, Caesar, a római nép és én, Caesar nagyratörő, de hűséges barátja, Marcus Antonius, a katona, politikus, a rétor, aki állandó veszedelemben forgó élete minden percében minden eshetőségre fel van készítve – ő legalábbis azt hiszi. A menet, a rabszolgák, a liktorok faszcsöveikkel, a harcosok, Caesar felesége, Calpurnia vonulnak velem együtt át a színpadon. Caesar a szín közepén megáll, és Antoniuszt szólítja. Odalépek Caesar elé. Ott állok, a Lupercus ünnepének futója, rövid khitónban, meztelen lábszárral, meztelen karral és vállal, várom Caesar parancsát, elmondom pár szavas válaszomat, és büszkén fölemelt fővel, melyen zöld levélkoszorú van, elindulok Lupercus ünnepére.

Benn a színpadon megindul Brutus és Cassius gyönyörű szóharca a szabadságról és Caesarról, a szabadság ellenségéről. A színpalak közti zaj jelzi, hogy Antonius három ízben királyi koronát ajánl fel Caesarnak, amit az háromszor – bár kedvetlenül – visszautasít, amire a „némaszemélyzet” hangosan éljenez, és a caesari menet megy vissza, át a színpadon, ahonnan jöttek.

Ezután Antoniusnak nagyon hosszú szünete van, majdnem egy óra. Amikor beérek az öltözőbe, ott ül a karosszékekben mindenesünk, Anna, akit én tisztes kora ellenére Annuskának szólítok.

– Oszkár úr, elhoztam a vacsorát – és rámutat az asztalon álló ételhordóra.

– Mit hozott, Annuskám?

– Kenyeret, vaját meg egy kis maradék húst meg spenótot délről, azt mondta a naccsága, hogy a fiatal úr délbe azt szerette.

– Annuskám, tegye a húst a kenyérre, azt hagyja itt, a többit viheti is vissza, nem vagyok éhes; mondja meg anyámnak, hogy köszönöm, minden rendben van, és kezét csókolom.

Újabb anyám velem adja vacsorámat, ha hazulról megyek a színházba, vagy elküldi az öltözőmbe, mint most. Azelőtt én előadás közben se nem ettem, se nem ittam. De mióta láttam, hogy az idősebb színészek az öltözőkbe hozzák a vacsorájukat a színház melletti Pannóniából vagy a színház bérházában lévő Szikszaitól, nagy ezüsttálcaon, azóta én is az öltözőben eszem. Tiszta sminkrongyot borítok a sminkasztalra, ez az én ezüsttálcaim, és ha magammal hozom a vacsorámat, kipakolom a papirosból, letörölöm a bicskámat, és jóízűen megvacsorázom. A régi jó világban, a tavalyi szezonban ez még másképp volt! Az volt a szokás, hogy hagytak számomra otthon vacsorát. A konyhában. A takaréktűzhelyen, aminek akkor az volt a neve, hogy sparherd, vagy a sütőben, úgy hívták, hogy rerni, hogy melegen maradjon. Néha drága anyukám cédulát hagyott a vánkosomon: „Fiacskám, vacsora a sütőben, és a vánkosod alatt két szalvétában két cső kukorica, remélem, nem hűlt ki.” Így volt ez nálunk! És ez így nagyon jólesett, és mindig egészséges volt a krájleros Berger bácsi<sup>10</sup> színész fia. – De most ott feküdt a vacsorám, nem nyúltam hozzá, inkább átöltöztem. Fölveszem vörös szegélyes, fehér szenátori ruhámat, amiben Caesart majd a szenátusba kísérem, és várom a jelenetemet; egész rövid. Bemegyek, üdvözlöm Caesart, ő is engem, és kész vagyok. A következő színben, a tanácsteremben akkor van szavam, amikor az összeesküvők már megölték Caesart, és én meglátom, amint véresen ott fekszik „Pompeius oszlopaján”. Ebben a jelenetben két beszéde van Antoniusnak. Szerintem mindkettő fölér a híres fórumjelenettel. Annál is inkább, mert a fórumjelenetet, a nagy halotti beszédet Shakespeare készen kapta a görög historikusok írásából, míg ez a két beszéd a költő eredeti műremeke. Klasszikus szerepeket játszó színésznek pedig alkalmat nyújt, hogy adottságait és képességeit hangban, skálában, beosztásban, szuggesztivitásban teljes mértékben bemutathassa:

*„Hatalmas Caesar, ily alant heversz!  
Ily kis halomba hulltak össze minden  
Diadalmid, híred, hódításaid.  
Légy boldog!”*

A másik beszéd még nagyszerűbb:

*„Ó, megbocsáss, te vérvő földdarab,  
Hogy hentesidhez ily nyájas vagyok.  
A legnemesbik férfi romja vagy te,  
Ki valaha az idők hullámában élt.  
Jaj a kéznek, mely e drága vért kiontá!”<sup>11</sup>*

A fórumjelenetnek is vége van. Ez a jelenet oly hatásos, hogy ezt igazán nehezen lehetne elrontani. A siker most is óriási. A nagy Szacs vay Imre,<sup>12</sup> aki Brutus szerepét játssza remekül, őszintén, tragikusan, és én már vagy hússzor állunk a függöny előtt,



és hajlongunk, amikor Tóth Imre,<sup>13</sup> a darab rendezője engem egyedül küld a függöny elé. Hajlongás közben meglátom, hogy az igazgatói páholy üres. Mialatt a közönség tombol és kiabál, és én jobbra-balra hajlongok, nekem csak az jár az eszemben: Isadoraék nincsenek ott. Elmentek. Hát hiába. Idegen nyelv, persze, elég volt nekik. De ahogy a taps után a függöny mögé lépek, ott állnak a kulisszák előtt, már majdnem a színpadon. Isadora mind a két kezét nyújtja felém: thank you... thank you... thank you – és mosolyog. A díszletezők, színészek, színinövendékek nézik a jelenetet, a műgyűjtő pedig most egy kikiáltó karakterét veszi fel, és hadonászva mutat a hölgyekre: ez a világhírű amerikai táncosnő, Miss Isadora Duncan, aki az Urániában fog fellépni, és önök valamennyien meg vannak híva mint a művésznő személyes vendégei. Aztán parancsolóan odasúgja nekem: – Invitálja meg Isadoraékat vacsorára, azonnal hívja meg őket vacsorára, én majd mindent előkészítek! – És már oda is fordul: – Oszkár szeretné magukat meghívni vacsorára. – Aztán, mint aki jól végezte dolgát, sietve kikalauzolja a hölgyeket vissza a páholyba.

A sok kihívás miatt megrövidült a szünet, mert a taps alatt átdíszlelték. Sietek az öltözőmbe, felveszem a pánccelt, sisakot, és várom a hívó csongetést. Nagy izgalmamban megfeledkeztem arról, hogy a következő színben, a sátorjelenetben nekem nincs dolgom. Leülök a tükröm elé, és elgondolkozom: „Még jó, hogy ma volt a havi fizetés napja, és nem maradt időm bevinni a takarékbba. Ha ez holnap történe, nem lenne nálam csak egypár fitying. Gyerekkoromban láttam, milyen borzasztó a pénztelenség. És azóta nem tudom elfelejteni. A végrehajtó látogatott meg bennünket. A szüleim gyönyörű szép, aransárga topolyagarnitúrája, két ágy, két nagy szekrény, asztal, négy szék, két karosszék ott állt az alkóvos nagy szobában, és az ablakon beáldásozó napsugár még fényesebbé, még ragyogóbbá tette. Annyira szerettem ezeket a bútorokat, hogy néha titokban puha flanelronggyal én is fényesítgettem. És meg kellett érnem, meg kellett látnom, hogy a két nagy szekrényre, amelynek a lapja legszebben ragyogott, a végrehajtó rányomta a pecsétjét, a szégyenbélyeget.

– Lefoglalták – mondta az én drága szőke anyám. – Apa szívességéből jótállt valakiért, az nem fizetett, és most a mi bútorainkat foglalták le.”

– Beregi úr, már az előadásnak is vége felé járunk, és egy harapást sem tetszett lenyelni... – mondja öltöztetőszabóm.

– Németh komám, van ez így, köszönöm... de most nincs rá kedvem...

A Pannónia Szálló éttermében asztalt foglalt Rozsnyai. Az atmoszféra nagyon előkelő. Ilyen helyekre én nem szoktam járni. A kiszolgálás halkán és simán ment. Van der Hoschke Rozsnyai egy világfi gazdag tapasztalataival állította össze a vacsorát, amelyből ő és a mama esznek leginkább, mert én és Isadora alig nyúlunk az ételekhez. A szokatlan impressziók, Isadora, az elegáns légkör szomjassá tesznek. A cigány édes-bús magyar nótákat játszik. Nézem Isadorát, figyelem minden mozdulatát... és közben iszom. Minél szomjasabb leszek, annál szárazabb a torkom. Iszom a bort, a pezsgőt és minden szavát, ahogy azt mondja: – I learned today that the most beautiful language in the world is the Hungarian.\* – Aztán Marcus Antoniusomról beszél, majd a táncról. Elmondja, hogy életcélja forradalmasítani a táncot, kiszabadítani a balett rideg kötöttségéből. A tánc a szabadság, a boldog felszabadultság kifejezője. Nem fogadja el az én hozzá nem értő megjegyzésemet, hogy szándékával a táncos átlép a mimikus birodal-

\* Ma megtanultam, hogy a világon a legszebb nyelv a magyar.

mába, és elmondja, hogy esztétikusok, írók, művészek milyen lelkesen pártolják forradalmi törekvéseit, mindazok, akikkel már találkozott vándorútjain. Nevek, akikre én még gondolni is csak levett kalappal mertem: Ellen Terry,<sup>14</sup> Henry Irving,<sup>15</sup> Beer-bohm Tree,<sup>16</sup> Sardou,<sup>17</sup> Eugène Carrière,<sup>18</sup> Mounet-Sully,<sup>19</sup> Henry Bataille,<sup>20</sup> Rodin és sok-sok más.

A cigány közben odalopózdik, és halkán játssza, hogy „Csak egy kislány van a világon...”. Én fordítom a szöveget, még és még, már majdnem Isadora is tudja, és könnyes szemmel dúdolja. Elmenőben 36. Rácz Laci<sup>21</sup> rázendít a Rákóczi-indulóra... (Ezt a két zeneszámot Isadora egyébként eltáncolta az Uránia színpadán, és ezekkel aratta mindig legnagyobb sikerét magyarországi turnéján.)

Két fiákerbe ülünk négyen, és így párosával megyünk a Royal Szállóba. Itt lakik Miss Duncan a mamájával. Felmegyünk a süppedő vörös bársonyszőnyegen az első emeletre. Óriási négyablakos szalon, és ez csak a fogadószoba! Csodálkozom, hogyan lehet ilyen luxusban élni. Itt minden gyönyörű!

– Hát persze, ezt maguk, gazdag amerikaiak megengedhetik maguknak!

– Amerikaiak vagyunk – mondja Isadora nevetve –, de gazdagok, azok nem. San Franciscóban születtem, négyen vagyunk testvérek, két fiú, két lány. Apró gyerekek voltunk, amikor apánk otthagytott minket. Nagy nyomorban éltünk, és bizony gyakran nem volt mit ennünk. Mi, a négy gyerek, kicsi korunkban kunyeráltunk, koldultunk, én még loptam is, hogy éhen ne pusztuljunk. Nyolc-tíz éves korunkban nővérem, Elisabeth és én a szomszéd gyerekeket táncolni tanítottuk, ez saját invenciónk volt, és anyánk zongorán játszott a „tánchoz”. Újságot és pattogatott kukoricát árultunk az utcán, hogy összekaparjunk elég pénzt az utazáshoz New Yorkba. Sok viszontagság után New York-i milliomosok házában sikerült fellépni, akiknek sejtelmük sem volt arról, hogy a fiatal lány, aki itt táncol és a mama, aki itt zongorázik, üres gyomorral szórakoztatja őket és vendégeiket. Egy-egy ilyen – számunkra honorárium nélküli – jótékony célú teadélutánon bizony annyi pénz gyűlt össze, hogy a kis Duncan család négy-öt hónapig is könnyen megélhetett volna belőle. De ezekben a finom társaságokban minket csak egy csésze üres teával kínáltak meg, és amikor a házigazda milliomosoktól egyszer-számunkra kényszerhelyzetünkben ötven-ötven dollárt voltam kénytelen kérni, csak nyugta ellenében, kölcsönként kaptam, visszafizetési kötelezettséggel. Kultúrvágyunk Európa felé vonzott, és anyámnak sikerült egy marhaszállító hajóra, egy útra szakácsnői állást kapni. Így kerültünk mi Angliába. Aztán megismertem Rodint, aki egyszer modellnek használt. Rajta keresztül a művész ateliék partijain én lettem az ünnepelt táncsillag. Mindenki jó és kedves volt, ám a magánpartik Párizsban, Berlinben, Bécsben nevet igen, de pénzt nem szereztek. Most fogok életemben először pénzt keresni. Sardou-nál Párizsban látogatóban volt egy derék magyar könyvkereskedő, Grosz Sándor, aki amikor engem táncolni látott, elhatározta, hogy leszerződött, és ő lesz az impresszárióm. Így kerültem Budapestre. Így kerültem Van der Hoschkéhoz, így kerültem a Nemzeti Színházba, és így kerültem a maga közelébe. Én hiszek a sorsban. Vannak dolgok, amik elkerülhetetlenek. Ez is meg volt írva, hogy mi találkozunk. Kiváló színészek olvastak fel nekem verseket, amikre én táncoltam. Ez is táncforradalmam egyik fázisa. Milyen szép lenne, ha maga, Oszkár, ezt megtenné nekem.

A másik szobából elhoz egy kis könyvet. Régi latin és olasz költők versei.

– Ha ezeket maga olvasná, és én azt eltáncolnám! Képzelve el, a maga hangjának a zenéjére, a maga beszédjének a ritmusára táncolnék, mintha a maga lelke realizálódna az én táncomban. Most fogok először rendes fizető közönség előtt nyilvánosan, rendes színházban fellépni. Tulajdonképpen ez az én elindulásom. Ettől a fellépéstől függ minden. Ez a szereplés nekem élet vagy halál. A maga hangja, a maga lénye, a maga szeme, a maga tüze fog inspirálni, és megindítja a lelkemben azt a motort, ami megnyilvánulásra, kinyilatkoztatásra, produkcióra készítet. Ebben az új, idegen környezetben nem érezném magam idegennek, ha első föllépésemnél maga volna mellett. Csak ma ismerkedtünk meg, de úgy érzem, a lelkünk rokon, a vérem is úgy táncol, mint a magáé, ahogy ma együtt hallgattuk a cigányzenét, ahogy együtt zümmögtek a magyar dalt, úgy éreztem, hogy az egész világ egyetlen nagy virágoskert. Mit mondhatok, hogy megérezze, kell, hogy először velem legyen, hogy első fellépéskor nekem egy „liftet” adjon. Kell! Érti? Ugye megérti? Ugye megteszi? – És beszélt, és beszélt, és beszélt, amíg beleszédültem.

Mindketten olyan lázasak voltunk, a közelségünkben éreztük egymás forró leheletét, és most már mindketten biztosan tudtuk, hogy csak a szoba másik sarkában ülő, Rozsnyaival beszélgető mama gátolt meg minket nagy önuralommal abban, hogy csókolózva egymásnak ne essünk. Most már csak az agyam, egyre gyengébb tiltakozással hivatkozott az intendánsra:

– Isadora... az intendánsom... a Nemzeti Színház tagja vagyok... szerződése van... ki van zárva, hogy megengedjék... boldogan megtenném, ha...

– Majd én, majd én megkérem... majd én beszélek vele...

Az utca hűvös. Késő éjjel van, amikor elhagyom a hotelt. Felzaklatott fejemnek jólesik a friss levegő. Milyen elegáns ez a szálloda, milyen óriási ez a háromtermes lakosztály, olyan, mint egy főúri kastély. Milyen csendes ez a város így hajnalban! De miből tudják ezt kifizetni? Hiszen még sohasem keresett egy fillért sem?! Minek ez a nagy flanc?! Milyen felelőtlen!

A lakásunk előtt, mielőtt az ajtót kinyitom, levetem a cipőmet, hogy családom becsületes álmát meg ne zavarjam. Besurranok a szobámba, és ahogy leveszem a felöltőmet, zsebében megtalálom a „vacsorámat”, amit az öltöztetőszabóm tett bele. Isadora... minek ez a nagy flanc... Milyen felelőtlen... Nagyon éhes vagyok. Majszolom a kenyeret, rágcسالom a fasírtot, és arra gondolok, hogy milyen messze van a Nemzeti Színháztól az Uránia – és közben elalszom.

Másnap kijózanodottan, de fejfájósan Isadorával elmentem a Nemzeti Színházba megkérni az intendánst közös szereplésünk engedélyének megadására. Úgyis tudtam, hogy nem fog elengedni. Tévedtem.

Most, hogy szavalópartnere lettem egy táncosnőnek, a Nemzeti Színházban való szerepléseimen kívül minden időt együtt töltöttünk. Még az öltözőben is ott ült. Csak tíz napunk volt az előadásig. Minden percet ki kellett használni. Verseket kiválasztani, lefordítani angolra, hogy tudja, mi az, amit megtáncol, és rengeteget próbálni. Közben személyesen meglátogattunk esztétákat, minden számottevő embert, minden színházi kritikust, ahol Isadora – miután bemutattam, és elmondtam élete történetét – az általam betanított magyar szöveggel, rossz, de bájos kiejtésével, mosolyogva átadta a meghívó- és sajtójegyeket, én pedig még meséltem fanatikus hitéről a tánc forradal-

masításában, amit Ellen Terrytől Rodinig a nagy világhírű modern művészek mind lelkesen támogatnak.

Elérkezett az első előadás az Urániában.<sup>22</sup> Bent, Isadora öltözőjében izgatottan néztem, ahogy ez a szép fiatal nő ül a tükör előtt, és majdnem teljesen festék nélkül, hideg nyugalommal készül élete első professzionista premierjére. A színpadról behallatszott már a közönség zsbongása. A függönylyukon kinézek, és boldogan látom, hogy tíznapos túránk a művészvilágban meghozta eredményét. A magyar múzsának minden notabilitása, a magyar esztétáknak, kritikusoknak legtekintélyesebbjei már elfoglalták helyüket a nézőtér első soraiban. Zsúfolt ház!

Mikor a függöny felgördült, Isadora váratlanul, szenvedélyesen megcsókolt, cipőjét lerúgta lábáról, és a zene ritmusára meztlábasan belibbent a színpadra. A kulisszában végigálltam a műsor első részét. A próbán soha nem látott átszellemülés vett erőt Isadorán, és mint egy nimfa Pánnak, csak és kizárólag nekem táncolt. A második részben én következtem a versekkel. Én Isadorát csak képzeletben látom. Háttal ülök a közönségnek, körülöttem teljes a sötétség, csak egy vékony fénysugár esik a könyvemre, amelyből a régi költők verseit felolvasom. Kíséretünk egy hárfa és két halk hegedű hangja. Hat csendes verset mondok, az utolsót is pianissimóval fejezem be. A függöny nagyon lassan leereszkedik, és csak kis idő elmúltával tör ki a spontán taps, ami minden függönyhúzásnál fokozottabb és fokozottabb erővel emelkedik. A nagy tekintélyű művészek és kritikusok állva tapsolnak, és ahogy ezt a közönség észreveszi, elkezd éljenezni. Isadora kimondhatatlanul boldog, és újra azt kérdezi tőlem:

– Do you like my little dances...? Do you like my little dances...?\*

A közönség ráadást követel, és Isadora a dübörgő taps közepette leszól a zenekar-  
nak:

– Csak egy kislány van a világon... – és a táncot ehhez improvizálja. Én mosolyogva kimentem a színpadról. Még csak magamhoz sem tértem, máris megtáncolja a Rákóczi-indulót. A siker frenetikus, és mialatt hajlongunk, odaszól nekem:

– These were for you my love...\*\*

Újra a Royal Szállóban vagyunk, lakosztályuk nagy szalonjában, a sikerittas mama, a lánya és a nem kevésbé ittas én. Hozzák a vacsorát, fehérbort, vörösbort, pezsgőt, mialatt három pincér is sürgölődik körülöttünk. Megjelenik Grosz úr, az impresszárió. Pénzt hoz. Kiveszi táskájából, szortírozva a bankókat odaszámolja a nagy asztalra. Isadora odaszalad, belemarkol a papír- és ércpénzekbe, magasra tartja, és hullatja vissza, kacagva mondja:

– Money, money, money, you are nothing, nothing, money is nothing...\*\*\*

Ekkor hallottam először tőle ezt a veszedelmes, egyáltalán nem amerikai mondást, hogy „Money is nothing...”.

Grosz úr egy darabig velünk marad, büszke felfedezettjére és a sikerre, már következő előadásokról beszél, megiszik egy pohár bort, és a kedves vidéki könyvkereskedő, az újdonsült impresszárió búcsúzik, és elmegy. Duncan mama a szétszórt pénzeket újra rendbe rakja, aztán megköszöni szereplésemet, segítségemet, átöleli lánya derekát, kezét nyújt nekem:

\* Tetszik a kis táncom...?

\*\* Szerelmem, ez neked szól...

\*\*\* Pénz, pénz, pénz, semmi se vagy, a pénz semmi...

– Good night dear Oscar, thank you... and thank you again\* – és indulnak a hálószobák felé. Isadora is búcsúzik, de odasúgja:

– I will come back...\*\*

Kimegyek a folyosóra, ott állok, és lélegzet-visszafojtva várok. Majd a kilincsre teszem a kezem. Jól értettem. Az ajtó nem volt bezárva. A most már sötét szoba távoli sarkában csak egy kis lámpa ég. A körúton eldübörgött az utolsó villamos, a hatalmas szálloda élete elcsöndesedett. Csak az én szívem dobbanása kalapált egyre hangosabban. Megfeszítve figyelek. Nézem az előttem álló ajtót. Két szárnya van. Egyszerre mintha csak nyílna az ajtó egyik szárnya. Nyílik, de alig egy arasznyira. Az asztali lámpa titokzatosan odavilágít. Besiklik egy fehér alak, hangtalanul, mint az árnyék. Egy kis görög peplum van rajta. Az ajtó bezáródik, és az árnyék odahúzódik az ajtó melletti szegletbe. És én megbabonázva nézem. (Ahogy a mai ifjúságot látom az utcán, falnak dőlve csókolódzva, a tévén a popfesztiváltól az erotikus brutalitásig, a száguldó, pírulást nem ismerő exhibicionizmussal, még nekem is mosolyognom kell, hogy ez így történhetett... pedig így történt.) Lehet, hogy naivnak hangzik – tudom, ma már idejétmúlt –, de így volt igaz. Isadora kissé felemeli gyengéden oldalra hajtott fejecskéjét, rám néz, kérőn. Alig merek közeledni, de amikor odaérek, nem tehetek mást, térdre kell ereszkednem. Úgy térdelek le, hogy meg sem ölelem, hozzá sem érek... A levegőt simogatom csak körülötte, úgy kerülök le a földre, és a kezem a keskeny kis mezítelen lábához ér. Hajamat simogatja, és alig hallhatóan azt mondja, először magyarul:

– Szeretlek... szeretlek... szeretlek.

Új ez a szó, még fényes, ragyogó, mint a naprendszerből kiszakadt tűzgolyó, fehér, és a mindenség minden színe benne van. Most megmozdul a gazdagon ráncokban hulló, földig érő fehér inge, keskeny rést nyit nekem, és megmutatja magát a gyönyörű természet leánycsodája. Mi ehhez képest a milói Vénusz asszonyosan gazdag, bő csipőjű öle, a Medici Vénusz szemérmesen takaródzó két keze, Botticelli Primaverájának minden terheességben való beteljesülése...?! Itt a nő áll előttem, az édenkert most teremtettsé, első ifjú Évája, aki nem ismeri sem a szerelmet, sem a szemérmet, múltja nincs, csak jelene. Itt van, vár mindenre, ami eljövendő. Homlokom hozzáér a fehér selyem ingsátorhoz, aminél csak hűvös, illatos bőre selymesebb, amit most az én tüzelő arcom melegít. De az édenkert Évájához nem méltó és stílustalan az én utcán és társaságban hordott és a mindennapi élet porát magán viselő ruhám, és a fehér selyemsátorban, mint egy varázsszóra, lehullik rólam minden, ami divatos, korhoz kötött. Csak az ifjú ősi Ádám van, aki az ősi ifjú Éváját tartja karjában, és viszi szerelmes ölelkezésükre...

A fénylő, melegítő, sugárzó mosoly, ami az arcán volt belépésekor, nem múlt el egész éjszaka, reggelre csak még derűsebb lett, és ezt a mosolyt vitte magával, amikor megismételte:

– Szeretlek... I love you... – és eltűnt az ajtó keskeny nyílásán.

Ezen az éjszakán az akkor huszonnégy éves leány csak tizennégy volt, mint Romeo Júliája, és a huszonhat éves fiú tizenhat, mint Júlia Romeója. Két boldog gyerekmber boldog találkozása, két pillangó elvakultan repült egymás lángjába, de szívük olyan forró volt, olyan tüzes, hogy a láng nem árthatott nekik.

\* Jó éjt, kedves Oszkár, köszönöm... és még egyszer köszönöm...

\*\* Visszajövök...

A kora tavasz napjai gyors egymásutánban suhantak el. Isadora minden este mámorosan tomboló embertömeg előtt aratta sikereit, de ő kacagva szaladt le a színpadról, és úgy szökött meg velem a kiskapun, hogy sem a tömeg, sem az estéről estére jelentkező előkelő érdeklődők nem tudtak a nyomunkra bukkanni. Pedig nem bujkáltunk boldogságunkkal. Napközben együtt csavarogtunk a pompás budai hegyek között, vagy végigkocsikáztunk a tavaszi Andrássy úton ki a Víztornyig, végigjártuk a vurstli minden nevezetességét, felültünk a ringlispíltre és a hajóhintára, fotografáltattuk magunkat Helfgott bácsinál, a liget híres fényképésznél, és mindenütt megfordultunk, ahol abban az időben budapesti ember örülni tudott az életnek. Mindenütt úgy bántak velünk, mint ahogy ifjú szerelmespárral illik. Egész Budapesten ismerték már két almaszürke lovas, bérelt gumirádlerunkat.

Egy délután gróf Batthyány Ervinéknél voltunk meghíva. Akkortájt két velem egykorú jó barátom volt: dr. Voinovich Géza<sup>23</sup> és közös barátunk, Batthyány Ervin.<sup>24</sup> Géza író és esztétikus volt, a Révai testvéreknél dolgozott, és éppen akkor állított össze egy új kiadást Shakespeare összes műveiből. Géza később feleségül vette a nálánál körülbelül negyven évvel idősebb Arany Lászlónét, Szalay Gizellát. A Tudományos Akadémia főtitkára lett, és abban a székben ült, amelyikben valamikor Arany János. Géza is, Ervin is Budán lakott. Majdnem egymással szemben a Fehérvári úton, mindketten édesanyjukkal. Géza egy háromszobás lakásban, Ervin pedig a domboldalon, óriási kert közepében, a gyönyörű Batthyány-palotában. Ervin nagy Tolsztoj-imádó volt és liberalizmusáról közismert; vidéki birtokán külön iskolát tartott fenn saját költségén a parasztyerekek számára. Közszájon forgott róla, hogy „ments isten tőle, hiszen az egy veszélyes szocialista”. Családja később be is vitette a Kékgolyó utcai Schwartzterfele elmegyógyintézetbe, úgy mondták, „egy kis pihenésre”. A család „szégyengrófjának” ott Voinovich Gézán és rajtam kívül más látogatója sosem volt.

Amikor Isadorát és engem teára hívtak meg, akkor Ervin még otthon élt. Ő is és anyja is elragadóak voltak hozzánk. Amikor búcsúzaskor a kocsinkhoz értünk, láttuk, hogy az öreg grófné mintha letépette volna a park összes virágját. Telerakatta és felcícomáztatta velük a kocsinkat. Így vágattunk végig Budapesten, és másnap tele volt a város azzal a hírrel, hogy „Beregi feleségül vette Duncant”.

A nemzeti színházi műsoron négy napig nem szerepeltem. Elhatároztuk, hogy felhasználjuk az alkalmat, hogy a Fiuméba érkező Isadora nővére, Elisabeth elé megyünk, és mi hozzuk őt Pestre. A vonatunk megállt Somogyszobon is.

– Milyen édes kis helynek látszik, és milyen vicces neve van – mondta Isadora, ahogy kinéztünk a vonat ablakából. – Nem akarsz egy éjszakát itt tölteni...?! – És önfeledt kacagások közepette, mint két felelőtlen kamasz, kis poggyászunkkal már lent is álltunk az állomáson, és zsebkendőnket lobogtatva integettünk kifutó vonatunk után.

A falucskában tiszta, rendezett kis házak sorban álltak, mint a katonák, csak egy helyen láttunk egy kiemelkedő nagy kertes épületet. A vaskerítésen belül vagy egy tucat vizsla csaholva játszott és kergetődött. Valamelyik Somogyi grófnak ez volt a vadászlaka. Most már értettem, miért van ennek a kicsi helységnek gyorsvonati megállója. A grófék, úgy látszik, nemigen szoktak ide járni, mert a kastély öre felajánlotta szállásul a legszebb szobát. Alkonyodott... A jó asszony sétálni küldött bennünket, és mialatt mi végigjártuk a kis falut, pompás paprikás csirkét főzött tiszteletünkre. Be is fűtött a hívósv tavaszi éjszakára való tekintettel.

Nyitott szemmel feküdtem az ágyon, Isadora kioltotta a gyertyát, és a kandalló kiáradó fénye mellett táncolni kezdett. Csodálatos tánc volt. Pompás fiatal testének ár-

nyéka hajladozott a tűzfénytől megvilágított fal aranymezején, a muzsikát a fahasábok pattogása adta, és a pizzicatót a pattogó szikrák szolgálták. Ott, Somogyszobon volt a mi tulajdonképpeni nászunk. Ott nem kellett félni, hogy ránk nyitnak, sem attól, hogy megvirrad. Ott feküdt mellettem, ott aludt el a karomban, kimerülten mosolyogva.

Észre sem vettük, és eljártunk három felejthetetlen napot. Elisabeth Isadorát várta Fiumében, engem Shakespeare Romeója a Nemzeti Színházban.

Elisabeth, a család „esze”, csak két napig maradt, de ez elég volt arra, hogy egyesült erővel rábeszéljük Isadorát, hogy a Royal költséges lakosztályaiból átköltözzön a Lukács fürdőbe, ahol a mama még a gyógyfürdőket is használhatta.

Az előadások elrepültek, és Isadora tündérkacsóiból cigányzene és pezsgő mellett úgy folyt a pénz, mintha elpusztíthatatlan vagyron állt volna mögötte. Mondanom sem kell, hogy az én büdzsém is teljesen kimerült, és már a Nemzeti Színház is kénytelen volt visszautasítani az újabb és újabb előlegkérésemet. Mikor ezt elmondtam Isadorának, csomó virágszirmot tett a tenyerére, és lefújta.

– A pénz, az ennyi... Money is nothing... – és magához kérte Grosz Sándort, az impresszáriót.

– Újra fel akarok lépni – mondta.

– Bajos lesz, Miss Duncan, nincs ember, aki Pesten ne látta volna már. Nem fogunk közönséget kapni.

De ő nem jött zavarba.

– Közölje az újságokkal, kérem, hogy Beregi Oszkárral együtt fogunk fellépni, mégpedig színdarabban.

Az ügynök arca felragyogott az örömtől.

– Beregivel? Színdarabban? Az más, erre már garantálom a közönséget. – Rögtön el is szaladt leadni a kommunikéket az újságoknak, míg én elképedve néztem Isadorára.

– Mégis miféle színdarabra gondoltál?

– Arra, amit te megírsz, Romeóm.

Benne voltam a pácban, de úgy tettem, mintha ez volna a világ legtermészetesebb dolga.

Gyermekkorom rablódrámája óta nem írtam színdarabot, és azt sem tudtam, hogy fogjak hozzá. De az élelmes Grosz Sándor sietett kinyomtatni a plakátokat, amelyek tudatták a nagyérdemű közönséggel, hogy Isadora Duncan és Beregi Oszkár egy ismeretlen régi görög szerző darabjában fellépnek az Uránia Színházban.<sup>25</sup> A plakátok és kommunikék megtették a hatást, az elővételi pénztár megmozdult, és én egyre nagyobb kétségbeeséssel gondoltam az okvetlenül bekövetkező katasztrófára. Hol veszem én azt az ismeretlen görög szerzőt? Néhány kritikus is faggatni kezdett, az egyik el akarta mindenáron mesélni a darab témáját olvasóinak.

– Legalább annyit árulj el, kiről szól a darab.

– Kiről? Várj csak... Írd meg, hogy Pygmalionról és Galatheáról. – Azt hiszem, valami isteni hang sugallta nekem ezt a két nevet. Pygmalion, a szobrász, aki beleszeret saját művébe. Szerettem volna megcsókolni magamat ezért az ötletért. Igen, ez jó lesz. Pygmalion egy évszaka szobrában gyönyörködik, amikor a szép Galathea leszáll talapatáról. Megelevenül. A szobrász szerelmet vall művének. A szobor már-már odaadná magát, int a művésznek, hogy várja őt a szobájában. De közben reggel lesz. A mecénás emberei eljönnek, hogy elvigyék a szobrát gazdájuk palotájába. És ekkor a szobrába

szerelmes művész kalapácsot ragad, és ezer darabra töri művét, amelytől a pénz örökre meg akarta fosztani.

Aznap vacsora után leültem, és hajnalig készen voltam az ismeretlen görög szerző drámájával. Pár napi próba volt csak, utána zsúfolt ház előtt eljátszottuk. A kritika és a közönség meg volt szédülve. Isadora pedig a leeresztett függöny mögött két apró markába fogta a tömérdek papírpénzt, ami begyűlt, és improvizált táncainak egyikét eljárván szétszórta a levegőben.

– Money is nothing! A pénz semmi! – énekelte kedves kis hangján, s ahány díszlemezömknél volt, az mind repülő bankjegyekre vadászott a nyomában.

Nemsokára ezután megindultak Isadora vidéki vendégszereplései. Az egész országot bejárta – de most már nélkülem. Nemzeti színházi kötelezettségeim nem engedtek. Mindenütt nagy parádéval fogadták, városi fogatokat küldtek elébe a vonathoz, végtől végig diadal diadalt követett, és ő mégis szomorú leveleket írt hozzám a Nemzeti Színházba... Kedves levelek, bolondos levelek, szomorú levelek és szerelmes levelek. Fájt nekem, beteggé tett a gondolat, hogy nem tudok mellette lenni. De volt valami más is. Megdöbbenem érzéseinek vehemenciájától. Aztán visszaérkezett. Jó színben van, és megint zavartalanul boldog. Most beszél először arról, hogy mi volna, ha összeházasodnánk. Idáig csak a pillanatnak éltünk, a „mának”, nem gondoltunk arra, hogy holnap is van.

– Darling I want a child. I want a child so much. A cow can have a calf, a cat can have kittens... why couldn't I have babies... why couldn't I...?\*

Hogy ez a zseniális teremtés a karrierje kezdetén a művészetet, ami legszentebbnek látszott számára, a világhódítást, ami most már bizonyosnak ígérkezett, fel akarja adni, és mindezek helyett ő most a szűk szerény családi kört választja a nagyvilág helyett – megrázó volt. De hát huszonhat éves voltam, és ezek a meggondolások valahogy eltörpültek, hiszen a férfi, főként, ha fiatal, természetesnek veszi a nő áldozatkészségét. Én a szédületen túl is szerettem Isadorát. Gyöngéden a karomba vettem, és meghattottan mondtam:

– My girl, my dear little girl, we will get married and you will have many many babies...\*\*

Isadora összevissza csókol, körül táncol, kacag, bugyborékol belőle a boldogság, a szavak, az ígéret, a tervek – az Ő tervei...!

– Mienk a világ, Oszkár! A szépségünkkel, a fiatalságunkkal, a művészetünkkel mi együtt meghódítjuk a földtekét...! Jó, jó, Magyarország szép... de kicsi! Nekünk ez kicsi! Te megtanulsz még jobban angolul, és azt játszol, amit akarsz, angol nyelven, világnyelven! Anglia, Kanada, Ausztrália, Új-Zéland, mind, mind a mienk... de együtt! Velem jössz. Velem jössz!... Velem maradsz...!

Mint a vulkán erupciója, forrón ömlik a szó, a kacagás, az ígélet, és minél nagyobb és forróbb az ő szóáradata, én ugyanolyan mértékben csendesedek el és eszmélek magamra.

– Kislányom, drágám, én nem akarok innen elmenni...! Ez az ország – ha kicsi is – mégiscsak az én hazám, a nyelv – ha másutt nem is értik meg – mégiscsak az én anyanyelvem... és a Nemzeti Színház az én otthonom...! Szerepet meg lehet tanulni angolul

\* Kedvesem, gyereket akarok. Annyira szeretnék gyereket. A tehénnek lehet bocija, a macskának cicája, nekem miért nem lehet egy kisbabám? Miért nem?

\*\* Drága szerelmem, össze fogunk házasodni, és neked sok-sok kisbabád lesz...



vagy kínaiul is, ez nem nyelvi kérdés...! Én utazhatok szerte a nagyvilágban, de mindig csak abban a tudatban, hogy mint a vándormadár, visszatérek a saját fészke-be...! Ha gyereket akarsz... ha családot akarsz, a Nemzeti Színház tagjának felesége kell hogy légy...!

– Oszkár, te nem akarsz velem jönni? Te azt akarod, hogy én itt maradjak? Huszon-négy éves koromban tánciskolát nyissak...? A páholyban üljek, mialatt te játszol...? Oszkár, ez a te szép kis országod, mit tud ez neked nyújtani... amikor a világ fellobogózza, zászlódíszben vár rám...?

Az én édesanyám hat gyereket nevelt fel ugyanabban a kis lakásban, az én édesapám nehezen dolgozott, hogy előteremtse a szükségleteit és az iskolapénzeket. Én föllépésem után haza szoktam járni, és ott találom a rerninek nevezett sütőben a melegen tartott vacsorámat, a párnám alatt ott langyosodik a cső kukorica. És én boldog vagyok. Ennekem valójában nem kell semmi más, mint a munkám és a Nemzeti Színház. (Hogyan is sejthettem volna akkor, hogy eljön egyszer egy idő, amikor nem én fogom otthagyni a Nemzeti Színházat, de a Nemzeti Színház fog otthagyni engem...) Láttam magam körül, hogy a gyerekek otthon kell, egy meleg, biztos, nyugodt fészek – ha szegény is –, egy anya, aki gondoskodik róluk, egy apa, aki megdorgálja őket, valami szolid bázis, nem lampionok, nem pezsgős vacsorák, nem nőrszök, autók, de anyai kéz és anyai szív, mely melegen átölelve tartja őket...! Nem, kedves, bolondos, tehet-séges kis táncos nimfám... a te világod nem az én világom...

Isadora másnap aláírt egy európai túrára szóló szerződést. Aztán búcsúfogadást rendezett a Royal Szálló nagytermében a pesti ismerősök részére. Tíz nagy ruháskosár csokrot rendeltünk, minden látogatónak jutott belőle egy, és minden csokorhoz egy kis névjegy volt mellékelve, és a névjegyen az a pár saját kezűleg, magyar nyelven írt szó: „Szép volt a tavasz Budapesten.”

\*

Három hónap csönd. Aztán sürgöny érkezik Bécsből. Értesít, hogy betegen fekszik egy szanatóriumban. Előadás után türelmetlenül vonatra ugrottam, reggelre Bécsbe érkeztem, és egyenesen a szanatóriumba hajtottam. Az ápolónő kicsinosította, és úgy ült az ágyban, mint aki nem is beteg. De a máskor gondtalan mosolya mintha most bánatos volna. Én ott állok az ágya mellett. Az ápolónő magunkra hagy, és én gyöngéden megcsókolom, és visszafektetem párnáira. Ő csak néz a felejthetetlen őzikeszemével, és nem szól semmit, csak néz. Végre alig hallható hangon csak ennyit mond:

– No baby...

Nem tudok szólni. Ő sem szól semmit. Csak fogjuk egymás kezét.

– Leestem a Grand Hotel lépcsőjén... rosszul estem... behoztak ide.

– Hogyan...?

– Elestem... mert nem fogtad a kezemet...

Ha most, hatvan év távlatából visszatekintek, világosan látok mindent, úgy, mintha csak tegnap történt volna.

Miért nézett úgy rám, olyan szokatlanul furcsán az a kedves teozófus Pásztoryné? Miért éppen azt a Nizzából érkezett virágot adta? Miért nem fogadott el érte pénzt? A Végtelenből a Végtelenbe hullámzó, még eddig ki nem talált, föl nem fedezett valami ölelt össze mindent, múltat, jelent, jövőndőt? Mi ez? Mi van itt? Véletlen? Az első virág, amit én adtam Isadorának, Nizzából jött, és az utolsó, ugyanabból a csokorból,

leprésselt, elszáradt virág, amit találkozásunk huszonötödik évfordulójára Isadora küldött vissza nekem, Nizzából érkezett. És mire a halott virág eljutott hozzám, Isadora is halott volt. Hideg, mozdulatlan, lélek nélküli tetem. Az a gyönyörű szerves valami, a táncoló lélek, a testet fölleskötő szellem, az emberi szervezetben kifejezésre virágozó illatozó zene és ritmus akkor már nem volt, csak test, holt tetem, mint akárki más, letörött, porba dobott virág, amit hiába akarnának életre öntözni.

Így még sosem fejezte be az életét senki. Nizzában egy nyitott robozó autóban ült. Egy túl hosszú selyemsál volt a nyakára tekerve. A nyakán lévő hosszú piros selyemsál megakad a száguldó autó kerekében, és egy szempillantás alatt megfojtja. Azt a nyakat, amelyet Rodin mintázott, és amely egykor hozzám simult, a Végzet, a Sors, az Irgalom nem engedte, hogy megvénüljön. Az egész élete más volt, mint akármelyik nőé vagy akár excentrikus művészéé is. Hol a gazdagság amerikai méreteiben és óriási pompájával élt, hol ötdolláros gondjai voltak. Vágya volt a gyermek, kettőt is szült, s mindkettőt retentő baleset áldozata lett.<sup>26</sup> A halála is olyan különlegesen tragikus volt, mint az élete. Végtelen!

És nekem nem maradt csak a felejthetetlen emléke, a sok-sok levele, sürgönye, képe és a Nizzából küldött utolsó üdvözlés, a virág, ami az én üdvözlésem volt hozzá, amikor huszonöt év előtt először néztünk egymás szemébe Budapesten, azon a gyönyörű, ragyogó tavaszi délutánon.

### Jegyzetek

1. Mader Raoul, Rezső (1856–1940) – karmester, zeneszerző, színházigazgató. A bécsi konzervatóriumban tanult, majd 1882–1895 között ott tanított. Igazgatta a budapesti Operaházat (1902–1907, 1921–1925), a Népszínház-Vígoperát (1907–1908) és a bécsi Volksopert (1917–1919).
2. Gróf Keglevich István (1840–1905) – katonai szolgálat és országgyűlési képviselőség után 1886–1894 és 1898–1902 között volt az Operaház és a Nemzeti Színház intendánsa.
3. Rozsnyai Kálmán; eredeti nevén Hoschke (1872–1948) – író, műfordító. Színésznek készült, de könyvillusztrálással, lapszerkesztéssel, fordítással is foglalkozott. 1898-tól beutazta Európát. Utazásai során közeli kapcsolatba került a kor nagy színművészeivel és képzőművészeivel. Londonban Oscar Wilde-dal, Isadora Duncannel. Prielle Kornéliát 1905. december 24-én vette feleségül. Sidney Carton álnéven 1904-ben és 1909-ben EMLÉKEK címmel kiadta élményeit. Ady-relikviagyűjteménye alapozta meg a költő nagyváradi múzeumát.
4. Pásztory Mór virágkereskedő üzlete a Kezrepi utca 54. számú házában volt.
5. Batthyány Elemér (1847–1932) – politikus, nagybirtokos. Batthyány Lajos miniszterelnök fia. A főrendiház örökös jogú tagja.
6. Hock János (1859–1936) – római katolikus áldozópap és plébános, 1887-től képviselő. 1913-ban a függetlenségi párt tagja, Károlyi Mihály híve lett. A Tanácsköztársaság kikiáltása után emigrált. A Horthy-rendszert támadó cikkei miatt hazatérése után, 1933-ban elítélték. 1935-ben amnesztiával szabadult.
7. Rozsnyai Kálmán ekkor az Üllői út 109/a számú házában lakott.
8. Harris, Frank (1856–1931) – író újságíró, esszéista. Az Egyesült Államokban jogot végzett, és ügyvéd volt, de Európába visszatérve kizárólag írással foglalkozott.
9. Dr. Gömörö Olivér (1870–1920) – Budapesten 1896–1912 között minisztériumi titkár és sajtótudósító volt. 1912-ben serkei birtokára vonult vissza feleségével, Maróthy Margittal, a Nemzeti Színház művésznőjével.

10. Berger Adolfot, Beregi Oszkár édesapját a Budapesti Névjegyzék mint szatócsot említi; vegyeskereskedése a Baross utca 107. szám alatt működött.
11. Shakespeare: JULIUS CAESAR. III. felvonás, 1. szín. Vörösmarty Mihály fordítása.
12. Szacsvey Imre (1854–1939) – a Nemzeti Színház klasszikus-tragikus színésze, a patetikus iskola kiemelkedő alakja.
13. Tóth Imre (1857–1928) – a színiakadémia elvégzése után, 1876-tól a Nemzeti Színház ügyelője, majd rendezője; 1908–1916 között az intézmény igazgatója volt.
14. Terry, Ellen (1847–1928) – angol Shakespeare-színésznő. Színészdinasztia tagja: Gordon Craig édesanyja; John Gielgud nagynénje.
15. Irving, Sir Henry; eredeti nevén John Henry Brodribb (1838–1905) – angol színész, színházigazgató. Legemlékezetesebb szerepeiben (Hamlet és Shylock) Ellen Terry volt a partnere.
16. Tree, Sir Herbert (Draper) Beerbohm (1852–1917) – a korszak egyik legjelentősebb angol színésze; a Haymarket Theatre-t 1887-től tíz évig vezette sikerrel.
17. Sardou, Victorien (1821–1908) – francia drámaíró. Fordulatos cselekményű, a színpadi hatásra épített műveit nagy sikerrel játszották mindenütt Európában.
18. Carrière, Eugène (1849–1906) – francia festő és litográfus. Művészekről, írókról – pl. Daudet, Verlaine, Anatole France – készített portréival vált híressé.
19. Mounet-Sully; eredeti nevén Jean Sully Mounet (1841–1916) – francia színész. Klasszikus és modern művek tragikus szerepeit játszotta.
20. Bataille, Henry (1872–1922) – francia drámaíró. Festőnek készült, verseskötettel jelentkezett. Az 1910-es években az egyik legnépszerűbb színpadi szerző volt Európában.
21. 36. Rác Laci (1867–1943) – híres magyar cigányprimás, a „cigánykirály”. Mágánások, arisztokraták, világhírű művészek csodálták bámulatos hegedűjátékát.
22. Isadora Duncan 1902. április 19-én ókori görög és klasszikus táncával mutatkozott be az Uránia Színházban. Az estet a Magyar Színház igazgatója, Leszkay András rendezte. A *Magyar Színpad* című műsorújtság főszerkesztője, Márkus József tartott bevezető előadást. A táncok kísérő verseit – elsősorban Radó Antal eredeti műveit és műfordításait – Beregi Oszkár és Angyal Ilka, a Magyar Színház tagja szavalták.
23. Voinovich Géza (1877–1952) – irodalomtörténész. 1905-ben vette feleségül Szalay Gizellát, Arany László özvegyét.
24. Batthyány Ervin (1877–1945) – politikus. Az orosz Kropotkin herceg kommunista anarchizmusának követője. 1905-ben Vas megyei birtokán, Bögötén szociális reformiskolát hozott létre. 1910-ben Angliában telepedett le, magyar állampolgárságáról lemondott, a bögötei iskolát az államnak ajándékozta.
25. Az előadást *Az ókori klasszikusok zenekísérettel Miss Duncan és Beregi Oszkár* előadásában címmel rendezték meg az Uránia Színházban 1912. május 14–18. között. Az est bevezetéséül Jászai Mari MISS DUNCANRÓL szóló gondolatai hangzottak el. Az első részben Isadora Duncan ismert darabjait táncolta, a másodikban a PYGMALEON és GALATHEA című görög rege került színre.
26. Isadora Duncan első gyermekének, Deirdre-nek Edward Gordon Craig, a másodiknak, Patricknak Paris Singer volt az apja. 1913-ban a két gyermek és a nevelőnő autóval a Szajnába zuhant, s mindhárman meghaltak.

# FIGYELŐ

## A BOLDOGTALANSÁG RETORIKÁJA

Kertész Imre: *A gondolatnyi csend, amíg a kivégzőosztag újrátölt.*  
*Monológok és dialógok*  
Magvető, 1998. 224 oldal, 1190 Ft

„Ugyanis minden rábeszélés és lebeszélés a boldogsággal kapcsolatos, vagy azzal, ami azt erősíti vagy gyengíti.”

A RÉTORIKA Arisztotelészének gondolatát önkényesen továbbfűzve Kertész Imre új könyvéről azt mondhatjuk, mint ahogyan bármelyik korábbi kötetében is azt tapasztalhattuk, hogy ugyan a boldogsággal kapcsolatos, de csak annyiban és akkor, amennyiben és ha a boldogság hiányát, sőt lehetetlenségét még egyáltalán kapcsolatba akarjuk vagy tudjuk hozni a boldogság fogalma alatt értett vagy sejtett eszmével. Kertész mintha minduntalan le kívánná beszélni olvasóját a boldogság vágyáról, illetve rá kívánná beszélni őt a boldogtalanság tudomásulvételére, ami tehát egyazon dolog, egyazon szónoki téma kétoldalú megközelítése (grammatikailag kifejezve: -ság és -talanság). Kertész életműve, azon belül jelen kötete a többféleképpen magyarázható valóság (mint boldogságvesztés) szükségzerű nyelvi-retorikai eltorzításáról árulkodik, vagyis nem egyéb, mint a szónok saját valódi vagy vélt igazának hol rábeszélő, hol lebeszélő, egyszóval meggyőzni igyekvő előadása.

A boldogság/boldogtalanság kérdésén túl sem véletlen, hogy Kertész kötete kapcsán szóba hoztam Arisztotelész retorikai örökségét. Ugyanis A GONDOLATNYI CSEND... túlnyomó része – a MONOLÓGOK című fejezet (a DIALÓGOK interjúiról a továbbiakban nem beszélek) – szabályos *oratió*kat tartalmaz. Az írások legszembetűnőbb sajátosságai 1. az *állandó* beszédhelyzet: az orátor szembenállása hallgatóságával, 2. az *állandó* nyelvi panelek:

a meggyőzést segítő retorikai eszközök, valamint 3. az *állandó* mondanivaló: a „*holocaust kultúrája*”. A továbbiakban, ha csak lehet, az előbbi két állandóról beszélek, de tulajdonképpen arról, miként kerül a harmadik állandó a kötet szövegterébe, miként kívánja meggyőzni Kertész, a szónok, alkalmi közönségét, az olvasót saját valódi vagy vélt igazáról, a személyesen átélt történelmi tapasztalatokból fakadó boldogtalanság tényéről vagy, ha jobban tetszik, a boldogság lehetőségéről.

A kimagasló gondolati-nyelvi érzékkel feltalált (*inventio*) és elrendezett (*dispositio*) monológok mögött sajátos világ- és tértapasztalat húzódik – a mindenkori „tömeg” és a „mindenkori kevesek” közötti viszonyban, pontosabban beszédhelyzetben: „...*kifejezetten irtózom a tömegtől... [...] ...a tömegben rejlő fenyegetéstől, mely alapján veszélyezteti a mindenkori kevesek magasabb eszmeiségét...*” Persze a konferenciakon és a díjkiosztó ünnepségeken a „tömeg” figyelmes hallgatósággá, a „mindenkori kevés” pedig demokratikus beállítottságú szónokká szelidül. „*Hölgyeim és Uraim...*” Kertész, a képzett szónok mérsékeli a filozofikus szépíró Kertész irtózását a tömegtől, aki így immár a meggyőzés kifinomult retorikai eszközeivel fordulhat kifinomult hallgatóságához.

A beszédek anyagának elrendezése gyakran a klasszikus *dispositio* rendjét követi, s erre remek példa a bécsi egyetem 1992-ben megrendezett *Jean Améry-szimpoziumának* A HOLOCAUST MINT KULTÚRA című előadása, amely a bevezetés (*exordium*) és az elbeszélés (*narratio*) rutinos (: a szónoki *natura* mellett *doctrináról* és *exercitációról* egyaránt árulkodó) összekapcsolásán túl („*Amikor 1989-ben, három évvel ezelőtt, életemben először Bécsben jártam...*” – „*Éppúgy irrelevánsan, idegenül és fel nem ismertem, mint a bécsi zsinagóga kapujában, állok most itt Önök előtt is, Hölgyeim és Uraim*”) a kitérő (*digressio*) tudatos alkalmazásával is büszkélkedik („*E kitérőre azért volt szükségem...*”). A mondanivaló fontosságát jelöli a közönséghez fordulás gyakori gesztusa

(„Szükségszerű gondolatok ezek, tisztelt hallgatóim”), amely a jóindulat megnyerésén (*captatio benevolentiae*) túl nem a behízelgést (*insimulatio*), hanem a figyelemfelkeltést (*attentio*) szolgálja. Továbbá Kertész szövegei telis-tele vannak olyan ismétlődő gondolatokkal, sokszor szó szerint ismétlődő szöveghelyekkel, amelyek egyszerre a retorika értelmében vett közhelyek, azaz *loci communes*, és a szerző saját közhelyei, azaz „a totális és totalitárius állam neveltje” által szerzett „tapasztalat teljességének” nyelvi begyökerzettségei.

A gondolatok *dialecticája* és a szónoki alakzatok *rhetoricája* mellett érdemes figyelmet szentelnünk a szövegek *grammaticájára* is. Például az alábbi mondatrészlet agyafúrtan feltételes szerkezetére, valamint a rá következő jelentésében egyértelmű, szintaktikailag két-, szintagmatikailag azonban háromtagú, hangulatában viszont többretegű hiányos mondatra: „...így összedugják a fejüket, mitévők is legyenek a nemkívánatos szállítmánnyal: az egyetlen megoldásnak az tűnne, ha a huszonkét beteget ott a helyszínen, az országot mentén agyonlőnék. Meg is teszik”. Kertész monológjainak rafináltan bonyolított, grammatizált retorikája olykor már-már a modorosságig fokozódik, például: „Noha nem rendelkezem a megfelelő tudományos apparátussal, hogy e kérdésre minden igényt kielégítő válasszal szolgálhassak, mégsem érzem könnyelműnek a kijelentést...” Az ilyen és ehhez hasonló körülményeskedő mondatok nem csupán az esztétikai jellejtés élvezetével kecsegtetik az olvasót, de a szerző szándéka szerint egyértelmű igazságformulákat is kikezdi – egyfajta retorikai játék részesévé avatva őket. Mely játékrendnek viszont elmentmond a kötet megannyi komoly, sőt komor, mi több, véresen patetikus mozzanata, például és legnyilvánvalóbban a címe: A GONDOLATNYI CSEND, AMÍG A KIVÉGZŐOSZTAG ÚJRATÖLT. A körülményeskedő stílus, amely Kertész regényeinek fő erőssége, ezekben a monológokban – a fikció megengedő játéktere nélkül – időnként meglehetősen zavarbaejtőnek mutatkozik, azaz tényleg nem *stílusa* azoknak, hanem *modora*. A SORSTALANSÁG megrázó nyelvi és szemléleti ironiájához, az áldozat felfoghatatlan bűntudatának és megbocsátásának egyidejű nyelvi megjelenítéséhez képest tűnik kevésbé meggyőzőnek például az alábbi részlet patetikus-homogén

hanghordozása és képkezelése: „...miért vált Auschwitz az európai tudatban azzá, amivé vált: egyetlen példázattá, amelyre ráteleített a maradandóság pecsétje, amely pusztá nevébe foglalta a náci koncentrációs táborok teljes világát, az egyetlen szellem előtti megrendülését, és amelynek mítikusá emelt színterét...” Két válasz kínálkozik tehát Adorno agyonidézett dilemmájára az Auschwitz utáni művészet lehetőségéről, egy igenlő: Celané, Becketté, Pilinszkyé, a SORSTALANSÁG-é, és egy tagadó: „a maradandóság pecsétjével” ellátott „egyetemes példázatok” monológjainak válasza, amely igaz válasz ugyan, de ettől még nem művészet. A művészettel leszámoló, azt határozott komolysággal, sőt olykor modoros komolykodással kirekesztő igazságról árulkodik a szellemtörténeti általánosítások retorikája is, például: „Van benne [a bolsevikban] valami a jézusitizmusból, de a jézusiták elitizmusa nélkül”, „[A náci mozgalom] a botránykeltő, a modern Káin, az, aki a hatalmi dinamizmus számára a szerződésszegést választja hajtómotornak...”

Noha a kötet beszélője tudja, mint ahogyan a SORSTALANSÁG-ban is tapasztalhattuk, hogy maga „az igazság ironikus”, mégis ritkán akadhatunk a monológokban a huszadi századi európai történelem nehezen értelmezhető és még nehezebben kifejezhető relativitásélményének, a „táborok maradandóságának” olyan pontos nyelvi megjelenítésére, mint például az alábbi mondat: „A kultúrából [Jean Améry] nem talált kiutat, úgy lépett át a kultúrából Auschwitzba, majd Auschwitzból megint a kultúrába, mint egyik lágérből a másikba, s az adott kultúra nyelve és szellemi világa úgy zárta körül, akár Auschwitz szögesdrót kerítése.” Hiszen, s ezt Kertész tudja a leginkább, a huszadi századi európai kultúra radikálisan ironikus önismere-re vezet csak talán ahhoz a minden képzeten és reményen túli pillanathoz, amelyben „a jóvátehetetlen realitás megszüllheti a jóvátételt: a szellemet, a katarzist”. Az Auschwitzot túlélő európai szellem egyik tanulsága, hogy a katarzishoz már nem vezetethet egyenes és kimérhető út, szükségünk van az ironikus látásmód radikalizmusára. Mint ahogyan a radikális ironia sem térhet ki a végtelenbe tolt katarzisz ígéretének vonzása elől. S ebben a felszámolhatatlan távolságélményben, a szüntelenül vágyakozó ironia és az önmagát folyton megvonó katarzisz dinamikus egymásra-

utaltságában keresendő Kertész prózaművészetének hajtómotorja. S mintha ez a dinamizmus dermedt volna meg kissé A GONDOLATNYI CSEND... monológjainak nem is annyira ironikus, mint inkább patetikus hangfekvésében: a *boldogtalanság retorikájában*.

„Azok közé tartozom, akik e század legsúlyosabb történelmi és emberi tapasztalataiban részesültek, és e tapasztalat részeseként bármiről beszélek is, mindenről csak nekrológot mondhatok.” Kertész monológjai fekete tintával írt nekrológok a fehér papíron, durva vésetek a befolyásolható hallgató/olvasó tiszta szűz *tabula rasáján*. Ám ha a monológok hallgatója/olvasója kevésbé érzi meggyőzve magát a kertészi fekete-fehér világgéplettől, kevésbé érzi otthon magát a kertészi „*eltökélt pesszimizmus*” radikális ott-hontalanságában, előbb-utóbb könnyen belefáradhat a nekrológok hallgatásába/olvasásába. Úgy vélheti, a (szónoki) művészet nem lehet kizárólag a pusztulásra emlékezés és emlékeztetés művészete. Hiszen a jó (szónoki) művészet olykor éppen a nekrológikus szemlélet fekete-fehér dualizmusából vezetheti ki mind az alkotót (szónokot), mind pedig a befogadót (hallgatót). Például az anyag és a forma kettős látásából, amelyről így nyilatkozik A GONDOLATNYI CSEND... szerzője: „...hiszen az írónak, pusztán a művészi formák sajátosságai folytán, tartós anyaggal kell dolgoznia...” De nem fogalmazhatnánk inkább úgy, hogy az írónak nem csak az „*anyagra*” utalt „*forma*” vagy a „*formára*” utalt „*anyag*” ok-okozati viszonyán („*hiszen*”, „*folytán*”) alapuló előírás („*kell*”) szerint lehet „*dolgoznia*”? Az irodalom nem a kellések, hanem a lehetséges választások kimeríthetetlen világa, azaz nincs benne „*formát*” meghatározó „*anyag*” vagy „*anyagra*” utalt „*forma*”, következésképpen nem mondhatjuk, hogy az „*anyag tartóssága*” miatt kénytelen valaki nekrológokat írni fekete tintával a fehér papírra. Kertész, amikor ír, nem egyszerűen „*tartós anyaggal*” dolgozik, hanem önmagát *tartja meg* az egyébként valóban „*tartós anyagban*”. Noha az irodalom segítségével akár meg is szabadulhatna (nem végleg, csupán időlegesen, egy-egy mondat, egy-egy bekezdés, egy-egy monológ erejéig) prózájának súlyos anyagszerűségétől, a nyomasztó „*anyag*” és a nekrológ-„*forma*” sokszor kissé moralizáló egymásrautaltságának komor eszméjétől. Természetesen nem vitatom, nem vitathatom

Kertész történelmi és személyes tapasztalatainak súlyos anyagszerűségét. Azt viszont vitatom, hogy az irodalom, még ha Auschwitz utáni irodalomról van is szó, nem volna egyéb, mint a „*tartós anyag*” által predeterminált „*forma*” monoton („*tartós*”) önmegnyilatkozása. Az „*anyaggal*” szembeszegülő s így az anyag-forma dichotómiából kiszakadó irodalom lehetséges gazdagságára újfent felhozzhatjuk példaként a már említett Beckett, Celan és Pilinszky életművét vagy éppen Kertész SORSTALANSÁG-át. Amelyek mind „*tartós anyaggal*” „*dolgoznak*” ugyan, ám nem pusztán leképezik azt, hanem eltökélt komolysággal el is játszanak vele. A komor *valóság* világa helyett a megengedő (tehát nem a komor valóságot ellehetetlenítő, csupán elbizonytalanító) *lehetséges* világában, a szépirodalom terrénümán rendezkednek be. S ebben a közegben talán nem a nekrológ az egyedül lehetséges beszédmód. S ezt a regényíró Kertész és a Kertész-regények olvasója egyaránt tudja. Nem tudja azonban a szónok Kertész. Amit viszont a Kertész-szónoklatok hallgatója/olvasója időnként bizony nem vesz jó néven.

„Mint mondtam, a nagy többséggel ellentétben engem nem az érdekelt, hogyan lehet ebben a világban élni, hanem hogy hogyan lehet azt ábrázolni. [...] Így tehát számomra nem volt kérdés, hogy vele vagy ellene, az én választásom így szólt: *se vele, se ellene – kívülre*.” Kertész időnként ugyanabban a szemléleti sémában gondolkodik, mint amelyet elítél: „*»a tőlünk független, objektív valóság« világát*” kritizálva és megjavítva tükröző „*materialista axiómában*”. Igaz, hogy ugyanabban a sémában – *csakhogy* a világ megváltoztatásának optimisztikus igénye nélkül. Kertész kötete az elutasított hamisan optimista modell pesszimista oldalát hangsúlyozza, vagyis egy előre eldöntött, örökölt világlátás dualizmusának jegyében, noha fordított előjellel, beszél – illetve mond nekrológot a „*kívülről*” szemlélt bűnös világ felett. A fehér oldal helyett a fekete oldal „*negatív tapasztalatát*” szólaltatja meg. Ami természetszerűleg mindig valamihez képest „*negatív*”, s erre látványos példa a tradicionális („*pozitív*”) hűsvételmény kertészi („*negatív*”) újrafogalmazása a „HAZAI LEVELEK” első darabjában.

„...a *negatív tapasztalatra* a zsidóságom révén tettem szert, *vagy mondhatnám így is: a negatív ta-*

pasztalet univerzális világába én a zsidóságom révén nyertem beavattatást...” Kertész monológjainak, de egész művészetének tragikus nagysága abban keresendő, hogy az irodalom paradox természetének köszönhetően meg tudja szólaltatni az egyszerre személyes és történelmi gyökerű „negatív tapasztalatának” – jelentős „pozitivitást” is magában rejtő s ezáltal a „negatív” és a „pozitív” dualizmusát felszámoló – „univerzalizációt”. Ám Kertész olykor nem „univerzalizán”, tehát nem egyszerre „negatíván” és „pozitívan”, más szóval nem sem „negatíván” és sem „pozitívan” beszél. A GONDOLATNYI CSEND... olykor túl „negatív”, túl anyagszerű, túl konkrét, túl emészthetetlen... Ámde pontosan ez a túl adja Kertész művészetének tényleges súlyát: azért túl „negatív”, túl anyagszerű, túl konkrét és túl emészthetetlen, mert maga az anyag túl emészthetetlen: „Az élmények e feldolgozatlansága, sőt esetenként a feldolgozhatatlanságuk: azt hiszem, ez a huszadik század jellegzetes és hasonlíthatatlan élménye.”

„Az egyén megfosztott nyelvtől, nyelvi paneleket kínálnak neki, nincs érvényes hangja. A XX. század világában azt tapasztaljuk, hogy az individuum, ha megszólal, áldozatként fejezi ki magát, ehhez azonban vissza kell mennie, újra fel kell fedeznie a nyelvet.” Kertész a „megfosztott nyelvű egyén”, az „áldozat” szerepében „felfedezte a saját nyelvet”, sőt kiépítette saját „nyelvi paneleit”, azaz életre hívta a boldogtalanság retorikáját. S ez a retorika találta meg a maga többretegű fikciós világát a már sokadszor említett SORS-TALANSÁG-ban. Kertész, a regényíró otthonra lelt a szépirodalomban – méghozzá, bátran állíthatjuk, világirodalmi rangon. Ám mintha e kötet monológjainak szerzője már nem lenné otthonát, s feltehetően azért nem, mert nem jó helyen keresi azt: a lehetséges világokat alapító szépirodalom helyett a valóságos világban berendezkedni nem tudó, azt megváltoztatni pedig nem óhajtó s így esetenként ellene beszélő szónok monológjaiban, a fekete-fehér szemléletű nekrológokban, amelyek nem csupán a valóságos világ pusztuló értékei felett mondanak sírbeszédet, de könnyen maguk alá temethetik a további lehetséges világok ígéretét is.

Kertész, a „holocaust kultúrájában” helyét kereső „áldozat” a könnyebbik utat tiszteletre méltó komolysággal és morális biztonsággal elkerülte: a „negatív tapasztalat” hamis huma-

nizálását. De nem is választotta az öngyilkos Jean Améry gesztusával analóg írói elnémulást. Helyette inkább megteremtette az Auschwitz utáni művészet egyik kimagasló példáját. De míg korábbi regényeiben az egyszerre személyes és történelmi sors nehezen fikcionálható „negatív tapasztalatát” mégiscsak sikeresen, mondjuk ki újra: világirodalmi rangon fikcionálta, más szóval „univerzalizálta” a szépirodalom tapasztalatában, addig most monológjaiban – a boldogtalanság retorikájának jegyében – megmarad a világtapasztalat „negatívításának” oldalán. A GONDOLATNYI CSEND... szerzője a humanisztikus-optimisztikus szónoklat és az elnémulás helyett nem a lehetséges harmadikat, a szépirodalmat, hanem inkább a szónoklatforma radikális átértelmezését választja. A közönségével, sőt a világgal szemben álló orátor pozícióját, aki már nem is annyira a hallgatóságát győzi meg a boldogság nehézségéről, sőt lehetetlenségéről, mint inkább önmagát győzködi a boldogtalanság retorikájának segítségével, azaz: sulykol. Ám jobb, ha az olvasó – aki tisztában van Kertész nagy formátumú prózájának tiszteletet parancsoló morális gyökerezettségével – ezen a ponton megáll, és nem veti el a sulykot.

Bászányi Sándor

## „HÚZD KI MAGAD”

Garaczi László: *Mintha élnél.*

*Egy lemtér vallomásai 1*

*Jelenkor, Pécs, 1995. 102 oldal, 242 Ft*

Garaczi László: *Pompásan buszozunk!*

*Egy lemtér vallomásai 2*

*Jelenkor, Pécs, 1998. 135 oldal, 990 Ft*

Garaczi László életművét immár tizennegyedik éve, a PLASZTIK című JAK-füzet és A KÖLTÉSZET MASNAPJA versantológia megjelenése óta a szakma és az irodalomértő közönség kitüntetett figyelemmel kíséri. A kezdetektől máig egy három tényezőbből álló követelménygyűttesnek rendelődik alá, és ebben az értelemben a műegyüttes egészét több vonás

kapcsolja egybe, mint amennyi az egyes művek – műfaji és műnemi mibenlétüket is ideértve – elválasztja egymástól. Ez a három, önmagához intézett kérdés, melyeket ha megválaszolni nem is, helyesen feltenni és folytonosan együtt kérdezni írásművészete útján igyekszik Garaczi, a létezés filozófiai, a nyelvben létezés irodalmi-irodalomelméleti és az önnön életmenetében, okozott és elszervezett történésekben való jelenlét gyakorlati kérdése. Az olvasói figyelem és elismerés, úgy gondolom, annak a következetességnek szól elsősorban, amivel ennek a hármasságnak (s ezt talán nem túlzás általában is a modern irodalom szubsztanciális meghatározójának nevezni) egyik komponensét sem ejti el, akkor sem, ha ezzel az éppen megmunkálódó művet meggyőzőbbé, körüljárhatóbbá tehetné. Mondhatnánk, hogy (legalábbis a műfajt tekintve) ez igazán nem nagy ár, hiszen Garaczi munkái alcímtől-megnevezéstől függetlenül a szövegirodalom kategóriájába tartoznak. Ám ez csak látszólag igaz. Valójában a műfaj, műnem, beszédmód, a szerző által sugallt befogadói stratégia kérdése kezdettől fogva valamennyi művének lényegi problémája. A két leműrkönyvet is vizsgálunk kell ebből a szempontból. Előbb azonban az említett hármasságot kell áttekintenünk.

### A létkérdések

Talán Garaczi munkáinak értő olvasói számára sem triviális gondolat, hogy ezeket a szövegeket filozófiai (és ehhez kapcsolódóan elméleti-lélektani, freudi, jungi) kérdésháló szövi át. Két okból nem triviális: mert a neo-avantgárd/posztmodern szövegirodalom jellemzője, hogy a pszichoanalízis, a filozófia, az irodalomelmélet, a társadalomtudományok emblematisztikus kijelentéseit szétírt, kiforgatott, roncsolt formában ironikus szövegghálójába szövi; és mert Garaczinál sem „helyénvaló” módon jelennek meg ezek a gondolatok, hanem emléktöredékek, „dumaforgácsok” között, olyan nyelvi közegben, melyben nehéz komolyan venni őket. Ez azonban annak a folyamán, hogy Garaczi a szokásosnál sokkal szélesebb értelemben gondolkodik az iróniáról. A MINTHA ÉLNÉL 71. oldalán olvasható ez a kulcsmondat: „Az irónia nem a világ beteg tárgyainak szól, hanem annak a ténynek, hogy beszéllek.” A naiv beszéddel való radikális

leszámolás teszi lehetővé a létre irányuló kérdések komoly kérdezését, hiszen író és olvasó egyaránt túl van az előzetes kérdezés és az előzetes válaszadás állapotán – enélkül a szöveg megértésére nincs is esélye. A műfaj és az olvasói stratégia kérdése éppen azért égető, mert ez az önnön megszólalásunkkal szembeni ironikus várakozás nem teheti a létkérdést súlytalanná, komolytalanná. „Az elbeszélés nehézségei” közül ez az első számú Garaczinál.

A nyelvi problematika már sokkal kézenfekvőbb a legtöbb olvasó számára, és a recepció is bőven foglalkozott vele. Nem egyszerűen a filozófiai kérdések gondos megszövegezéséről van szó: a szövegalkotás magatartása a gondolkodó nyelvben létezésére való reflexió; ez az a pozíció, melyből a létre irányuló kérdés felfakad, nem elszakadva, de mintegy függetlenül Garaczi filozófiai jártasságától. Másképp: a szöveg alakulásának belső törvényszerűségei vezetnek el a filozófiai vagy lélektani kérdések érintéséhez, de a filozófiában tájékozott író felismeri ezeknek a kérdéseknek bölcséleti természetét, és alkotó gesztusával eredeti kontextusukkal együtt köti őket szövegghálójába. Nem ironikus applikációról van szó tehát, és még kevésbé naiv ráhibázásról. Irodalomelméleti állásfoglalásnak is beillik a MINTHA ÉLNÉL egyik bekezdése, mely az író kisgyermekkori gondolkodását igyekszik a bölcsész retrospektív kompetenciájával megragadni: „*Növekedéseméleti alapkutatásaim mellett hedonisztikával foglalkoztam. Enni jó, kakilni jó, odabújni jó. Az élvezetek tartós hiánya a fájdalom. A fájdalom: hiány – a nemlétezés kínja. Hároméves voltam, és hallgattam, mint a sár. Miért vannak a valamik, tettem fel magamban a kérdést, és miért nem inkább hiányuk, a semmi.*” A Leibniztől származó kérdés közismert módon Heidegger metafizikai vizsgálódásainak központi problémája lesz: „*Filozofálni annyit tesz, mint azt kérdezni: Miért van egyáltalán létező, nem pedig inkább a semmi?*” (BEVEZETÉS A METAFIZIKÁBA, 2. §.) Csakhogy Garaczi a kérdést torzított formában, a Heidegger által helytelenített alakban teszi fel, kérdésével a dolgok elsőbbségét állítva, és a semmit csak ezek hiányaként, másodlagos, a gondolkodásban képzett fogalomként tételezi, ily módon elkülönítve a maga szemléletmódját a filozófiától: a filozófus a léttel fog-



lalkozik, az író a létezőkkel. Ez az ars poetica azonban már arra is következtetni enged, hogy Garaczi nem hierarchizálni akarja a dolgokat, hanem lajstromba venni; nem konstruálni akarja a mű elemeit, hanem strukturálni a szöveget. Ez pedig megint visszavezet a műfaji problematikához, amire később visszatérek.

A harmadik összetevő – mint az a fenti idézetben is feltűnik – a szövegben való személyes jelenlét: Garaczi írói ténykedésének legfontosabb programpontja saját életének, életideje történéseinek megjelenítése az írásban. Az elsőként nyilvánosságot kapott művektől fogva a legelképesztőbb, legelvontabb szövegek is megélt életesemények mozzanataiból táplálkoznak, a leginkább tiszta fikció termékeinek látszó darabokban is érződik a személyes behelyezkedés. A leműrkönyvek újdonsága a korábbiakhoz képest, hogy itt a szó hagyományos értelmében vett önéletrajz megalkotása válik elsődleges programmá. A MINTHA ÉLNEK ebből a szempontból még rendkívül összetett, míg a második kötet már viszonylag zavartalanul gördül a kitűzött pályán. Ez a „zavartalanság” persze csak a műfaj és a beszédmód problematikuságával való folyamatos szembenézés árán valósulhat meg; de erről később.

### Ki beszél kiről?

Az utóbbi évtizedek irodalomelméleti vizsgálódásainak egyik központi kérdése, hogy milyen mértékig határozható meg a szöveg hőségének, narrátorának és szerzőjének személye, hogy mennyiben azonosíthatók egymással, illetve hogy mennyiben helyeződik az alkotó a nyelvbe, a nyelv az alkotóba. A Garaczi-művek egyik legfeltűnőbb sajátossága, hogy egy-egy szövegem narrátoraként valóságos kórus szólal meg, melynek tagjai nehezen megragadhatók. Parti Nagy Lajosnál és másoknál is gyakori jelenség a vendégszövegnek az a nagyon rövid változata, mely csupán néhány szóból, szófordulattól áll, amit a szerző akaratlan „adatközlőktől” gyűjtött, egy beszélgetésből vagy más kontextusból kiemelt, és egy irodalmi alkotás nyelvi közegébe helyezett. Olykor nincs szó többről, mint valami szellemes dumáról, máskor tévesztés teszi a lapos frázist bölcsé vagy mulatságossá. Az eljárás alighanem az amerikai lektűr dialógszer-

kesztő gyakorlatára megy vissza: nagyjából Chandler nemzedéke igyekezett egyre keményebb történeteit a vagányszleng fordulataival színesíteni. A gengszterek primitívségét és brutalitását, ami olykor már nehezen lett volna hihető, ez a fajta nyelvi humor valamiféle titokzatos eredetű intelligenciával egészítette ki, s így a nehézfiúk nehezen megítélhető, tehát érdekes irodalmi alakokká váltak. Az eljárás azonban az iparosok kezében gyorsan kiüresedett, és éppen ez tette alkalmassá arra, hogy a paródián is túlhaltott változatát a kísérleti irodalom alkalmazza. (Burgessstől Pynchonig.) Garaczi kezében ez a módszer új tényezővel bővül: a felülírások időfaktorával. Ő a pillanatot igyekszik megragadni a benne megjelenő nyelvi formáció rögzítésével, s így egyfelől mindenkori jelenét dokumentálja naplószerűen, másrészt ezek az egymásra rétegződő fragmentumok alkotják a mű idő- és térbeli szerkezetét.

A Garaczi-prózában lényegében véve nincsenek torzítatlan idézetek; ugyanakkor mindig motoszkál az emberben a gyanú, hogy amit olvas, azt olvasta már valahol. Az alábbi mondat a rendszerváltás előtti utcai jelenet leírásából való: *„Az ünnepi díszbe öltözött tér, a zászlók immár súlyosan lógnak a déli verőn, mint-ha teleszívták volna magukat a szónokok bombasztikus frázisaival: áll az elne, megadta magát a sorsnak.”* Az első tagmondat és a következő eleje stílusával a '89-es zsurnaliszta pátoszt idézi. A „*déli verő*” ugyan nem egészen idegen ettől, emlékeztünk az MDF-es sajtó sűrű Ady-utalásaira, de itt és így már parodisztikus kissé. A következő tagmondat eleje folytatja a stílusimitációt, majd narrátori minősítéssel zárul. A kettőspont után a „megáll az ész” folyamatos alakja halvány József Attila-utalással ironizál, hogy a mondat homályos értelmű közhellyel záruljon. Ez a szilánkos vágású narráció a videoclípek technikájára emlékeztet: a dal, a szöveg ugyanaz, de az arc, a száj, amely kiejti, pillanatról pillanatra más. Normális olvasási sebesség mellett a narrátor személye gyorsabban változik, mint amennyi az olvasó reflexideje. Jó lenne tudni, mennyire spontán ezeknek a szövegeknek a megalkotása; hogy vajon megpróbál-e Garaczi a saját írói reflexidejénél is rövidebb vágásokkal dolgozni. Azt hiszem, igen. Úgy gondolom, Garaczi ezt a módszert az emlé-

kek intenzívebb felidézéséhez használja: az időben utazó szondaként nyelvi fragmentumokban rögzíti tapasztalatait, és írás közben ezeket „szövegeli ki” magából, miközben saját írólényét igyekszik a kettő közül eltávolítani. Nem az a célja, hogy tetszetős művet alkosson, hanem hogy azt rögzítse, amit átélt – persze jól tudva, hogy nem „húzhatja ki magát” a folyamatból, s ezért magát a vállalkozást is ironikusan szemléli és szemlélteti. Olyasmikre is sikerül ily módon visszaemlékeznie, amiket tudatos alkotóként még egy rétegben felülírna; és időnként, nagy ritkán, olyan emlékrétegeket is sikerül megkarcolnia, melyek az ember személyiségvédő apparátusának szigorú védelme, felidézési tiltása alatt vannak. Így érheti el a kisgyermekkor benyomásait. Márpedig éppen ez a leműrkönyvek célja.

### Kis kitérő a borítórাজokról

Mielőtt a két könyv műfajának problémájára rátérnék, a két kötet borítóképével kapcsolatos benyomásaimat igyekszem összegezni. Roppan tudatosság (vagy éppen annak az ellenkezője) tükröződik ezen a két ábrán. Az első a földtörténeti középkorban élt lábasfejű megkövesedett mészvázának csiszolatát ábrázolja. Ezek a maradványok egy-egy kőzet korának megállapításában a korszakjelző szerepét töltik be, a geológusok ezek segítségével meglehetősen pontossággal tudják meghatározni egy kőzetminta korát és származásának helyét. A második kötet Rodcsenko önarcképét viseli. A mű a klasszikus avantgárdnak ahhoz az irányzatához tartozik, mely a törzsi művészet motívumait használta fel és értelmezte újra: Rodcsenko az új-britanniai masztfestészet formáit és vonalvezetését idézi. Ha ezeknek a motívumoknak mélyebb jelentést tulajdonítunk (és miért ne tennénk?, a borítókat Máthé Hanga, az író felesége és az első kötet egyik szereplője tervezte), azt mondhatjuk: Garaczi úgy kezdte munkáját, mint a paleontológus, aki néhány maradvány pontszerű jelenlétéből rengeteg kommentárral rekonstruál egy folyamatot. Ez ebben az esetben a kisgyermekkorban az azóta eltelt idő üledékétől vastagon belepert mélyrétege. Ezzel szemben a törzsi kultúra a mítoszok forrásvidéke. Logikusan járunk el tehát, ha az első kötetet feltárási munkanaplónak, a

másodikat a törzsi kultúrát vizsgáló etnológus-etnográfus útleírásának tekintjük; persze nem tévesztve szem elől, hogy a kutatás tárgya magának az alkotónak az élete, gyermekora. És persze mindez csak játék, esetleg minden jelentőség nélküli adalékokon alapuló asszociációk sora. Jobb lesz visszatérnünk a szövegekhez.

### A műfaj problémája

Garaczi két könyvének anyaga az *önélet*. Mégis sokkal több, mint önéletrajz, és nem eléggé befejezett ahhoz, hogy önéletírás legyen. Vonzó lenne a cím által megjelölt hagyományból kiindulni, és konfessióként vizsgálni, olyan művek társaságában, mint Szent Ágoston vagy II. Rákóczi Ferenc vallomásai. Itt azonban rögvést rájöhettünk, hogy az író nagyon is csak jobb híján, mert pontosabb meghatározást nem talált, választotta ezt a műfaji kategóriát. A vallomások meghatározója mindig egy roppant szilárd és pontos normatív alapvetés. Garaczi szövege minden ízében kísérleti jellegű. Annyiban vallomás, hogy nincs lineárisan követett történet, illetve csak maga az élet eseménysora van, aminek rögzítése nem időrendet, hanem egy belső logikát követ, amit a szerző kommentárok tömegével kísér. Nem az élettörténet elbeszélése a cél, hanem megítéltetésre előkészítve összegyűjteni egy-egy nap hordalékát, és annak asszociációs terébe került, másképp hozzáférhetetlen egyéb emléktöredékeket emelni ki elrejtettségükből. Ezek azonban nem a morális vagy vallási normákkal szembesülnek, hogy a bűnök gyökerére láthassunk, hanem más élet- és szövegfragmentumok közé illeszkednek, azok mellé helyeződnek. Vallomás és beszédkörnyezet van tehát; itélet nincs.

Nem véletlen a Déryre utaló szóhasználat. Az önéletrajz többszörös át- és felülírása, el-emelése a tényektől, önreflexív írásmódja és változó mélységű stilizációja az ő életművének kései darabjait: az ÍTÉLET NINCS, a KEDVES BÓPEER...!, a KYVAGIÓKÉN és A NAPOK HORDALÉKA egészét vagy egyes részeit-részleteit jellemzi meghatározóan. Garaczi az eltávolításnak ezt a változékonyságát – ahogy a narrációról szólva említettem – alapelvvé teszi: sokszor a mondatnál is rövidebb vágásokkal változtatja az illető szövegrész narratív

pozícióját, sokszorosan megnövelve a szöveg nyelvi flexibilitását, s ezzel erősítve emlékeztető funkcióját.

Az így nyelvében megragadott emlék értelmezésének lehetősége, illetve mélysége biztosan összefügg azzal a művön kívüli körülménnyel, hogy az olvasó átélte-e az 1950–60-as éveket Magyarországon, és emlékszik-e erre a világra, elsősorban nyelvi értelemben. Ebben az egészen sajátos olvasói pozícióban állva a lemúrkönyveket közvetlen tényközlésnek, korrajznak is kezelhetjük, de nem feledkezhetünk meg befogadói helyzetünk kivételességéről. A műfaj kérdésében semmiképpen sem érhetjük be az így levonható következtetésekkel.

Ha a lemúrtörténeteket abból a szempontból vizsgáljuk, hogy alkotójuk milyen mértékig tekinthető kompetensnek műve világában, ismét ellentmondásos következtetést vonhatunk le, ami további gondolkodás alapja lehet. Azt a fajta általános illetékességet, ami az utóbbi évszázadok európai prózájának szerzőit jellemzi, nem látjuk Garaczinál. A gyermekkori történetek egy része minden bizonnyal az író emlékezetében őrződött meg, és onnan bukkant fel részint egyszerű emlékezés, részint az írás lelkiállapotában az asszociációs kontroll fellazulása jóvoltából. Más részek, történelmi események leírása, a korra jellemző adatok, adalékok („*Egy deka haj 75 forint*”, „*Az első adást Hüler indította be a harmincas években*”) nyilván az írás közben tanulmányozott régi újságokból vagy más korabeli forrásokból származnak. Az egykori nyelvhasználati sajátosságok, frázisok akár így, akár úgy a szövegbe kerülhetnek; de a legvalószínűbb, hogy a két mechanizmus egyszerre működik: az írásos forrás személyes emlékeket hív elő. („*A vörös nyakkendő a munkásság vérrrel festett zászlájának darabja, másra használni, szembekötőnek, zsebkendőnek, törülközőnek, úszónadrágnak, sapkának, térdvédőnek, korbácsnak, szögletzászlónak, szalvétának, borogatásnak, légycafépónak, gyűjtőzsinórnak szigorúan tilos.*”) Egyes történetek szerkezete, nyelvezte félreérthetetlenül arról árulkodik, hogy a családi emlékezet kész gyerekszajemlékként vagy gyerekanedotaként őrizte meg. Garaczi nem próbálja megváltoztatni, elfedni ezt az eredetet. („*Ha bilire ültettek, kijelenttem, mindjárt lesz kaki, már hallom a szagát. Aztán kör-*

*behordoztam a bilit, megmutattam neki a lakást és Apu, ahogy vacsorázik. Mondd, Apu, te most szigorú vagy?*”) Ehhez járul (természetesen a tiszta írói fikción kívül) az emlékezetnek egy sajátos, önmagát létrehozó rétege. Nemcsak a téves emlékezésre gondolok, hanem arra az esetre is, amikor a fantázia működése állítja elő a később valóságos emlékként rögzülő történetet. Ahogy Garaczi írja: „*Mindent megteszek, vagy elképzelem, hogy megteszem.*”

Egyetlen megszólaltató, de több emlékező együttes tevékenysége; közeli és távoli, világos és ködös emlékek egymás mellé helyezése; valóságos történetek mellett elhomályosult események és a képzelet által előállított történetek – ha ehhez hozzátesszük azt a két sajátosságot, hogy „*az események egymásra következője nincsen alávétve semmiféle logikai vagy folyamatossági szabálynak*”, ugyanakkor maguk az események, a gyermekkori történetei ezer helyről ismerősek, és lényegüket tekintve mindenhol a világon azonosak, akkor arra kell rájöttünk, hogy Garaczi szövegeit pontosan azokkal a jegyekkel írtuk le, melyeket Claude Lévi-Strauss a mítosz ismérveiként sorol fel. (A MÍTOSZOK STRUKTÚRÁJA. In: STRUKTURALIZMUS. Bp., 1971.) Ha a mítosz úgy tekintjük, mint egy emberi közösség kollektív emlékezetének azt a rétegét, amelyről nincsenek jól megragadható, konkrét emlékei, akkor joggal gondolhatunk arra, hogy Garaczi a maga fejlődésének az emlékezés elől fedett mélységeibe igyekszik bepillantani vallomásai útján: hogy az EGY LEMÚR VALLOMÁSAI az ontogenezis mitológiája.

Persze kérdés, hogy nevezhetünk-e mítosznak egy olyan alkotást, melynek egyetlen ismert szerzője van. Ezt az ellentétést egyfelől az gyengítheti, hogy a világ, melynek mítoszait olvassuk, egyszemélyes; másfelől (ha erre azt válaszolnánk, hogy az egyszemélyes világ mégiscsak benne áll közös világunkban) a szerző auctoritását erősen megkérdőjelezi a szöveg multinarrativitása („*cliptechnika*”) és a beszédközegben gyökerezése, vagyis a közös forrásokból kiemelt töredékek tömegének felvétele a szövegbe. Az író itt nemcsak megíró, hanem bizonyos értelemben összeíró is, és ez már jól összeegyeztethető a mítosznak azzal a sajátosságával, hogy bár sok forrásból táplálkozik, mégis egységes, kanonizált szövege van. Fontos mozzanata a mítosz

keletkezésének, hogy az összeíró-kanonizáló saját látását ajándékozza az elhomályosult értelmű részek narrátorának. A „lemúr” kisgyermektörténetei is úgy keletkeznek, hogy a költő mai tudatát kölcsönzi kisgyermek-önmagának, hogy az akkor megélt, de megszövegezetlenül hagyott élményekre nyelvi kötést adjon. Ennek legnyilvánvalóbb példája a MINTHA ÉLNÉL-ből:

*„Első emlékem az, hogy rám lőnek.*

*A konyhában ülünk, csupasz égő lóg a falon, egyszer csak durr és fény, és felrobban a világ.*

*Apám eltűnt, a pinceablak előtt anyám öccse hevert, élelmet hozott vidékről, nem mert senki oda-menni. [...]*

*Innen datálódik életfogytiglani kolitiszem.*

*Anyám elájult, teje elapadt, pürét kihánytam, hurutot megkaptam.”*

A jelenet 1956 október-novemberéből való lehet, amikor Garaczi három-négy hónapos volt. Elképzelhető, hogy a rendkívül intenzív élmény, maga a lövedék becsapódása, megmaradt az emlékezetében. A jelenet egészét azonban nem mint megélt, csak mint író-összeíró élhette meg a szöveg megfogalmazása közben. Ennek mikéntje azonban új lélegzetet kíván.

### Lemúr és psyché

A lemúrtörténetek alkotáslélektani kulcsa, hogy Garaczi *nem* alkot meg szuverén nyelvi világot, hanem csak a fragmentumegyüttes hordozófelületét hozza létre, majd maga visszavonul a nyelvteremtés arcvonalából. Munkája természetesen így is a nyelvvel végzett művelet, de nem *csak* az. A munka tétje nem az, hogy irodalmilag értékes (szinvalas, esztétikus, szövegélvezetet keltő stb.) lesz-e a nyelvi konstrukció, hanem hogy eredményes lesz-e az elfeledett emlékek előhívása és szövegközegben történő működtetése. Garaczi szövege (nemcsak említett, igen sajátos értelmezői szemszögünkből nézve) a legteljesebb mértékig a valóságra reflektál. Nyelvi sajátosságai (különbségei) arra *szolgálnak*, hogy a korábbi életstádiumok, a gyermekkor tudatállapotait idézzék fel, nem is annyira az olvasó, mint inkább az író számára. Az infantilis nyelvhasználat és nyelvészlelés gyakorlatában Garaczi felfedezészerűen használja azokat a közhelyeket, me-

lyek ma unalmasak, a maguk idejében azonban nevetségesen modoros mivoltukban egyfajta szerepjáték nyelvi kliséi voltak; és ennek a játéknak a felelevenítése valójában egy regressziós emlékszákmányoló eljárás egyik módszere. Az olyan kifejezések, mint „*gyerekek, nem vagyunk csürhék*”, „*gyöngyöző kacajjal ajkamon pajtásom nyomába szegődtem*”, vagy „*utunk a bányába vezetett*”, nem egyszerűen ironikus megidézései egy nyelvi közegnek. Ellenkezőleg. Nem távolságtéremtés, hanem belezuhanás, megmerítkezés a szöveg valóságreferenciájában, áttörés az emlékezet héjszerkezetének egy adott rétegén. Hogy melyik ez a réteg, az gyakran változik a szövegben; előfordul, hogy átesünk, túlfutunk a célrétegen, de akkor is mindig egy adott rétegben vagyunk. Bár az író a rétegben dolgozó médiumának a maga nyelvéből kölcsönöz elemeket, melyeket összekötésre (olvasói szempontból persze elválasztásra, eltávolításra) használhat, ezek az elemek maguk kerülnek idézőjelbe, maguk halványodnak el a kirajzolódó emlék körül, mint afféle szerkesztési segédvonalak.

A *lemúriász* nem konstrukció, hanem rögzítés. Szövege úgy épül, hogy Garaczi elkezd naplószerűen feljegyezni napi élettényeit (persze kisebb részben a külvalóságát, nagyobb részben az intellektus történéseit), és az egymásra rakódó rétegek alapot alkotnak az emlékezéshez. Nyelvi hid épül a szleng mai rétegéből az ifjúsági rétegnyelv és annak korábbi állapotai felé, és ez lehetővé teszi az átjárást a gyermekkor betemetett szektorai-ba. A kapcsolat tehát nyelvi hídfők között alakul, de magánál többről számol be: a fellazított tudatállapotban önnön múltjának egyes mozzanatait érzékeli jelenként az utazó eszmélet, és így lényegében a múlt az, amit *megjelenít*. Az önéletírás gesztusa tehát nem más, mint önéletolvasás; a megírás: összeírás és felülírás; a szövegszerkesztés alkotói aktusa pedig egyben az élettények helyes-értése, a létezés hermeneutikai megközelítése. A zavarbaejtő írói eljárás végül mind kevésbé zavarbaejtő szöveghez vezet; a megszilárdított emlékezői alapra az emlékezetnek mind egybefüggőbb fragmentumegyüttese épülnek. Azt lehet mondani, hogy a POMPÁSAN BUSZOSUNK! már szinte a szó hagyományos

értelmében vett gyermekkorregény (mint Joyce-é, Musilé, Otlliké), melyben a zavarbaejtő szövegszervezés nem több stílári érdekességnél. Persze a fentieket megmondolva tudhatjuk, hogy ez csak a látszat.

### A szöveg öröm-e?

Ha végezetül figyelmünket az alkotóról az olvasóra fordítjuk, viselkedésében állandó ketősséget fogunk tapasztalni. Az a legegyszerűbb, ha magunkat figyeljük meg olvasóként, de a felolvasótestek látogatói abban a szerencsés helyzetben vannak, hogy magát Garaczi is megfigyelhetik, amint átmenetileg önnön nyilvánosság elé állított olvasójává válik. Ezen az esteken Garaczi képtelen előadóként megszólaltatni saját írásait: egy idő után beleszól a felolvasásba, és nevetéstől fulladozva próbál elvergődni az előadásra szánt passzus végéig, amit a közönség látható élvezettel követ. Ha ez az előadásmód hiba lenne, nyilván vagy ő próbálna uralkodni magán, vagy a szervezők kérnének fel más előadót. Úgy tűnik azonban, hogy a Garaczi-szövegeknek ez az autentikus előadásmódja. Ez a fojtogató nevetés a magányos Garaczi-olvasásnak is legfőbb kísérőjelensége. De vajon az öröm jele-e ez a nevetve fuldoklás? Jelent-e valamit az a körülmény, hogy a szöveg olvasásának módján lényegében nem változtat az olvasás helyszíne? (Persze nem kell feltétlenül elhinnünk, amit Roland Barthes állít az olvasás helyszíne és annak élettani kísérőjelenségei közti szoros összefüggésről.) Keverjük-e bele a dologba azt a posztfreudista elképzelést, ami szerint az orálisan fixált ember számára a fulladás gyönyör, a világnyelés eufóriája?

Ha nem ragaszkodunk ahhoz, hogy mindenáron minősítsük ezt a fojtó nevetést, beérhetjük azzal a többé-kevésbé metaforikus megállapítással, ami egy műélvezői állapot sztereotip-bombasztikus kifejezésére szolgál: a lemúriász olvasójának elakad a lélegzete. A ki- és belégzés ritmusában beállt megtorpanás élettani jelensége egyszerre utal az olvasó esztétikai és morális tanácstalanságára, afféle rilkei „*Változtasd meg élted!*” állapotra. „*Jaj, de jó a jégcsákánnyal hadonászni, Istenem*” – mondja Garaczi, majd ilyesféle mondatok jégcsákányával sújt az olvasó morális védőburkára: „*Sírtam, mert nem volt cipőm, és akkor odajött egy ember, akinek nem volt lába.*”

A MINTHA ÉLNÉL leggyakrabban visszatérő igéje a „*kimenekülök*”. Az utolsó, fergeteges piálás-anyagozás közben széteső jelenet végén erre már nincs lehetőség: „*Ha ki bírnék menni innen*” – mondja a szöveg narrátora, majd végképp rázáródik a hátsó borító. Garaczi azonban addigra már sehol sincs. Kihúzta magát. (A történetből. „Vond ki magad!”, mondaná, ha tornatanár volna, Bra-chel Szigfrid.) Az olvasó az, akire rákattan a (lebilincselő) regényzár.

Bodor Béla

---

## HISTORIA AETERNA

Karl Löwith: *Világtörténelem és üdvtörténet*  
Fordította Boros Gábor és Miklós Tamás  
*Atlantisz*, 1996. 324 oldal, 995 Ft

„*A keresztények nem történelmi nép.*” (247.)

### 1

„*Ezeröttszáz év nyugati gondolkodása kellett ahhoz, hogy Hegel a hit szemét az ész szemévé és az Ágoston alapította történelemteológiát történelemfilozófiává merészelve átformálni, mely sem nem szent, sem nem profán. Figyelemre méltó keverék: az üdvtörténet a világtörténelem síkjára vetült, s az utóbbi az első síkjára emelkedett.*” (VILÁGTÖRTÉNELEM ÉS ÜDVTÖRTÉNET, 102.) Amiként a század húszas éveinek elején, az I. világháborút követő nagyszabású „*történelmi lelkiismeret-vizsgálat*” – Spengler nagy hatású művével az élen – a kifejezetten szellemtörténeti indíttatású történetfilozófiai munkák egész sorát hívta életre, úgy a II. világháború előidézte „világégés” – s itt a kifejezés valóban szó szerint értendő – rendkívül hasonló reakciókat idézett elő, egyebek között Jacob Taubes: ABENDLÄNDISCHE ESCHATOLOGIE-je (Bern, 1947), valamint Karl Löwith magyarul nemrég megjelent – az eredeti, angol nyelvű változat MEANING IN HISTORY címen 1949-ben látott napvilágot, a magyar fordítás viszont az 1953-as WELTGESCHICHTE UND HEILGESCHICHEN című német verzió alapján készült – VILÁGTÖRTÉNELEM ÉS ÜDVTÖRTÉNET-e is ennek a

kézzelfogható történelmi válságot követő gondolati krízisnek a következménye.

Taubes, illetve Löwith ímént említett művei, a XX. századi történetfilozófiai gondolkodás meghatározó etalonjai kapcsán a „világégés” fogalma, illetve inkább metaforája, igazából a történelmi filológia és az európai filozófiai tradíció közötti „ideológiai senki földjéhez” kötődő szemléleti forma kerül az érdeklődés homlokterébe, s ez a szemléleti forma Szent Ágoston őregkori művének, a DE CIVITATE DEI-nek köszönheti létrejöttét. Az ideológiai senki földje, valamint a DE CIVITATE DEI elején megjelenő nagyszabású „világtörténelmi vízió” azonban nem kötődik eredendően a *krízis* (az ÚJSZÖVETSÉG nyelvén: *űélet*) nyomán visszamaradó pusztulás, a letarolt rommezők képéhez, nem, ezt a megszo-kottnak tűnő látványt – akár a barokk vagy rokokó bukolika – az isteni gondviselés szelíd, bensőséges játékká formálhatja át. Az idézett szövegrészben Löwith világosan disztin-gvál: „az Ágoston alapította történelemteológiáról” tesz említést egyrészt, másrészt viszont a kifejezetten újkori eredetűnek vélt történelem-filozófiáról. Ennek megfelelően tehát „a népek”, de legalábbis az európai tradíció „világtörténelem”-értelmezése szempontjából ket-tős alapítványról lehet beszélni; először az antik Róma végkorszakát jelképező V. szá-zad, másodszer pedig az európai gondolkodástörténetben amúgy is döntő fontosságú törésvonalat megtestesítő XVII. század – szimbolikus értelemben bizonyára Bossuet DISCOURS SUR L’HISTOIRE-ja (1681) –, illetve általában véve a felvilágosodás időszaká je-lenti a történetfilozófia kettős alapzatát.

A Heidegger marburgi tanítványai, illetve szemináriumi hallgatói közül – Gadamer és Hans Jonas mellett – talán a legeredetibb gondolkodónak számító Löwith hatalmas ívű gondolati konstrukciójának egyik eredendő sebezhető pontja éppen ez a *kettős arkhé*-felte-vés. Hol húzódik tehát igazából a választvo-nal a történelemteológiának, illetve történelemfilozófiának elkeresztelt jelenségek kö-zött? Különös tekintettel arra, hogy a kettős kezdet előfeltevéssel egyfajta *szellemképes* látásmód párosul: a világtörténelem síkjára ve-tülő üdvtörténet, illetve az utóbbi síkjára emelkedő egyetemes történelem formájában. A köztes szféra ily módon sem nem szent, sem nem profán, hanem – miként Löwith ír-

ja – valami egészen sajátos keverék. Olyasfaj-ta mitológiai szörnyszülőtről van szó, aki/ amely magán viseli „szüleinek” – a filozófiá-nak és a kinyilatkoztatásnak – szinte vala-mennyi fontos jellemvonását. Hiszen az látat-lanban is nyilvánvaló, hogy a VILÁGTÖRTÉNE-LEM ÉS ÜDVTÖRTÉNET-ben fölvázolt teljes problémakör a bibliai üdvtörténet és a hellén filozófia öröksége közötti régiókat bejárva próbál meg határköveket, felismerhetőnek vélt jeleket, tájékozódási pontokat rögzíteni. Voltaképpen nem csupán metafora, hanem elsődleges fontosságú módszertani elv ebből a szempontból a Löwith maga választotta lo-gikai út: visszafelé követni az európai törté-netfilozófiai gondolkodás pályáját: Jakob Burkhardtól, Nietzscheől, Marxtól egészen Orosiusig, illetve Szent Ágostonig. (Az eljárás persze egyáltalán nem új – ahogy erre a könyv előszavában az egyik fordító, Miklós Tamás is utal –, Schiller, Schelling, Hegel és mások elgondolásai között az ötlet már meg-található; 27.) Mégis, a módszer kritikai próbájaként nem tekintem eleve adottnak, hogy az út időben előre és hátra ugyanúgy megtehető (lenne). Azt hiszem, hogy inkább valamiféle szellemi diffrakció jelenségével ál-lunk szemben, s erre vonatkozóan nem csu-pán a Löwith-könyv hajdani és mostani ak-tualitása közötti esetleges különbség szolgálhat indokul. Vagyis Löwith axiómaszerű állí-tása – az európai gondolkodásban minden-fajta történetfilozófiai séma a kinyilatkozta-tott s valóban világtörténetként kinyilatkoz-tatott bibliai üdvtörténet-felfogás derivátuma – az egyik legtagasabb logikai halmaz, amely képes magába fogadni a „Weltgeschichte” va-lamennyi potenciális színterét, szereplőjét, de arra már nem alkalmas, hogy a halmaz egészét, mint szintisza *történeteit* (mint első-legesen történelmi kérdést) fogja fel, illetve ér-telmezze. Hiszen nem is erről van szó; eme végső szinten a világtörténelem teljességgel *teológiai* kérdés.

Löwith maga is arról beszél, hogy a törté-nelem „oka” az ember eredendő bűnössége, végső soron tehát a rossz manifesztációja a földön. Csakhogy ekként szemlélve a dolgot, kétséges, hogy létezik-e egyáltalán egymástól jól elkülönült formában történelemteológia és történetfilozófia? Avagy a kettő nem csu-pán a származás (származtatás) kérdését te-kintve egy és ugyanaz, függetlenül attól,

hogy „vallásos”, laikus vagy éppen „ateista” gondolati sémáról beszélhetünk? A könyv egyik legfontosabb végső megállapítása – az iménti kétegy megapozásaképpen is értelmezhető: „A történelem problémája saját terepén nem megoldható.” (243.) Persze, ha így áll a helyzet, akkor az iménti megállapítás nem konklúzió, hanem előfeltevés.

## 2

A VILÁGTÖRTÉNELEM ÉS ÜDVTÖRTÉNET elején olvasható, hogy: „Ha így értelmezzük, minden történelemfilozófia teljességgel a teológiából táplálkozik, azaz a történelemnek üdvtörténetként való teológiai értelmezéséből.” (39.) Majd pedig rögtön ezután a következő mondat: „Ez esetben azonban a történelemfilozófia nem lehet tudomány.” (Uo.) Na és? Vethetné ellene az ember; a történetfilozófiának el kell tudnia viselni, hogy „ez esetben” nem válhat tudománnyá, hiszen az iménti megtagadott lehetőségnél úgyszólván sokkalta erőteljesebb „túlélési esélyt” hordoz, vagyis a „teológiává válás” lehetőségét. A kérdés azonban – magától értetődő módon – nem ilyen egyszerű. Hiszen Löwith a tudomány etalonját ahhoz a történelmi korszakhoz, a felvilágosodáshoz köti, ahol a történelemteológia és a történetfilozófia közös történeti világának radikális tagadására vonatkozó igény végül is a világra jön. Voltaire az, aki – „comme historien et philosophe” – ott áll a modern értelemben felfogott történetfilozófiai gondolkodás bölcsőjénél. A tudományosság iránt táplált igény pedig csupán álcázása lehet annak az eltávolodásnak, amely Löwith pályafutása során – különösen az 1934-től kezdődő emigrációs korszaka óta – a német gondolkodásban a múlt század közepétől rendkívül erőteljesen érvényesülő *historizmus* ellenében megfigyelhető. Mindenesetre a VILÁGTÖRTÉNELEM ÉS ÜDVTÖRTÉNET olvasán egyértelmű: Löwith felfogása alapján a *megváltás* felé ívelő zsidó-keresztény üdvtörténet csak látszólagosan halad ugyanazon a pályán, amelyet hétköznapi értelemben az emberi történelem „útjának” szoktunk nevezni. (Ez utóbbinak ugyanis semmiféle kézzelfogható célja – az aranykormítoszok eudaimonizmusán kívül – nincs.) Ahogy Ágoston értelmezése kapcsán olvasható: „A kereszténység csak *nolens volens ke-*

*riült a világtörténelem forgatagába*” (245); másrészt pedig: az ember úgynevezett „történelmi tapasztalata” nem más, mint tartós kudarcok sorozata. (243.) Újra ellentmondásra gyanakodhatunk, hiszen egyfelől azzal az előfeltevéssel kell szembesülnünk, miszerint majd’ mindenfajta történetfilozófia a bibliai kinyilatkoztatás fényében feltáruuló apokaliptikus világtörténelem-felfogás szülötte (ily módon tehát joggal állíthatnánk, hogy a kereszténység nélkül egyszerűen nem létezne sem történelemteológia, sem pedig történetfilozófia), másfelől viszont azzal a megállapítással, hogy a „Pontius Pilatus alatt” megszülető Megváltó s vele az egyház – vagyis a krisztusi ember – vallása radikálisan szemben áll ezzel a paradoxonokkal körülbástyázott sem nem profán, sem nem szent történelem teóriájával.

Vajon honnan eredhet az iménti szembeütő ellentmondás? A kérdés megválaszolását illetően Löwith koncepciójának arra a pontjára szeretném felhívni a figyelmet, amely teljes mértékben megegyezik Rudolf Bultmann-nak (Marburgban ő is a Heidegger-szemináriumok vendége) a JÁNOS EVANGÉLIUM eszkhatológiai szemléletéről vallott felfogásával. Bultmann álláspontja alapján a „jánosi eszkhatológia” – szemben a pálival – arra az őskeresztény elképzelésre épül, miszerint az idő „véget ért”; az emberiség már csak egyfajta üdvtörténeti haladékat él meg, amely a paruzsiáig, Jézus Krisztus újbóli eljöveteleig tart. A MÁRK EVANGÉLIUM-ban olvasható mondat – „*peplérótai ho kairosz*” (betelt a rendelt idő) – Löwithmél is többszörösen visszaköszön, úgy is, mint a mű egyik megtartó alapparadoxona: „*E kétértelműség Krisztus óta az egész történelem lényegi vonása: az idő betelt, de még nem teljesedett be.*” (239.) Egy dolog bizonyos tehát, hogy a világtörténelem gondolat egyetemes „térnyerése” ahhoz a korai zsidó-keresztény állásponthoz köthető, amellyel kapcsolatban Löwith így vélekedik: „*Az első keresztények szemében a világtörténelem a végéhez ért.*” (249.) Így tehát az elmúlt kétezresztendő valóban *haladéki idő* csupán, s ennek a felismerésnek egyenes következménye, hogy bármennyi idő teljék is el a paruzsiáig, az bizonyosan csak *egyetlen korszak* lehet. Megítélésem szerint Löwith ennek a világekorszaknak a felfogását vázolja fel a történelemteológia, illetve a történelemfilozófia képviselte

meghasadt formában, nem pedig az egyetemes történelem eszméjével kapcsolatos (hegeli típusú) filozófiai következtetéseket, s nem is a történelem, valamint a filozófia kényszerű házasságának ideáját eleveníti fel. Ha ezzel a megszorítással közelítünk a kérdésfeltevéshez, akkor a történelemteológia Löwithnél megjelenő felfogása szemmel láthatólag teljes mértékben beleágyazódik a *korszak* szellemi alapzatába, olyannyira, hogy a történetfilozófiai gondolkodás eredendőnek vélt jövő felé való nyitottságát is ennek a látásmódnak rendeli alá. „*A keresztény dogma – Ágostontól Tamásig – már eleve kizárta a végső dolgok történelmi interpretációját, és éppen ezáltal volt képes a világ történelmén teológiailag uralkodni.*” (207.) Valóban, mi értelme is volna a „*végső dolgokról*” a történeti filológia szellemében gondolkodni, avagy másként fogalmazva: vajon mit jelenthetne ki a történettudomány ama végső dolgokról? Nyilvánvalóan semmit. Ebben az értelemben neveztem a (löwithi) történetfilozófiát korszakfüggőnek; hiszen amennyiben nem „tisztá teológiaként” nyilatkozik meg, a *vég* (eszkhaton) éppen úgy nem tartozik a kompetenciakörébe, mint ahogyan a *kezdet* (arkhé) sem.

Eszkhatológia, korszak és paruzia összefüggései már az eredet mozzanatában, azaz Ágostonnál – de ugyanígy Orosiusnál is – az *egyetemes történelem* eszméje létrejöttének előfeltételét jelentik. A korai keresztény kor eszkhatologikus-khiliaztikus várakozása, valamint az ágostoni történelemteológia összefüggéseivel kapcsolatban olvashatjuk: „*...e történelmi időn belüli várakozások elutasítása tette lehetővé Ágoston számára, hogy – első ízben – felépítsen egy, a kezdettől a végig céllal bíró, közbülső millennium nélkül egyetlen procursusként felfogott egyetemes történelmet. Világtörténelmi történet és túlvilági cél elvleg különválnak e konstrukcióban, s csak a hívők peregrinációja in hoc saeculo kapcsolja össze őket.*” (218.) Az „*egyetlen procursus*” újfent csak az „*egyetemes korszak*” (mondhatnám azt is: a „történelem aión”, a saeculum historiae) ideáját állítja előtérbe; csak e korszak elmúltával teljesezhet be a kinyilatkoztatott cél, a megváltás műve. E felfogás alapján pedig egyrészt értelmetlenné válik mindennemű, a „történelem vagy a kereszténység után” típusú gondolat, másrészt viszont – szigorúan filozófiatörténeti szem-

pontból – a *történelem aión* „meghaladása” (a filozófia önmegváltása) mégiscsak elodázhatatlanná válik. Az iménti paradoxon pedig egy, az ágostoni történelemteológia *előtti* (s egyben a paradoxonok *előtti*) valódi fogalmi antinómiához vezet vissza bennünket: a görög filozófia *logoszának*, valamint a BIBLIÁban magát a *világtörténelem uraként* kinyilatkoztató Istennek mindig fennmaradó kettősségéig.

## 3

Martin Buber, aki Löwith gondolkodását a harmincas évekig bizonyos mértékben befolyásolta, az egyik legelső író prófétát, a közönséges tekoai pásztort, Ámószt nevezi a „világtörténelem teológia” első képviselőjének, akinél a bűn és a büntetés, az ítélet és a megteréssel együtt járó kegyelem az északi ország, Izrael sorsának egészére nézve precedensértékű; Löwithnél viszont ugyanez a „kispróféta” úgy kerül említésre, mint a gondviselésben megtestesülő szuverén isteni akarat hirdetője, mondván, hogy az egyedi történeti tények látszólag illogikus láncolata végül majd valami teljességgel összefüggő logikus egészet alkot. A VILÁGTÖRTÉNELEM ÉS ÜDVTÖRTÉNET szerzőjének szemléletét amúgy is az előbb említett történeti faktumokat értékelő sajátos „kvantumlogika” jellemzi; az események szükségszerű, illetve esetleges volta majd’ mindig valamelyik szélsőség felé vezet – legalábbis a löwithi interpretáció szellemében. Másfelől pedig a történeti tények, egyedi események „halmaza”, amelyben első pillantásra nem uralkodik más, csak kontingencia és khaosz, utólag mégis mindig értelmet nyer. Részben úgy, mint valamiféle holisztikus rendszer, mint a történelem „egésze”, részben pedig úgy, mint ezen lokális tények zárt világából font szövedék, ahol minden egyes említett ténynek különleges, megismételhetetlen jelentősége lehet. Löwith Burkhardtot, a visszafelé írt történetfilozófia első fontos láncszemét idézi ezzel kapcsolatban: „*Lehetséges például – írja a WELTGESCHICHTLICHE BETRACHTUNGEN szerzője –, hogy Thuküidésznel szerepel egy olyan elsőrangúan fontos tény, melyet majd csak száz év múlva vesz észre valaki.*” (59.) Másrészt viszont Löwith kitér arra, hogy a múlt századi svájci történész



szemében a történelem „értelmét” egyedül az események kontinuitása adja meg; ha valamiféle radikális válság ezt a bizonyos kontinuitást szétrobbantaná, az egyúttal a történelem végét is jelentené. (61.)

A kontinuitás kérdését – s vele az értékelés mozzanatát – ugyan nem befolyásolják az előbb említett „elemi fontosságú tények”, ám ezt a valódi üdvtörténeti modellt mindig is közvetlenül fenyegeti az a veszély, hogy megtartó kegyelem híján az egész mint összefüggő kontinuum bármely pillanatban tényleg *elemi tényekre* hulljon szét. Márpedig ezeknek a szertehulló faktumoknak az összeszedetezése valami „történelmen kívüli” eseményt, hatalmat feltételez; s egyáltalában nem bizonyos, hogy az európai történetfilozófiai gondolkodás forrásához, a bibliai üdvtörténet (utolsó)ítélet-felfogásához hozzátartozna – mint díszes és összefüggő kontinuum – a *megváltott múlt*. Sőt, éppen ellenkezőleg, azt kell mondanunk, hogy a múlt illetén egyetemes legitimitációja bizonyosan nem szerepel a BIBLIA eszkhatológiai tanításai között; ehelyett éppenséggel az idő teljes eltörléséről olvashatunk...

Az utóbbi, kétségtelenül sarkított példa esete is arra figyelmeztet, hogy Löwith elgondolása alapján a történelemteológia és a történetfilozófia közös(nek vélt) *egyetemesség* fogalmának értelmezése a szó valódi értelmében *sorskérdéssé* válik. A történetfilozófia teológiai eredetének kimutatásán túl Löwith monográfiájának második számú gondolati csomópontja éppen e sajátos sorskérdés köré rendeződik. Vajon miféle kötelék fűzi a történelemteológiát, illetve a történetfilozófiát a kétszeri születésnél bábáskodó erőkhöz: az antik *fatum* (heimarmené) teóriához, a bibliai *kinyilatkoztatás* fogalmához, valamint a modern *haladás* eszméhez? Mindaz ugyanis, ami a születést meghatározó erők örvénylő körforgása közepette *sorsszerű*, illetve *gondviselés* szerű, az a Bossuet–Voltaire–Condorcet–Comte tradícióvonalat mentén mint *természeti* (természettörvény) tűnik fel. S éppen ez az utóbbi mozzanat jelenti Löwithnél a modern történetfilozófia valódi legitimitációját, mi több, úgy is mondhatnám: sajátos „negatív megváltódását”. De mit is jelent ez? Löwith először könyvének bevezetésében, Spengler kapcsán utal az iménti oppozícióra. „*A termé-*

*zeti fatum és a történeti döntés között feszülő ellentmondást Spengler nem oldja föl, nem is tekinti kérdésnek.*” (50.) Ezzel ellentétben viszont Löwith a történetfilozófia születését ahhoz az előfeltételhez köti, amelyet az égi és a földi történelem eszméjének az antik fatum, illetve a bibliai gondviselés uralmától való eloldozódása jelent. Az így megnyilatkozó új szabadságdimenzió, amelyet az emberi tudásnak a jövő kiszámíthatóságára irányuló szándéka, illetőleg képessége kell hogy betöltsön, első sorban az újkori haladás- (evolúció-) eszmével „telítődik”. „*Az előrehaladó fejlődés törvénye átveszi a gondviselés szerepét*” – írja Löwith –; s a Pronoia, a gondviselés faggatása helyébe – például – a comte-i „*prévision rationnelle*” lép, azaz a jövő kiszámíthatósága, amely (vágyai szerint) a természettudományok logikájának megfelelően írja le a társadalmi jelenségeket.

A haladáseszme létrejötte tehát nem lehet független az emberi életutat *földről* – mint egy sorsszerűen – meghatározó erőktől való szabadulástól, vagyis – teoretikus értelemben – a történetfilozófiának „immanens történettudományként” való megjelenésétől.

#### 4

A teológiai mintákat követő laikus, illetve a „történelem vallásban” gyökerező történetfilozófiák, persze, megint csak visszavezetnek bennünket a hűtlenül megtagadott *eredet* élményéhez, a történelemteológia kérdéséhez. A felhozott példák – Proudhon, Marx, Feuerbach, Bruno Bauer – esetében jól látható, hogy e forradalomelméletek valamenynyien praxisfilozófiák is egyben, s ezek – Löwith gondolatmenete alapján – annak a szellemi vákuumnak köszönhetik létüket, amely „*a tiszta kontempláció átfogó filozófiája*” (74), vagyis a hegeli, schellingi, fichtei stb. logikai konstrukciók utáni időszakkal vette kezdetét.

Ha aprólékosan próbáljuk meg nyomom követni a VILÁGTÖRTÉNELEM ÉS ÜDVTÖRTÉNET Ágostonig ívelő gondolatmenetét, akkor rövid időn belül nyilvánvalóvá válik az, amit a Löwith-könyv koncepciójától függetlenül is tudunk: a *haladás* eszmének az antik *fatum*, illetve a zsidó-keresztény *gondviselés* felfogás uralma alóli „felszabadulását” szükségszerűen meg kellett hogy előzze egy másik felsza-

badulás vagy, még inkább, diadalmas mozzanatot: a bibliai gondviselés hatásának útját jelképező, döntő mértékben *lineáris* történetnéző szemléletnek a *fatum* érvényesülését szimbolizáló *körkörös* szemlélet fölötti győzelme. A fejlődéseszmé ugyanis nem két, a világot uráló szellemi hatalommal áll szemben egyszerre, hanem – s itt Löwith gondolatmenete nem egészen világos – külön-külön szakad el mindkettőtől; illetve még pontosabban: e kétféle elszakadás illúzióját hordozza magával anélkül, hogy igazán tudatosítaná: a kettős elszakadás vágya hamis tapasztalatot szül.

Az ily módon fölmerülő kérdések, dilemmák „metafizikai forrponjtja” – egyben az egész könyv kulcsfontosságú fejezete – az Ágostonról szóló rész, ahol Löwith mindig érvényes módon állítja elének azt az alternatívát, amely Jézus Krisztus megváltó keresztalálának és feltámadásának egyedi, megismételhetetlen eseményként való felfogása, valamint a kozmikus-sorsszerű ismétlődések világa között feszül. Löwith a DE CIVITATE DEI XII. könyvéből idézi Ágoston elgondolását a lélek megváltásával, a körforgásból történő szabadulásával kapcsolatban, mondván: ha már egyszer – Jézus Krisztus feltámadásával – megtörtént az, hogy a lélek ne térjen vissza „a nyomorúság előtti” preegzisztens állapotába, akkor „miért ne eshetne meg mármost ugyanez a halandó dolgokkal is?” (215). Mindamellet természetesen a laikus történetfilozófia számára az iméntiekre vonatkozóan egy egészen alapvető kérdés megválaszolása is kikerülhetetlen feladat marad. Vajon pontosan „mitől” váltatik meg a lélek? A szellemi értelemben *realitásként* kezelt körforgástól vagy csupán a *körforgásmélettől*? Ágoston szemében ugyanis mind a kettő kézzelfogható valóság: mind a ciklikus időhöz kötődő *fatum*, mind pedig a bibliai gondviselés világa. A haladáseszmé teoretikusainak (pontosabban e teoretikusok döntő többségének) szemében viszont egyik sem az. Ágostonnál azonban nem nehéz felfedezni, hogy a hipópói püspök valamennyi „pogány” számára *létező sorsként* szabja meg a körforgás logikája alapján leírt *fatumot*, miként – természetesen – azt is, hogy a kereszténnyé válás, azaz a megtérés (metanoia) mozzanata révén megint csak másik szellemi uralom alá kerül az ember. Ugyanez, tegyük hozzá, fordítva is megvalósulhat; de egy dolog bizonyosan

nem lehetséges: eloldozódni mindkét szellemi realitástól, illetve – másként fogalmazva – ugyanannak a realitásnak mindkét arculatától. Ezzel a kézenfekvő ténnyel ugyanis a történelemteológia metafizikai törésvonalán *túli* történetfilozófia nem tud vagy nem akar mit kezdeni. Ily módon tehát a haladásgondolat is belép a körbe, a kényszerítő erejű (ön)ismétlések körébe, ahol mindig mindenki ugyanarról beszél: az emberi nem körré görbülő befutott pályájának minden pontja – jóllehet beláthatatlanul messze esik ugyane kör képzeletbeli középpontjától, a beszélő „tartózkodási helyétől” – egy-egy beteljesült aranykori ígéretnek számít.

Löwith a DE CIVITATE DEI egyik példájára hivatkozva, a 12. ZSOLTÁR (meglehetősen rejtélyes) 9. sorát idézi: „Az igaz tanítás egy jövőbeli cél felé terel, míg »a gonoszok körben forognak«.” A mondat héber eredetije – „szábib resáim jithallákún” – nyilvánvalóan képletesen utal arra a bizonyos szellemi-morális mókuskerékre, ahonnan a bűnösök sohasem tudnak kilépni (ezt érzékeltetheti a szó szerinti fordítás is: „a bűnösök körbe-körbe járkálnak”); hétköznapi értelemben pedig azt lehetne mondani, hogy a bűnösök olyan életmódot folytatnak, amelynek semmiféle jövője nincs. Olyan ez az élet, mint az óramutató monoton pályája: mindig csak körbe-körbe; az óramutatóé, amely egyszerre ura és rabszolgája az időnek. A múlt idő valamennyi pillanatát leigázó múlthatatlan jelen minden ponton *ugyanolyanként* tűnik fel.

Ezzel szemben a BIBLIA felfogása alapján „az idők teljessége” Jézus Krisztus személyében gyülekezik össze – „Pontius Pilatus alatt”, a személys *élettörténet* és a *világtörténet* közös metszéspontján; s ez az „összegyülekezés” – híven követve az egyik ótestamentumi kifejezés, a *móéd* jelentését – egyúttal az ünnepi időre is utal. Löwith az iméntiekkel kapcsolatban így vélekedik: „A legkorábbi hitvallásokban kifejeződő keresztény hit nem ismer sem elszigetelt jövőt, sem elszigetelt múltat, s nem redukálható a »pillanat« egzisztenciális »döntésére« sem. Átfogja a megváltás egész jövőbeli és múltbeli történetét, de mindkét dimenziót Jézus Krisztusba sűrűti, »aki ugyanaz tegnap, ma és mindörökké«.” (241.) (Talán nem lényegtelen itt és most az idézett szövegrész közvetlen filológiai forrását is megadni; Oscar Cullmann 1943-ban napvilágot látott DIE ERSTE CHRISTLICHE

GLAUBENSBEKENNTNISSE című könyvéről van szó, vagyis – Rudolf Bultmann, Karl Barth, Kümmel és Althaus mellett – a XI., A TÖRTÉNELEM BIBLIAI MAGYARÁZATA fejezet szemléletét a leginkább befolyásoló teológiai műről.) A tét elsősorban az *eszkhaton*, a vég értelmezése, hiszen voltaképpen mindenfajta történelemteológia és történetfilozófia jellegét az eszkhatonhoz való viszonya határozza meg. Löwith Heidegger és az ő nyomán Bultmann álláspontját idézi fel, miszerint a vég „jövöbelisége” igazából mindig a *döntés* pillanatától függ; másrészt viszont felidézi Althaus vagy az előbb említett Cullmann kritikai észrevételeit is, azaz eszerint az ilyenfajta egzisztenciálfilozófiai felfogás teljességgel félreérthető: Isten Országának, az utolsó ítéletnek és egyéb, a BIBLIA megjövendölte eseményeknek a bekövetkezése nem függ a történelemben élő ember közvetlen döntéseitől. Az idők ünnepi egybegyülekezése az ÚJSZÖVETSÉG eszkhatológiai jellegű szövegrészeinek tanúsága alapján az Atya kizárólagos és szuverén akaratának következménye; ugyanakkor azonban az is kétségtelen: a haladéki idő azért adatott, hogy minél többen megtérjenek, s bejussanak a BIBLIA Istenének örökéval országába.

Akár így, akár úgy, a VILÁGTÖRTÉNELEM ÉS ÜDVTÖRTÉNET szerzőjének ezen a ponton az *időbeliség* kérdésének mélyebb analizisével kell szembesülnie. Az *eszkhaton* és a *történeti idő* „súrlódási felületei” a bibliai kinyilatkoztatás szellemében *Isten Országá* (királysága; malkut JHWH, baszileia tu theu), és a páli *evilág* (ho kosmosz hutosz) közötti viszony „temporális természetén” alapul; a pogányantik örökség jellegénél fogva vagy az órákulumok módjára szándékosan enigmatikus formában értelmezett jövő, vagy – éppen elentett előjellel – a különféle aranykormitoszoktól kiinduló sajátos *hanyatlásteóriák* szellemében a jövő *helyén* feltűnő múlt közvetlen, érzéki megjelenítése révén. (A „tisza formában” vállalt s a paruszia „erőterének” alárendelt jövő – úgy tűnik – csupán a korai kereszténység átfogó eszkhatologikus elvárásainak remény-, illetve csalódásteli pillanatai között marad rejtve; ezenkívül az európai történelem nagy millenniumi pillanatai említhetők még; Löwith behatóan foglalkozik például az antik üdvtörténeti szentháromságtanok örökösének számító Joachim de Florisszal,

ugyanakkor azonban könyvéből – teljességgel érthetetlen módon – egyszerűen „kifelejteti” a protestantizmus születésének időszakát!)

## 5

A jövő éppen csak fölsejltő enigmatikus képei, „aranykori sóvárgás”, mint az idővel szemben történeti módon kialakított viszony töredékes „pogány” öröksége egyfelől, másfelől pedig az Isten Országá s vele a paruszia, az újbóli eljövétel iránti várakozás (az említett sóvárgásnak éppen az ellentéte) – ezek a szemléleti pólusok kínálnak eligazodást s egyúttal választást is a kereszténység születése óta haladéki időben élő embernek. Löwith ez utóbbi mozzanat, az elmúlt kétezer esztendő jelképezte világkorszak *történeti* jellege, valamint Isten (eljövendő) Országának *ahistorikus* volta közötti ellentmondás alapján értelmezi történelemteológia és történetfilozófia éltető dünamizát. Ha ez az ellentmondás vagy még inkább súrlódási erő nem létezne, az – majdnem bizonyosan – azt jelentené, hogy a kereszténység megmaradt volna a farizeus-, a szaduceus-, az esszénus- vagy a zelótamozgalomhoz hasonlóan „egy zsidó irányzatnak” – a sok közül. „*Krisztus mint történeti ember* – írja Löwith – *áldozatául eshetett volna a kísértésnek, hogy Isten Országát a zsidók között, a Földön rendezze be.*” (250.) Való igaz, mint „történeti ember”-nek meg kellett volna felelnie azoknak a kényszerű elvárásoknak, amelyeket az APOSTOLOK CSELEKEDETEI elején a tanítványok fogalmaztak meg: „*Uram, hát nem ebben az időben [időszakban, en tó khronó tutó] állítod helyre a királyságot Izraelnek?*” (vagy Izraellel; AP. CSEL. 1,6). A választ ismerjük; s ennek alapján hadd tegyem hozzá: Jézus mint Isten-Ember már semmiképpen sem eshetett áldozatául annak a kísértésnek, amelynek a Löwith említette „történeti ember” – elvileg – eshetett volna. Csak így lehetséges annak a látszólagos paradoxonnak a feloldása, amely Jézus két kijelentése között feszül; „*Isten országa bennetek/közöttetek lakozik*”, és „*az én országom nem e világból való*”.

Mindenesetre Löwith gondolatmenete értelmében Isten országa és a történelem-aión közötti alapvető logikai viszony minden aposztata jellegű (Nietzsche) avagy „atheista” (Marx, Proudhon) történelemértelmezés ese-

tében megkerülhetetlen; ilyen értelemben olvassuk Marx (az „*ótestamentumi zsidó*”) osztályharcelméletének messianisztikus céljára, a kommunisztikus társadalom létrejöttére vonatkozóan, hogy a szabadságnak ez az elképzelt birodalma „*az Isten nélküli Isten Országá*”. (82.) De lényegében véve ugyanez mondható el a modern történetfilozófia ama *gnosztikus* modelljére vonatkozóan is, amelyet – részben – Marx és elsősorban Proudhon, az elfajzott BIBLIA-interpretátor képvisel. Annak megfelelően, amit Löwith gondolatmenetével kapcsolatban már említettem – az emberi történelem a kudarcok és csalódások története –, ennek a históriának a legfőbb mozgatója a bűnösség tudata, s vele együtt a világban testet öltött rossz. (Újfent csak Marxszal kapcsolatban olvashatjuk: „*a kizsákmányolás mint radikális rossz a mi aiónunk legfőbb bűne*” [84].) Innen pedig már csak egyetlen lépés Isten Országának és a Gonosz birodalmának szembeállítására. Ezt a szinte képletszerű logikai lépést Löwithnél elsősorban Proudhon teszi meg, akinél a „*défatalisation*” programja nem irányul a Rossz birodalmának hatalomtól való megfosztására, sőt, éppen ellenkezőleg, nála a modern forradalom legfőbb mozgatója – s egyben a gondviselés „*sorstalanítója*” – Lucifer. (108.) Némi rezignációval tölthette el azonban Proudhont az a felismerés, miszerint „*on n'a jamais fini de se débattre contre Dieu*”, azaz az ember Isten elleni harca sohasem érhet véget! (Uo.) A proudhoni végtelen forradalom „*jövöbéli*” kilátásaival kapcsolatban teljes joggal jegyzi meg Löwith, hogy „*Olyan kétségbeesést hallunk ki e sorokból, amelyen csak egy haladáshívőt keríhet hatalmába, keresztényt nem*”. (110.)

A gnosztikusnak minősített történetfilozófiai modell bűvköre adott esetben néha még a „*keresztény aión*” (saeculum) értelmezésére vonatkozó eszmefuttatásai esetében is hatalmába keríti Löwithet, s a szenvedéstörténet – mint az egyik legfontosabbnak tartott keresztény vonás – kiterjesztésével kimondatlanul is e gnosztikus modell „*másik oldalát*” állítja elénk. Csak így magyarázható ugyanis az a gondolatmenet, amelyik a könyv XI. fejezetét lezárja: „*Mint a világ történelme, a Krisztus utáni történelem nem különbözik minőségileg a Krisztus előttiől, akár tisztán empirikusan, akár keresztény nézőpontból üeljük meg. A történelem minden időben a cselekvések és szenvedések, a fő-*

*lülkerekedés és a megaláztatás, a bűn és a halál története [...] A történelem a hatalmasan áramló élet színtere, az pedig újra és újra romokat hagy maga mögött. Elborzasztó, de az ÚJSZÖVEVSÉG szellemében való úgy vélekedni, hogy a cselekvések és szenvedések ez örök időkg tartó ismétlődése szükséges ahhoz, hogy Krisztus szenvedései beteljesüljenek.*” (241–242.) Nos, e „*hatalmasan áramló étellel*” (mint jól érzékelhető Nietzsche-parafrazissal szembeállított szenvedéstörténet „*beteljesülése*” – a jegyzetek tanúsága szerint – a KOLLOSSZEI LEVÉL 1,4-re történő hivatkozás formájában került a főszövegbe. Az említett levélrészlet így hangzik: „*Most örülök a tiértetek elviselt szenvedéseimnek – írja Pál apostol –, és az én testemben betöltöm [antnapléró] mindazt, ami a Krisztus gyötrelmeiből még hiányzik [ta hüszterémata tón thlipszeón tu Khrisztu], az ő testéért, amely az egyház.*” A hasonlat olyan görög kifejezést használ, amely az ÚJSZÖVEVSÉGBEN többször is visszatér, s minden esetben valamiféle hiány vagy szükség kielégítésére utal. Itt tehát minden bizonnyal arról van szó, hogy a krisztusi egyháznak – a kijelentés elhangzásától, illetőleg rögzítésétől fogva egészen a „*végso időkg*” – adott esetben különféle nyomorgatást, üldöztetést kell elviselnie; mondhatni, ebben mutatkozik meg „*krisztusi természete*”. Az így felfogott *szenvedés* (thlipszisz – eredendően inkább nyomást, nyomorgatást jelent) azonban egyáltalában nem öncél, létezhetnek – mint ahogy léteztek is – olyan „*kegyelmi időszakok*”, amikor az egyház nyugalomban és prosperitásban élt; és nem jelenti mindez okvetlenül a krisztusi gyötrelmek meghosszabbítását – két okból sem. Egrészt azért, mert ezek a gyötrelmek „*meghosszabbthatatlanok*”, csak egyszer s mindenkorra (eph' hapax) viseltettek el a gólgotai kereszten, másrészt pedig azért, mert e világ szenvedéseit nem csupán a valódi krisztusi egyházhoz tartozók viselik. Ugyanakkor pedig – amint ezt az ÚJTESTAMENTUM eszkatológiai jellegű szövegrészeiből tudjuk – kikerülhetetlenül elérkezik majd az az idő – a BIBLIA által „*utolsó időkgnek*” nevezett periódus, amikor viszont a gyötrelmek „*egyetemes*” módon szakadnak rá a világra.

Visszakanyarodva a történetfilozófia gnosztikus modelljéhez: ebben a sémában a KOLLOSSZEI LEVÉL Löwith-féle értelmezése a történelem ama „*testies*” oldalát ragadja meg,

amely az előbbi értelemben felfogott gnosztikus interpretáció szellemében a gonosz, az anyagi, a sötét világ (és lakói) időbe préselt törtérijáról adhat voltaképpen csak számot. Az ilyen felfogás pontosan az ellenkező oldalról erősítené meg az örök szenvedéstörténetbe ágyazott *historia aeterna* eszméjét, mint a másik oldalon a történetfilozófia theodicaea-ként való értelmezése. Löwith Vico ÚJ TUDOMÁNY-ának szemléletére utal, amely – úgy mond – „a polgári teológia alapelveire épül”, s annak az „örök történelemnek” a vázát próbálja meg leírni, amely valamennyi nép történetét magában foglalja.

Mindeközben pedig a történetfilozófia eredeti erudícióját figyelembe véve, az *örök történelem* (metafora) egyfajta történelemvalóság szellemi háttereként tűnik fel, amelynek a kultuszát a „filozófiai papság” ápolja (210), vagyis a német romantika, a XIX. századi pozitívizmus képviselői, akik a szekularizáció folyamatát – jó néhány antik és középkori utópia mintájára – „Isten Országának földi megvalósulásaként értelmezték”.

## 6

A történeti megismerésnek a történelemteológián, valamint a (laikus) történetfilozófián keresztül ívelő útja azonban Löwith nagy jelentőségű monográfiájában majd’ mindenütt „szellemképes”; vagyis aligha nevezhető jól kitaposott ösvénynek. Az okokra következtetni engedő egyik kulcsmondat – a könyv végén – így hangzik: „Az újkori szellem nem döntötte el, hogy keresztény vagy pogány módon akar-e gondolkodni. Két különböző szemmel nézi a világot: a hit és az ész szemével. Ezért homályosabb a látása, mint a görög vagy a bibliai szellemé.” (261.) Igazából valamennyi, a TÖRTÉNELEM ÉS ÜDVTÖRTÉNET-ben fölvetett s valóban általános érvényűnek tekinthető kérdés az imént idézett szövegrészben megfogalmazottak derivátuma. Kétségtelen, hogy az „európai szellem” valahol a Löwith által megragadott „köztes” állapotban leledzik, méghozzá a kereszténység történetének első századától kezdve voltaképpen folyamatosan; vagyis sem nem igazán hellén, sem pedig nem bibliai szemléletmód ez. Valóban, az „újkori szel-

lem” nem döntötte el (hadd tegyem hozzá: mindmáig nem döntötte el), hogy keresztény/zsidó vagy pogány módra akar-e gondolkodni.

Ám itt, ezen a ponton a történetfilozófia történetfilozófiai kritikája (hiszen Löwith művének esetében kétségtelenül ilyesfajta műfajról kell beszélnünk) már egzisztenciálfilozófiai elemzéssé alakul át; nem csupán az egyén, hanem története során – átfogó érvénnyel – az egész európai filozófiai tradíció is állandó döntéskényszer előtt áll: voltaképpen a páli keresztény/zsidó–pogány oppozíció aktualitása, illetve – ugyane metaforika körén belül maradván – az „örök hellén” és az „örök zsidó” konfliktusa kísért itt – azóta is. Természetesen Löwith már régen nyitott kapukat döntet, amikor az Agoston-fejezet egyik részletében ezt írja: „A modern gondolkodás még mindig e két jelképből, a keresztből és a körből táplálkozik, s a nyugati emberiség szellem-története az antikvitás és a kereszténység megbékítésére irányuló tartós kísérlet. E kísérlet nem sikerülhet, mert elvileg összeegyeztethetetlen dolgok kompromisszuma volna. Nietzsche és Kierkegaard megmutatták, hogy a kereszténység és a pogányság közötti eredeti választás mit sem veszített lényegbevágó voltából. Mert hogyan lehetne a világ örökkévalóságáról szóló antik elméletet a teremtésbe vett keresztény hittel, a körforgást az eszkhatonnal és a fatum pogány elismerését a remény keresztény kötelességével valaha is összhangba hozni.” (216–217.)

Az időtlennek tartott alternatívák, persze, a gondolkodástörténet oly mértékben sarkított logikai pólusait próbálják megragadni, hogy az már tiszta formában egyik tárgyalt elméletre nézve sem igazolható. Aligha lehet például ilyen értelemben a „világ örökkévalóságáról szóló antik elméletéről” beszélni, szemben a bibliai teremtéstörténettel, hiszen ez a kétféle felfogás köztudottan nem zárja ki egymást; vagy nyilvánvaló az is, hogy a körforgásméletek, valamint a lineárisnak mondott zsidó-keresztény történetfelfogás nem tiszta formában állottak szemben egymással az elmúlt kétezer év folyamán. Ugyanígy hamis az az alternatíva is, amelyet Löwith az imént idézett gondolatmenet jellemzéséül ír le: „Az összeegyeztethetlenség már ott kezdődik, hogy amíg a világ klasszikus szemlélete a láthatóra

irányul, addig a keresztény »világnézet« egyáltalán nem szemlélet, hanem remény és a láthatatlanba vetett hit dolga.” (217.) Kétségtelen, hogy Löwith – híven igazodva a hit ZSIDÓ LEVÉL-béli definíciójához – a „hit dolgait” szigorúan elválasztja a „filozófia dolgaitól”, csakhogy ki állítaná azt, hogy a „világ klasszikus szemlélete” – amely a láthatókra irányul – ugyanaz, mint például az úgynevezett „lön természetfilozófusok” vagy az eleaták szemlélete?

De ha már így áll a helyzet, akkor föl kell tennünk azt a kérdést is, hogy a VILÁGTÖRTÉNELEM ÉS ÜDVTÖRTÉNET szerzője számára a bibliai üdvtörténeten alapuló történelemteológia, illetve történetfilozófia világa vajon mennyiben igenelt, illetve elutasított „mindenség”? Minden jel arra vall, hogy Löwith szemében – ellentétben például AZ ÖRÖK VISZATÉRÉS MÍTOSZA szerzőjének, Eliadénak az álláspontjával, aki úgy vélekedik, hogy a BIBLIA üdvtörténet-felfogása kifejezetten szegényes a(z örök) visszatérés elmélet különféle variációihoz képest – az európai történetfilozófiai gondolkodás faggatása során feltáruló világ arculata a „leghivebb képmás”, még ha nem mindenben rokonszenves is. A magyar fordítás alapjául szolgáló német verzió 1952-ben Heidelbergben kélt előszava így fogalmaz: „Történelmi gondolkodásunk történeti ábrázolásával voltaképp egy tíz éve fölött kérdésre szerettünk volna választ találni: »vajon a történelem léte és értelme önmagából adódik-e, s ha nem, akkor miből?« (VON HEGEL ZU NIETZSCHE. ELŐSZÓ.) Történetfilozófiai gondolkodásunk teológiai értelmének feltárása végül túlvezetett minden pusztán történeti gondolkodáson.” (37.)

Nyilvánvaló, hogy Löwith nagy hatású művének igazi aktualitása éppen ebben az utolsó mondatban rejlik: a történetfilozófia beható analízisa „túlvezet minden pusztán történeti gondolkodáson”. Így lehetséges, hogy az elmúlt évtizedek – a II. világháború sokkjától egyre inkább eltávolodó – történetfilozófiai gondolkodásának arculatát, részben legalábbis, Karl Löwith magyarul most megjelent könyve határozza meg. Az a mű, amely a látható történelmi folyamatok mögöttesében – Szent Ágostontól fogva – egy olyasfajta „láthatatlan” szellemi konstellációt próbál meg feltérképezni, amelyet merőben paradox módon *historia aeternának*, örök történelemnek lehetne nevezni. S ha konzekvensen

próbáljuk továbbgondolni Löwith érveit, akkor a *historia aeterna* annak a birodalomnak a „történelme”, ahol „a keresztények nem történelmi népe” lakozik.

Rugási Gyula

## JAN KOTT: ISTENEVŐK

Vázlatok a görög tragédiáról

Fordította Fejér Irén

Európa, 1998. 406 oldal, 1600 Ft

A lengyel tudóst népszerű Shakespeare-könyve révén jól ismeri a magyar olvasóközönség. Talán részben emiatt is remélt az Európa Könyvkiadó bestsellert az egyébként kissé megkésett publikációtól (az angol nyelvű változat több mint egy évtizede volt sikerkönyv), továbbá mert nagyon is illik abba a kultúrtörténeti, vallásbölcséleti és irodalomtudományi trendbe, mely a magyar könyvpiacot jelenleg uralja: Mircea Eliade vallástudományi munkáitól kezdve a jungi archetipikus mélylélektanon át az „eretnek” katolikus Northrop Frye mitikus szimbólumokon alapuló irodalomelméleti bölcséletéig. Ötvözdik ebben a (szerencsétlenségére „csak”) a görög tragédiáról szóló könyvben minden, ami *gut und teuer*, amire a feltételezett századvégi olvasó harap: a történelemnek és a hatalom mechanizmusának shakespeare-i víziójú brutalitása, a létezés nietzschei ihletésű abszurditása, az archaikus, a rituális iránti modern nosztalgia és az ezzel járó „kezdeti világtapasztalat” mágikus megidézése, az emberi lélek freudi mélységei stb. Az összekötő kapocs pedig, ha egyáltalán van ilyen, egy sajátos pántragizmus lehet, amibe a hindu öregasszony pakisztáni háborús emléke éppúgy beletartozik, mint Søren Kierkegaard Ábrahámja (sic!), aki „a tragédiák világában öl” (13.), ha persze oda áttehető volna. Egy ilyen csúsztatás azonban korántsem okoz a szerzőnek problémát, hiszen munkájának egyik alaptézise szerint a tragikus hős is „áldozati bárány”, mely – Eliade nyomán – „a mediáció jele és alakja” (15.). Vagyis közvetít ég és föld között. Arra persze még a könyv végén sem

kapunk választ, hogy ha ez így van, ha a hős a halálával összekapcsolta a szétszakított kozmoszt, miért is beszélünk egyáltalán tragédiáról? Ha pedig a mediáció meghiúsul, akkor mi köze van annak a hagyományos értelemben vett áldozati bárányéhoz? Aki azonban Kott könyvét ilyesféle és hasonló kérdésekkel boncolgatni akarja, az jobban teszi, ha el sem olvassa. Intuitív befogadóknak készült, akik a következő oldalon rögvést elfelejtik, amit az előző oldalon olvastak, nehogy zavarba jöjjenek.

Kott hét görög drámára összpontosítja figyelmét: Aiskhylostól csak a PROMÉTHEUS-t mint a „*kozmosz emberi dráma*” alappéldáját választja, majd Sophoklés AIAS-a és PHILOKTÉTÉS-e elsősorban mint politikai dráma válik érdekessé, a TRAKHISI NŐK pedig Euripidés ŐRJÖNGŐ HÉRAKLÉS-ével együtt válik a könyv gerincét alkotó – a mediáció kudarcát bemutató – Héraklés-ciklus egyik fő szövegévé, hogy azután Euripidés két remekműve, az ALKÉSTIS és a BAKKHÁNSNŐK zárja a sort. Mint már ez a felsorolás is implicit módon jelzi: a könyv keretes szerkezetű: *ember és isten tragikus agóniáját* tekinti olyan foglalatnak, melyen belül a hatalomvágy, az örület, a szenvedély és a féltékenység drámái lejátsszódnak. E koncepció kialakításában – Eliade mellett – a könyv megírása idején még népszerű és ünnepeelt színházi hagyomány, Artaud és Grotowski rituális, kegyetlen színháza befolyásolta, mely felől tekintve a görög tragédia mintegy a „fizikális”-ra redukálódik, „vértanúnak” és „profanizálónak” – a tragikus hős e két válfajának – olyan kegyetlen játékára, amelyben a puszta, elemi szenvedésen túl minden irracionális, felfoghatatlan, illetve ami nem az, az már a saját céljait megvalósító történelem önigazoló apologetikája. Minden, ami intellektuális, amit hagyományosan e művekben a görög filozófiai gondolkodás méltó költői párjának érzékeltünk, nivellálódik, illetve feloldódik az értelmetlenség deklarált kozmikus pátoszában, másrészt egy olyan értelmezői szinkretizmusban, mely kaotikusan mindent magába olvaszt, egy – egyébként impozáns – műveltség minden egymást kizáró elemét, Marx, Goethe, Freud, Heidegger, Nietzsche, Kierkegaard, Camus vagy a középkori misztériumjátékok világához visszakanyarodó katolikus bölceletet, illetve a vallástudo-

mány területéről olyan eltérő iskolák, mint a rituális, a strukturalista vagy a Kerényi nevével is fémjelzett fenomenológiai iskola eredményeit. Így válik azután a szerző fő módszerévé az analógiák – szinte futószalagon történő – gyártása, melynek során a BAKKHÁNSNŐK Pentheusának sorsát a bibliai Izsákéhoz (256.) vagy éppenséggel Krisztuséhoz hasonlítja (innen ered a mű címe: ISTENEVŐK), az aiskhylosi Prométhéus – a marxi utóéletre hivatkozva – „*vak reményű*” „*szent Proletariátus*”-hoz (51.), a sophoklési Aias *ostoba* figuráját pedig – egy olcsó poénnal – „*modern mítoszhoz*”, az Ajax sűrölőszerhez (94.)! Az abszurd világában persze minden lehetséges, sőt minden eklektizmus is homogenizálódik, még az ilyesféle analógiák is.

A túlzó általánosítások, a felületes analógiák és az erőltetett koncepció okozta csatlósítások közepette a könyv üdítő részletei kár-pótolhatják az olvasót – amelyek alig vagy éppenséggel egyáltalán nem kapcsolódnak az alapkoncepcióhoz. Például a humoros, ironikus, tragikomikus, vagyis annyira emberi ALKÉSTIS értelmezése. Kott rehabilitálja az általában gyávának, jellemtelennek tekintett – ám voltaképpen csak nagyon is hétköznapi – Admétost, Alkéstis patetikusknak vélt önfeláldozását pedig Euripidés iróniájának számlájára írja: hiszen mit ér a házastársi önfeláldozás egy csaló, hűtlen férjjel szemben, s mennyire vehető komolyan a feltámadás a halálból, ha azt egy tökrészeg Héraklés inszenálja! Ezek a világok nem érintkeznek egymással, véli Kott, hiszen a halál eleve más a haldoklónak és annak, aki azt nézi. „*Alkéstis halálának valóságosnak kell lennie, hogy feltámadása valószínűtlen lehessen. Az egész darabban ez az egyetlen opera seria jellegű jelenet, a többi a buffo hangnemében zajlik. A prólógusban megjelenő Halál, amelyik nagy kardot szorongat a kezében, és Apollónnal huzakodik, nevetséges alak, de Alkéstis másféle halált lát maga előtt: ez a halál soha egy percet sem vár.*” (189.) Ugyanilyen finom, valós történelmi tapasztalatokon edződött látásmóddal viszonyul az AIAS zárójelenetéhez, kilépve a történelem nagy mechanizmusának kissé unalmas képzetköréből a tetemre, Aias árnyának jelenlétéből vonva le a ma is aktuális üzenetet: „*A holttesteket el kell temetni. Minden holttestet. Minél nagyobb, annál hamarabb. Az idejében el nem temetett holttestekkel*

*mindig gond van. Teiresiás hiába figyelmezteti Kreiont az ANTIGONÉ-ban: »Ki úgys meghalt, minek megölni még?« (1030.) „Az istenfélő politikus tudja, hogy az eltemetetlen holtak sértik az isteneiket; a gyakorlatias politikus tudja, hogy az eltemetetlen holtak ragályt terjesztenek; az előrelátó politikus tudja, hogy az eltemetetlen holtak rossz gondolatokat ébresztenek az emberekben. A salamisi hajósok szoros kört alkotnak Aias holtteste körül. A holttesteknek meg kell adni azt, ami jár nekik. Még a tiszteletet is” – idézi Aias legokosabb ellenfelének, Odysseusnak halhatatlan szavait a dráma végéről: „Ellenségem volt nékem is [...] / De bár az volt, én nem lennék igaztalan / Hozzá [...] ő volt mind közül... / legdicsőbb / Vüléz [...]” (91.)*

Ha valamért, hát e briliáns részletekért érdemes elolvasni a könyvet.

*Kocziszký Éva*

## SZOLZSENYICIN BESZÉL

*Alekszandr Szolzsenyicin: Az „orosz kérdés” a XX. század végén*

*Fordította Bagi Ibolya, Katona Erzsébet, Kiss Ilona, Kozma András, Könczöl Csaba, Páll Erna Európa, 1997. 380 oldal, 950 Ft*

Egy jó szerkesztő, az kellett volna neki, de nagyon. A kötetet lapozgatván olyan érzésem támadt, hogy ez jobban hiányzott Szolzsenyicinnek, mint a szabadság. Pedig egyáltalán nem tartozom azok közé, akik elérzékenyülten szokták emlegetni, hogy az orosz irodalom legnagyobb alkotásait „azért megícsak” a zsarnokság szörnyű feltételei kényszerítették ki az írókból, s a cenzúra nélkül aligha született volna meg a „szent orosz irodalom”. Hiszen szabadság és művészet nem csereszabatos fogalmak – arról nem is beszélve, hogy (a privilegizált tehetségtelenek kivételével) a szovjet irodalom alkotói a saját külső-belső életkörülményeiket valószínűleg boldogan elcserélték volna a cárizmus szörnyű feltételeire.

Szolzszenyicin 1972 és 1994 között keletkezett hét publicisztikai hevületű, híres tanulmányának magyar nyelvű kiadása mindazonáltal arról tanúskodik, hogy az írónak – aki A GULÁG SZIGETVILÁG komor csodájával

többet tett a végül magától összeomló szovjet totális rendszer ellen, mint bárki más – mégiscsak nagyobb szüksége lett volna egy jó szerkesztőre, mint a szabadságra. Ez a halált megvetően bátor, tiszta éthoszú, kemény férfi ugyanis a szovjet diktatúra szorításában és a nyugati világ nem kevésbé megkérdőjelezhetetlen, önelégült értékrendjében is szabad ember és szabad író, főleg pedig önmaga tudott maradni. Az idén decemberben nyolcvanéves, szakállas prófétának valószínűleg ez lesz a legnagyobb, legtiszteletreméltóbb érdeme a történelem ítélőszéke előtt.

Még akkor is, ha az utókor ezt valószínűleg képtelen lesz megérteni. Itt van például egy idézet Szolzsenyicin 1973 szeptemberében a Szovjetunió vezéreinek küldött intelmeiből. „Nézzük a tényeket elfogulatlanul: »a haladó ideológia« sötét vihara Nyugat felől lepett meg bennünket még a múlt század végén, s miután lelkünket kellőképpen meggyötörte s tönkretette – hagyjuk, hadd vonuljon tova, ha már magától is arra, Kelet felé visz az útja... [Utalás a kínai kulturális forradalomra. – G. Á.] A szellemi élet minden ágának jelenlegi centralizációja torzulás és szellemi gyűlkosság. [...] S itt is, mint másutt, minden vonalon, ami az egészséges Oroszország felépítését akadályozza: az az ideológia.”

Eljövendő nemzedékek – reménykedjünk! – fel sem fogják majd, micsoda erő, öngyilkos szenvedély kellett ahhoz, hogy valaki egy ilyen nyílt levelet írjon a Kremlbe, a vehemens resztalinizáció tombolásában élő világbirodalom örökös uralomra berendezkedő vezetőinek. Pontosan azoknak, akik a – ma már tudjuk, elsősorban az aktuálpolitikai – hatalmi harc érdekében kezdeményezték – hruscsovi „olvasás” után a megtorló gépezet csúcsra járatásával visszakeményítették a rendszert, és Csehszlovákia 1968-as megszállásával, a „korlátozott szuverenitás” nevében megregulázták a külső gyarmatbirodalom felpuhult végeit is. Nemrég közzétett dokumentumokból tudjuk, mit gondoltak a Szovjetunió vezéreikhez írt terjedelmes, amorf Szolzsenyicin-szózat szerzőjéről az akkor még erejük és dicsőségük teljében lévő címzettek (akiknek hosszú leépülése és farce-ba forduló temetése alig egy évtizeddel később egy új világtörténelmi korszak kezdete lett). Számukra Szolzsenyicin afféle jelentéktelen, hözöngő senkiházi volt, akinek az intelmek megírása idején már csaknem tíz éve jelent meg utol-



jára néhány elbeszélése a Szovjetunióban. Akkor valamiféle ostoba hiba folytán még Lenin-díjra is felterjesztették, ám hamarosan helyrehozták az éberség hiányából fakadó tévedést. Érdeemes megfigyelni a sztálinizmus virágkorához képest túl bonyolult, már-már lankadt leszámolási mechanizmust, amelyben senki nem vállalja igazán a döntés felelősségét: a KGB Szolzsenyicin atyai barátjánál tartott házkutatás során elkobozta az író néhány kéziratát, többek között A POKOL TORNÁCÁN című regény kéziratát. A művet a szovjet kommunista párt központi bizottsági épületének egy félreeső szobáckájában, szigorú titoktartási kötelezettség mellett sorban odaadták elolvasni néhány megbízható írónak, köztük Konsztantyin Szimonovnak. Ők kemény szavakkal elítélték a művet és szerzőjét. A kollegiális szakvélemény alapján azután a párt központi bizottságának operatív testülete, a titkárság megtárgyalta az imigyen ügyvé vált esetet. Gyemicsev, a pártvezetés kulturális ügyekben illetékes tagja a tanácskozáson bátran „bomlott agyú, szovjetellenes beállítottságú írónak” nevezhette Szolzsenyicint. A nacionalista moszkvai párttitkár Grisin pedig azzal vádolta, hogy „megrágalmaz mindent, ami orosz, minden káderünket”. Végül Szemecsasznij KGB-elnök, mint aki jól végezte dolgát, javasolta az író kizárását a Szovjet Írók Szövetségéből, ami egyebek mellett egzisztenciális tönkretételét jelentette. Mindebben nem az az érthetetlen, hogy a szovjet birodalom roppant alacsony IQ-jú, kontraszelektált vezetői hogyan vélekedtek az IVAN GYENYSZOVICS EGY NAPJA írójáról, hanem hogy a hatalmas ország döntéshozói világpolitikai horderejű lépésekre fordítható drága idejükből hosszú órákat fecséretek egy számukra marginális kérdésre.

Tegyük hozzá, hogy a veretes vitairat óta eltelt negyedszázad nemcsak őket: Szolzsenyicint sem igazolta. Pedig – az azóta jószereivel fasiszta kirekesztő gondolkodóvá és terméketlen íróvá vált orosz „falusi írók” mellett – ebben az írásában az akkor ötvenöt éves próféta talán elsőként szólt a hazáját pusztító környezeti ártalmak súlyos következményeiről. De ezeket a passzusokat zavaros szóáradat követi a vodka kártékony hatásáról, a Szolzsenyicin szerint elkerülhetetlen szovjet–kínai háború feltételezett hatvanmillió halott-

járól, a világ esetleges túltermelési válságáról meg az alacsony fizetésekről. Az írónak minderről, még a napi újsághírekből ismert kérdésekről is megfellebbezhetetlen, drámai, de többnyire elnagyolt és gyakran felületes véleménye van. A gáttalanul, szinte fuldokolva papírra öntött, formátlan asszociációsorból kitűnően fel sem merül benne, hogy esetleg olyasmiről is szól, amiben nem kompetens. Szomorú, amikor egy Szolzsenyicin formátumú ember a környezeti megkímélésére azt javasolja, hogy a városok határában felállított sorompókon csak lovas kocsikat meg villanymeghajtású járműveket engedjenek át...

Szolzsényicin konokságát, a műveihez anyagot gyűjtő, ezért nemritkán sokéves lágerbüntetéssel fizető férfiakkal és nőkkel szembeni vérlázító hálátlanságát ismervé is úgy vélem, hogy egy jó szerkesztőnek azért az író elhitte volna: kevesebb több lenne. Ami a magyar kiadásra is igaz, hiszen ennek a szövegnek elegendő lett volna néhány fontos passzusát közölni egy utószóban – ilyen azonban, sajnos, nincs a kötetben, pedig nagy szükség lett volna rá; még a megértéshez nélkülözhetetlen jegyzetek és a legszükségesebb életrajzi adatok is hiányoznak.

A Szovjetunió vezéreinek írt tanulmányánál sokkal homogénebb a húszéves számkivetés végén, 1994-ben, Szolzsenyicin hazatérése előtt megszüvegezett írás, AZ „OROSZ KÉRDÉS” A XX. SZÁZAD VÉGÉN. Ez az Európa-kötetben közölt másik 1973-as tanulmány, a MEGBÁNÁS ÉS ÖNKORLÁTOZÁS MINT A NEMZETI ÉLET KATEGÓRIÁI húsz évvel későbbi, majdnem vegytisztán történelmi változata. A szintén nagyívű írás az orosz évszázadok óvatos prófétai hevülettől áthatott sajátos interpretációja. Szolzsenyicin hallatlan szeretettel, élénk színekkel vázolja fel hazája krónikáját, gyakran a történettudomány általánosan elfogadott nézeteivel szemben kiemelve belőle az orosz élet önfejlődésének ama mozzanatait, amelyek az általa eszményinek tartott állami berendezkedés hasznát igazolják. Ebben az értelemben afféle rövid tanfolyam ez is, mint a híres bolsevik kiskaté (ha tetszenek még rá emlékezni).

A GULÁG SZIGETVILÁG írója történelemfelfogásában kitüntetett helye van a gondolatnak, hogy Oroszország mindig is túl sokat foglalkozott más népek gondjaival, és ebből

semmi haszna nem származott. Az író Dosztojevszkij hősét idézi: „Oroszország immár közel egy évszázada nem önmagáért él, hanem csupán Európáért!” S hozzáteszi: „(Pontosabb lett volna azt mondani: már másfél évszázada.) De miért kizárólag Európáért? Hiszen Oroszország azt sem mulasztotta el, hogy 1863-ban az amerikai Északot segítse hadiflottájával a Dél ellen! Mi keresnivalónk volt ott? (Csak Anglián akartunk bosszút állni?)”

A globalizálódó világban ez némi (a szerzővel szemben nem ritka) rosszindulattal akár izolacionizmusnak is nevezhető. Magam azonban a nagyoros–nagysovjjet imperia-izmus elmúlt két évszázadának számos nép, nem utolsósorban az oroszok számára fájdalmas gyakorlata alapján úgy hiszem, nagyon is józan megfontolás. Nyoma sincs benne a kelet-európai értelemben vett nacionalizmusnak, s többnyire mások ellen sem irányul. Bár a szabadságszeretetükért és fejlettségükért nagyra becsült lengyelekkel szemben Szolzsenyicin például leplezetlen megvetéssel ír az orosz államkincstárból lendületesen meggazdagodó finnekről. „Egyáltalán miért kellett Finnországot a birodalom kebelén belül tartanunk?”, kérdezi, gúnyosan megjegyezvén, hogy a finn kormányzóság „csodás területenkívüliségének és Pétervár szomszédságának köszönhetően ideális mentsvára és lerakata lett a legkülönbözőbb oroszországi forradalmároknak – egészen a [századelőn véres terrorakciókat szervező és ezzel a békés reformfolyamatokat megtorpedózó – G. Á.] eszer harci gárdistáig és a lenini bolsevikokig...”

Az emberben olvasás közben újra és újra felülkerekedik, hogy milyen más lett volna, ha Szolzsenyicinnek normális gyermek- és ifjúkor jut osztályrészül, s nem idősödő fejjel, a gulág iszonyú tapasztalatával a háta mögött veszi kézbe az írásában gyakran iskolásan idézett Kljucsevszkij műveit meg a többi klaszszikus orosz historikus munkáit. Ahogy azonban előrehalad a megjelenített időben, a személyesen is átélt periódusokról szólnán már mind több termékeny vitára készítő, friss és eleven gondolatot közöl. A „birodalomteremtő bolsevikokat” manapság csakugyan idealizáló oroszországi szélsőbal és szélsőjobb képviselőinek például William Bullit amerikai diplomata nemrég megjelent korabeli naplóját idézi. Ebből újólag kiderül, amit más forrásokból is tudunk: hogy hatalmas megmentése érdekében Lenin 1918-ban hajlandó lett

volna lemondani Nyugat-Belorusziáról, Ukrajna feléről, az egész Kaukázusról, a Krimről, a teljes Urálról, Szibériáról és Murmanszkról. Sőt, írja Szolzsenyicin, akkor és később is „valamely Komintern-akció lebonyolításához” – a bolsevikok „rablógazdálkodást folytattak az oroszországi koncessziókkal: Vanderlippel arról tárgyaltak, hogy ötven évre [!] bérbé adják neki az olajlelőhelyeket, a szénbányákat, a Tenger-mellék és a Kamcsatka menti halászatot, a hírheden szovjetellenes L. Urquhartnak hosszú lejáratú koncesszióba adják korábbi színesfém- és szénbányászati vállalatát [...] az angoloknak huszonöt évi (1945-ig szóló) olajkoncessziót ajánlottak Bakuban és Groznyiban; az üzleti életben zöldfülü Armand Hammernek pedig az alapjévi azbesztbányák koncesszióját...”.

Elgondolkodtató csoportosítása ez a régen ismert és a nemrég napvilágra került kétségtelen tényeknek. Miként az is, hogy a szláv köztársaságok terhére hogyan fejlesztették a csupán a szovjet korszakban létrehozott nemzeti régiókat, hogy a birodalom összeomlásával „néhány nemzeti köztársaságok fürge führerei” hűséges, Moszkva-barát kommunistából huszonnégy óra alatt elkötelezett nacionalisták és a függetlenség bajnokai legyenek, s e minőségükben (utalás Sevardnadzére) megkülönböztetett tisztelettel fogadják őket a nyugati fővárosokban.

Nacionalizmus volna ez? Orosz fundamentalizmus? Nem hiszem. Ahogyan a második világháború Szolzsenyicin-értékelése sem az, a magát a német hadseregnek megadó hárommillió szovjet katona, a visszavonuló németeket százezerszámra követő civilek vagy a fél évszázadig árulónak minősített Vlaszlov-hadsereg emlegetésével. Szolzsenyicin orosz történelemolvasatát a maga egészében sem lehet ilyen váddal illetni: népe belső tartalékaiból, teremtő energiáiból szeretne egy „erkölcsös Oroszországot felépíteni”. Idealizálva hazájának a nyugati civilizációtól valóban csillagtávolságra, kiterjedt északkeleti régióit, amelyeket – teljesen alaptalanul – a társadalmi és erkölcsi megújulás forrásának tart. És unos-untalanul apokaliptikus képeket festve a környezeti károk következményeiről. Alekszandr Szolzsenyicin történetfilozófiai és a jövőbe nyúló ideológiai-politikai koncepciójáról bátran elmondható: minden messianisztikus hevülete ellenére nem több, mint szerzője írói munkásságának része. Politikai

programként Szolzsenyicinnak a Romanov-család utazásait utánzó teátrális hazatérése óta végleg megbukott.

Kényesebb témát érintenek és sokak számára a mi tájainkon is kellemetlenek lehetnek ellenben a kötetnek az értelmiség történelmi szerepével foglalkozó tanulmányai. Elsősorban az *ÁLTANULTAK* címen közreadott 1974-es írás, amelyet talán szerencsésebb lett volna „Nagyokosok”-nak magyarítani. Hiszen éppen hogy azokról szól, akik tanultak, ám a népi kultúrával és a történelmi hagyományokkal szemben magasabb rendűnek vélt tudásukat gyilkos népboldogító eszmék agresszív szolgálatába állítják. Az orosz történelem ebben a kérdésben igazolni látszik a gondolkodót: az elmúlt száz év krónikájában valóban egész nemzedékekre jellemző volt a képlet, hogy a népi-családi stb. gyökereiktől elszakadt fiatalok afféle turgenyevi (*bazarovi*, ha tetszik) indulattal (lásd még Dosztojevszkij: *ÖRDÖGÖK*) világmegváltó eszméket valósítottak meg. Majd – ha sikerült életben maradniuk – elegánsan oldalt léptek, és távoztak a maguk kavarta pusztítás vihara elől.

Szolzszenyicin ezzel szemben azt tekinti értelmiséginek, aki iskolai végzettségétől függetlenül, morális készletétől és alkotó szenvedélytől sarkallva, népe szerves kultúrájából segít kibontakoztatni az élet építésére alkalmas értékeket, anélkül, hogy tőle idegen, gyilkos kísérletek alanyává tenné. Tartok tőle, ennek a forogatókönyvnek nem nagyobb a realitása, mint annak, amelyet Szolzsenyicin (nem minden ok nélkül) ostoroz. Arról nem is beszélve, hogy az író már megint felsül a prognózissal: szenvedélyes jóslata szerint az általános műszaki haladás csődje miatt a nép visszatér majd a földhöz, amelytől – tizenötmillió egészséges, munkaszerető parasztcsalád elpusztításával, deportálásával, nagyvárosokba terelésével – Lenin és Sztálin valóban elragadta.

A magyar kötet legfontosabb fejezete a *MIÉRT VESZÉLYES A NYUGATRA NÉZVE OROSZORSZÁG HIBÁS MEGÍTÉLÉSE?* című 1980-as tanulmány. Szolzsenyicin ízekre szedi benne az euroatlanti világ Moszkvával és az aktuális moszkvai vezetéssel szemben valóban mindig hihetetlenül megérett-megengedő felfogását. Ma már közhely, hogy milyen súlyos az antisziszta európai és főleg amerikai értelmiség felelőssége a nyugati Szovjetunió-politikáért,

amely a Hitler-ellenes szövetség sokáig talmi reményében Sztálinnak elnézte (a barna népirtásnál egyetlen paraméterében sem kisebb) szovjetunióbeli genocidiumot. Szolzsenyicin tanulmánya azonban olyan sok adatot, érvet, nálunk ugyanilyen okokból ismeretlen tényt közöl erről, hogy minden magyar értelmiséginek fontos lenne elolvasni. Talán segítene megingatni a ma még általános nézetet, hogy „ha előfordultak is hibák”, ez csak (csak!) a modernizáció ára volt. És a szovjet korszak hetvennégy éve nem X millió, hanem „csak” Y millió emberéletet követelt. Meg ugye a Szovjetunió mégiscsak felépített egy erős országot, amelyre világszerte reménykedve pillantottak az igazágtalan társadalmi rendszerekben élő elnyomottak...

Sokkal problematikusabb ennek a tanulmánynak az a része, amelyben Szolzsenyicin a Szovjetunióból Nyugatra került kremlinológusokat, főleg a magyar kiadásban Szimenszként emlegetett konzervatív Dimitry Simest és a liberális Alekszandr Janovot vádolja. A két tekintélyes kutató az 1980-as évek eleje óta másokkal együtt sorozatosan figyelmezteti a világot a „vörösarna” veszedelemre. Vagyis a kirekesztő nagyorosoz nacionalizmust zászlajára emelő kommunista ideológia emlőjén nevelkedett szélsőbal meg a szélsőjobb szövetségére.

Szolzszenyicin ebben a tanulmányában nyomós érvekkel bizonyítja, hogy a bolsevik uralom végzetesen megroppantotta az egészséges orosz nemzeti érzést, amelyre ő maga hazája jövőjét remélte építeni. Ami nem zárja ki Simesék igazságát és a rasszista vörösarna ideológia valós veszélyeit – még akkor sem, ha a valóságos orosz élet ettől is, attól is egyre messzebbre kerül. Azt hiszem, a magyar kiadás néhány egymást ismétlő tanulmánya helyett ilyen és ehhez hasonló tanulmányokat – például a húsz évig írt *VÖRÖS KERÉK* körül született szövegeket vagy Szolzsenyicin állítólagos antiszemizmusának dokumentumait, „fundamentalizmusának” bizonyosságait stb. – kellett volna ebbe a kötetbe válogatni. Hiszen e kiadás előkészületei idején már rendelkezésre állt Szolzsenyicin publicisztikájának és a vele kapcsolatos dokumentumoknak másfél ezer oldalas, orosz nyelvű kötete.

## AZ EREDET AKARÁSA

*Philippe Lacoue-Labarthe: Musica ficta.  
Wagner-olvasatok  
Fordította Szabó László  
Latin Betűk Alapítvány, Debrecen, 1997.  
190 oldal, 1180 Ft*

Musica ficta – a terminus nem a filozófia, hanem a zenetörténet szótárából ismerős. Most azonban, amikor nem zenetörténész, hanem filozófus-esztéta könyvének élén áll, játékosan tág dimenziókat vesz fel: hívószavává válik annak a modern európai zenekultúrának, amelynek modernsége éppen történeti öntudatra ébredésében rejlik, és amely, az eredet akarásának lázában, ám ókori zenei feljegyzések híján arisztotelészi alapokra helyezkedve önmagát reprezentációként, vagyis valamely távol lévő szellemi tartalom bemutatásaként határozta meg. Fiktív tehát, mert csupán helyettesít valamit, ami önmagán túl van. Hogy a *musica ficta* eredetileg mit jelent, azt a bevezető tanulmányhoz fűzött szerkesztői jegyzet igyekszik megmagyarázni a maga szűkszavúságában félrevezetően: a terminus tudniillik nem önmagukban a rendszeridegen hangokat, hanem ezek megszólaltatásának gyakorlatát jelzi, egy sajátos kottaolvasási konvenciót, melyben egyes hangok hallgatólagosan magasabban vagy alacsonyabban éneklendők, anélkül tehát, és ezért is *ficta*, hogy a változtatást a kotta feltüntetné. A bevezetés nyolc jegyzete közül legalábbis négy nem állja ki a szakmai korrektség próbáját: hogy a *dramma per musica* megjelölést csak 1600-tól váltja fel az *opera* műfajterminusa, többszörös fikció, egyrészt, mert 1600 előtt nem is igen volt mit jelölni, másrészt, mert a *dramma per musica* nem szerepel az első operák címlapjain, harmadrészt pedig, mert a terminus a legkevésbé sem tűnik el az opera seria vagy az opera buffa megjelölések meghonosodásakor, s a XVIII. század végéig közelebb maradt (lásd Mozart). A jelzőtől megfosztott *opera* mint autentikus szerzői szóhasználat pedig egyenesen kései és ritka tünetmény az operatörténetben; mondhatnám, maga is fikció, utólagos műfajtörténeti kreatúra, mely itt és most főleg azért hasznavehető, mert hírt ad az olykor széles, máskor szűk,

de mindig áthidalhatatlan szakadékról a zenei gyakorlat és elméleti építményei között, arról a szakadékról, amelyre a könyv egésze akarata ellenére rámutat, s amely így a recenzió tárgyává tolakszik elő. (Hogy a könyv szerzője Wagner zenedrámáit egyszerűen operának nevezi, az már annak a terminológiai nonchalance-nak része, amelyre később szintén visszatérek.) A szerkesztői jegyzetek közül a *seconda prattica* kommentárjában talán csak sajtóhiba a durva elírás, de Vicentino traktátusának címét csakis értelenség fordíthatta „a modern praktikumra lecsupaszított antik zene”-nek. A rejtélyes intenciójú magyarítás valahogy így szólna helyesen: a modern gyakorlatra (ti. természetesen a zenei gyakorlatra) alkalmazott antik zene. A szaktudománnyal (és az olaszosokkal) való együttműködési készség nem éppen barátságos fokánál nagyobb baj, hogy egy tartalmi utalás megy veszendőbe e fordítási fiascoval: a könyv szerzője éppen a *ridotta* gesztusából magyarázza az opera egész műfaját, mint amelyben az antik görög ösztömvészet feltámasztásának igénye, a szakrális eredethez való visszatérés jegyében való megújulás, maga a voltaképpeni Mű eszménye testesül meg. Márpedig ezt az eszményt Wagner vette fel a legkövetkezetesebben programjába, s rekesztette be egyúttal a műfaj történetét (mármint a szerző nagyvonalú elképzelése szerint).

A tetralogikusan elrendezett könyv tárgya mindazonáltal nem Wagner. Közismert és súlyos tárgyról saját gondolatokat megfogalmazni ma tűrhetetlen exhibicionizmusnak számít – valamely állítás, úgy látszik, csakis valamely autoritás egy állításához való viszonyában fogalmazódhat meg. Ennek szellemében a négy tanulmány a Wagner-recepció négy prominens esetét elemzi. Hogy, hogy nem, a legmegoldottabb és a legmeggyőzőbb közülük éppen az, amelyben a szerző Schönberg MÓZES és ÁRON-jának tükrében (pontosabban a torzó Adorno-féle interpretációjában) mutatja fel a „nagy művészet” wagneri örökségének folytathatatlanságát. A német hagyományhoz kapcsolódó másik tanulmány Heidegger Nietzsche-apologétaként mutatja be, akinek célja, hogy nagy elődjét a fasiszta ideológia üledékei alól kiszabadítsa – nyilván

ebben a körülményben keresendő annak oka, hogy Nietzsche Wagnerrel való szakításának tényét olyannyira túldimenzionálja.

A német befolyás dominanciájának terhétől még mindig nem teljesen megszabadult magyar zenetudomány számára nyilván a két francia tárgyú tanulmány tartogat több újdonságot. Nem annyira Baudelaire Wagnerképe, amelyet főleg 1861-es Wagner-esszéje rajzol ki, és amely nemigen megy túl a zene felsőbbségének elismerésén, ama képességre való rádöbbenésen, mellyel – szabadsága révén – az érzékfölöttit megérezkíti, és ezzel, amint a szerző rámutat, a fenséges filozófiai hagyományához kapcsolódik Baudelaire.

Hanem mindenekelőtt Mallarmé. Nem egyszerűen azért, mert a Wagner-recepcióban hangadó német hagyományhoz kapcsolódik azzal, hogy Wagner művészetéhez fenntartásokkal közelít. Hanem mert ezek a fenntartások Wagner felé vezető finom, mégis lényegi szálakkal párhuzamosak. Mallarmé befejez(het)etlen látomását, a Könyvet a totális műalkotásnak ugyanaz az igénye hívta életre, mint a Gesamtkunstwerk wagneri tervét. Csakhogy Mallarmé ezzel éppen a szó elsőségét kívánja megőrizni, a művészeti ágak különbségét az írás fogalmában oldja fel, s jellemző módon „a szimfóniának a Könyvre való átírásáról” beszél. Wagner viszont – a LEVÉL A ZENÉRŐL tanúsága szerint – programszerű tudatossággal lemond erről a határátlépésről, mert később pontosan igazolódó sejtése van arról, hogy az egyes művészeti ágak továbbbi telítése az abszurdhoz és a groteszkhez vezet. Hasonlóképp mindeddig rejtett párhuzam volt nemcsak az, hogy Mallarmé Wagnerhez hasonlóan egyfajta zenei államvallásról álmodozik, hanem hogy e vallás misztikus tárgya a terminus szintjén is felbukkan Mallarmé írásaiban: már Heidegger előtt alkalmazza a *Gestalt* francia megfelelőjét, a *figure*-t. Ám hogy pontosan mit takar és mennyiben megfelelője a *figure* vagy a *type* a német terminusnak, arra a tanulmány alapján bajosan tudnék felelni, s ennek okát a Mallarmé és Lacoue-Labarthe-ot egyaránt magába foglaló francia esszéstílust létrehívó észjárásnak a magyartól és a némettől gyökeresen eltérő és ezekkel összemérhetetlen, mindemiatt pedig lényegében lefordíthatatlan mivoltában látom. Hogy a szellemesen többjelentésű ere-

deti alcím (FIGURES DE WAGNER) elsinkófalása révén ismét egy tartalmi allúzióval lett szegényebb a kötet, azt inkább csak reznigálatan elkönyvelem, nem rovom fel, mert javaslatom nekem sincs.

A szerző egy helyen arról ír, hogy a filozófusok az elmúlt kétezer évben nem sok újat tudtak mondani a zenéről. Malícia nélkül tehető hozzá, hogy a szerző maga is e hagyomány foglya. Platóntól Lacoue-Labarthe-ig a gondolkodás fő vonulata a filozófia kérdéseit teszi fel a zenének. A zene helyett így akaratalanul is a Zenéről értekeznek, saját előzetes elképzeléseikről tehát, amelyeket nem volt módjuk összevetni a létező zenékkal. Részben szakmai kompetencia híján, részben pedig azért, mert a hangzó zene művelése nem tartozott sem a művészet, sem a tudomány körébe, sőt olyan alacsonyrendű dolognak számított, amivel magán a csináláson túl foglalkozni egyáltalán nem érdemes. Ez a hagyomány az, ami máig érezteti hatását. Holott a létező zenék nemcsak a szellemiből keletkeztek, hanem ez a szellemi rész mindig is konfrontálódott a zenecsinálásnak: a komponálásnak és a zenélésnek a filozófiájától merőben független úton haladó hagyományával, s végül is a kettő erőterében születtek meg. A gyakorló muzsikusként – a szókapcsolat itt tágabb értelemben használatik – ösztönös tudása van arról, hogy Zene: nincs, csakis zenék vannak, s hogy a filozófusok zenefogalma maga sem egyéb, mint *musica ficta*, melyet a létező zenék maradéktalanul sosem fognak igazolni. A praktikus zenész számára érthetetlen a filozófia makacs erőfeszítése, mellyel „a világ legkülönösebb jelenségét”, ti. a zenét, mindenáron meg kívánja érteni. Implicit tudása van arról, hogy az értelmet, amelyet a filozófia oly mohón keres, éppen a csinálás mondja ki, csak épp a csinálás folyamatossága érdekében nyomban vissza is vonja, vagy ami ugyanaz, túllép rajta; s hogy az értés igénye a csinálásról való leszakadását s e szakadás terméketlenségét tanúsítja. Így hát a létező Wagner sosem fogja lefedni a filozófusok Wagnerét, aki nem más, mint a wagnerség Wagnere. Bár mintha éppen Wagner példája cáfolná ezt, hiszen látszólag éppen az ő esete bizonyítja, hogy a hangzó életmű egy elvi alapvetés zenére való lefordítása. S a könyv szereplőinek Wagner-képe

tényleg mindenekelőtt Wagner elméleti írásain alapszik. Ám valójában épp e ponton fut zátonyra a filozófia jóhiszeműsége: tüneményes naivitása elfeldi előle a csapdát, amelyet a szerző állított fel mindazoknak, akik a kettőt, elméletet és gyakorlatot közvetlenül és reflektálatlanul egymásra vonatkoztatják. Ha inspirálta is a zenész Wagner a teoretikust vagy fordítva, e kettő egymással sokkal bonyolultabb és megfoghatatlanabb viszonyban áll, mint ahogyan azt a mindenáron bizonyosságra áhító filozófia látni szeretné. Párhuzamos jelenségekről van szó, a párhuzamosok pedig, bármennyire hasonlóak is, egymással köztudottan sosem találkoznak. A legjobb példa erre a Gesamtkunstwerk fogalma, mely szédületes karrierjét a Wagner-írók egyetlenegy helyének köszönheti. Ebbe az egyetlen helybe kapaszkodtak bele a filozófusok, s nagyrészt erre a fogalomra építették fel a wagneriség Wagner-képét. Vajon ha Wagner nem írta volna le e szót, miközben hangzó életműve változatlan marad – ugyanígy festene-e a filozófia Wagnere? Le merték volna-e írni a képtelenséget, amelyet Nietzsche nyomán Heidegger és Adorno is leírt, hogy „Wagner gyöngéje a zene”, vagy azt, hogy „a wagneri kísérlet megbukott”? Mert hogy mégiscsak ez a vezérmotívuma a filozófia százharminc éves Wagner-recepciójának.

Mіндеzen továbbgondolkodva végül is kettős érzéssel fogadom a kötetet. Egyfelől örömmel tapasztalom, hogy ma már ilyen, szűk körnek szóló, mégsem a filozófia vagy a zene kánonjába tartozó értelmiségi könyv is megjelenhet idehaza. Örülök, hogy a hazai zenetudomány, ha kellenél is, szembesül a ténnyel, hogy a tudomány nem az egyetlen fóruma a zenéről való hiteles értekezésnek (erről ugyanis nincs mindenki informálva). Ugyanakkor a hangzó zenével való kontroll igényének hiányától eltekintve is meghökkenve érzékelem az elképesztő terminológiai imbrogliót, amely már régen nem az írás esszéisztikus szabadsága, hanem gátlástalanság, és nem filozófia, hanem dilettantizmus. Végül az a távolról sem rosszhiszemű gondo-

lat is megfogalmazódott bennem: eléggé fontos, eléggé újszerű, eléggé eredeti-e ez a könyv ahhoz, hogy itt és most magyarul is megjelenjen? Ezt a mondatot nyilván sosem írom le, ha a könyv tárgyát alkotó alapszövegek közül legalább egyetlenegy már le volna fordítva. De nincs.

*Dolinszky Miklós*

## A HOLMI POSTÁJÁBÓL

Kedves Főszerkesztő úr!

A *Holmi* júniusi számának körkérdése, élnék-e irodalmunk közelmúlt-nagyjai?

Nem tudok, nem szeretek prózát írni, mégis tanúsítani szerettem volna, hogy (bennem) élnek.

### KÉT AKROSZTICHON

Nem értem, hogy miért **perceg** bennem a szű, **Esznek**, emésztenek **ingerült** sósavak, **Marnak** szét, jól kimért **lipázok**, gyors inú **Esztendők**, enzimek, idő, tűnt pillanat.

Siker, csőd nem kísért, **nincs** derű, nincs ború: **Nem** izgat engemet **se** vígság, se harag. **A** korcs utód nem ért – **zagyva** a szó, ocsú – **Görcs** epigon követ – **kicsévelt** szalma csak.

**Yankee**-földje takar, **Yorick**, ha elkapar. **Ázott** rögök fölött jó népem megsírat: **Gajdol** a sok magyar – **ásít**, felejt hamar.

Nincs hozzám közötök: **nóta**, diszkó riaszt. **Elrejt** a rőt avar, **otromba** zűrzavar **S** nehéz szagú kódók; **sivár** sír, snassz szavak.

Használati utasítás: A metszet mentén kettéválasztandó!

Tisztelettel üdvözlő

*Károly György*